

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

33

SØNDERJYDSKE AARBØGER

I. Halvbind

1943

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

Til medlemmerne af „Historisk samfund for Sønderjylland“.

SOM »Historisk samfund« i november 1942 havde den glæde at kunne sende alle sine medlemmer den smukke bog »Sønderjydske skoleforening«, håber vi i sommer at kunne sende første halvbind af den nye store »Tønder igennem tiderne«, den første sønderjydske købstadshistorie på dansk videnskabeligt grundlag. Den skrives af nogle af vore ypperste historikere og redigeres af Nationalmuseets tidligere direktør, dr. phil. *M. Mackeprang*. Den bliver en lige ved dobbelt så stor bog som en hel årgang af »Sønderjydske årbøger«.

Til alle årgange fra 1889 – 1940 af »Sønderjydske årbøger« har adjunkt, cand. mag. *Viggo Petersen* i Sønderborg udarbejdet et sted-, navne- og emneregister, som vi ligeledes vil kunne sende medlemmerne; men desværre må det — af hensyn til »Historisk samfund«s pengeforhold — sammen med første bind af »Tønder igennem tiderne« delvis træde i stedet for andet halvbind af »Sønderjydske årbøger« 1943, ligesom der til næste år vistnok næppe kan udsendes to fulde hefter foruden afslutningen af »Tønder igennem tiderne«.

Registeret vil gøre det langt lettere end hidtil at finde enkelthederne i årbøgernes mange årgange. Vi håber, at det vil gøre

deres rige indhold mere levende og nemmere tilgængeligt både for fagfolk og for den læge, interesserede læser.

Det er en overlevering, der brydes, ved at der i to år ikke kommer de fulde to halvbind på hvert 10 ark af »Sønderjydske årbøger«s sædvanlige række, men hvad der ydes i stedet, er så værdifuldt og så godt, at »Historisk samfund for Sønderjylland«s medlemmer får mere end fuld erstatning og forhåbentlig kan modtage denne meddelelse med Glæde.

Kostskolerne i Christiansfeld.

Af Sognepræst Dr. theol. **Jens Holdt.**

I.

Indledning. Historisk Oversigt.

Barnesindet er den modtagelige Muld, der forjætter Udsædens rigeste Høst. I Barneaarene fastlægges Menneskers og dermed ogsaa Folkenes senere Livsholdning. Den, der vil Fremtiden, maa derfor vinde Ungdommen og lære de unge Vejen, han ønsker de skal gaa. Han maa paatage sig Undervisningens og Opdragelsens store og skønne Opgave, det Saa-Arbejde i aabne Barnesind, som er Hjemmets fornemste Hverv her i Livet.

Kristus bød, at de smaa Børn skulde komme til ham, for at han kunde velsigne dem. Sine Lærlinge gav han den Anvisning, at de skulde lære de Folkeslag, de døbte til hans Navn, Kristendommens store Kærlighedsbud.

Om Paulus, Oldkirkens store Missionær, hører vi, at han i de af ham missionerede Middelhavslande indsatte unge Mænd, der skulde føre hans Missionsgerning videre paa Stedet. Om Ansgar, Nordens Apostel, berettes det, at han samlede danske Drengene omkring sig, og lærte dem det kristne Budskab, for at de saa kunde bringe det videre til deres Landsmænd.

Christiansfelds Grundlægger (1773), den svenskfødte Hugenot-Ætling Jonathan Briant, var klar over, at han maatte gaa samme Vej, om han skulde skaffe Herrnhutismen videre Indgang i Nordens Lande. Selv havde han i sine egne Lære-Aar virket ved Brødremenighedens Opdragelses-Instituter i Tyskland. Saasart Forholdene i den ny anlagte Herrnhuter-Koloni her paa Grænsen mellem Nord- og Sønderjylland gjorde det forsvarligt, gik han i Gang med Oprettelsen af en Kostskole paa Stedet, med en Afdeling for Drengene og en for Piger. BrødreVennerne i Oplandet, omfattende hele Skandinavien, var blevne underrettede i Forvejen og havde givet Tilsagn om, saa vidt gør-

ligt at ville sende deres Børn til de nye Opdragelses-Instituter i Christiansfeld, den nygrundlagte »Guds By« i Norden.

Allerede 1775, den 4. Januar, begyndte Drengeskolen med Præstesønnerne Johannes og Christian Ewald fra Hviding som de første Elever. En Maanedstid senere, den 15. Februar, aabnedes Pige-Skolen med Elisabeth Fabricius fra Humptrup Præstegaard og Margrethe Isager fra Vestjylland. I Aarets Løb kom flere til. Og Tilgangen voksede derefter jævnt Aar for Aar op imod Aarhundredskiftet. Fra alle Nordens tre Lande sendtes Børn til Undervisning og Opdragelse i Christiansfeld. I 1790-erne var man oppe paa det højeste Tal, som nogensinde naaedes, nemlig godt og vel 100 Kost-Elever.

Drengeskolen var til at begynde med anbragt i Brødre-Huset, og Pige-Skolen i det foreløbige Menigheds-Hus. Men det hurtigt voksende Elev-Tal krævede ret omgaaende udvidede og forbedrede Lokaler baade til Undervisning og Logis. 1784 fik Pige-Afdelingen sin egen nye Bygning, efter at den fra 1780 havde haft til Huse i Enke-Huset. Dreng-Afdelingen drog 1788 ind i sin store Nybygning, der allerede 1796 maatte udvides yderligere. Nye Lokale-Forbedringer kom til, efter som Tiden krævede dem. Gymnastiksal byggedes 1862.

Men Skolernes Vækst i Koloniens første Blomstringstid forlangte i første Linie en gennemført Organisation af selve Undervisningen og hele Omsorgen for de Menigheden betroede Børn. Der oprettedes derfor (1780) et Inspektør-Embedede ved Skolerne, og lidt senere (1785) yderligere et særligt Husfæder-Embedede, som besattes med et Ægtepar, der — i Forældrenes Sted — skulde drage Omsorg for Elevernes hele legemlige og sjælelige Vel, gøre det hjemligt for dem og danne Forbindelsesleddet til deres Hjem. Siden (1810) forenedes de to Embeder igen til ét, Skole-Lederens, der skulde være gift.¹⁾

Kostskolerne opretholdtes det 19. Aarhundrede igennem indtil 1891, da de ophævedes paa Grund af manglende Pensio-

¹⁾ Særlige Husfædre var: 1785—89 David Zimmer, 1789—1804 Carl Gottlieb Dietrich, 1804—10 Christoph Senft, alle indkaldte Tyskere.

nærer udefra. Man fortsatte saa med almindelig Dag-Skole indtil 1920, da Skole-Undervisningen paa Stedet blev opgivet af Brødremenigheden og gik over paa private Hænder.²⁾

Skolernes Trivsel var i dette forholdsvis lange Tidsrum i mangt og meget afhængig af de skiftende ydre Tidsomstændigheder. Da det 18. Aarhundredes Freds- og Lykke-Tid i Norden med Begyndelsen af det nye 19. Aarhundrede afløstes af Krigs- og Nødstider for vort Land, der med kortere eller længere Mellemrum kom til at præge hele dette Aarhundrede, maatte Skolerne i Christiansfeld ogsaa tage deres Part af Tidens Skæbne. Napoleonskrigene i de første to Aartier med Dyrtiden i Følge mindskede, ja standsede en Overgang Tilgangen helt fra Sverige og Norge og hæmmede den betydeligt fra Danmark. Dertil kom, at Statens Forbedringer af det officielle Skolevæsen i Begyndelsen af Aarhundredet — en Frugt af det 18. Aarhundredes Oplysnings-Bestræbelser — svækkede Trangen til at sende Børnene saa langt hjemmefra. Den hermed sammenhængende folkelige Vækkelse og vaagnende nationale Bevidsthed i Romantikens Tidsalder virkede i samme Retning. 1831 var man af de her nævnte Aarsager nede paa kun 13 Elever ude fra, foruden Dag-Eleverne. Siden øgedes Tilgangen udefra igen betydeligt, men blev — i Forbindelse med Bismarck-Krigene — igen udsat for stærke Svingninger, der især gjorde sig gældende efter Statsskiftet 1864. Antallet af Pensionærer aftog herefter jævnt, medens til Gengæld Tallet paa kun skolesøgende Elever baade fra selve Byen og fra Omegnen tiltog i stigende Grad.

Selvom Skolens udtalt kristne Grundsigte hele Tiden igennem forblev det samme, og Undervisningen i Kristendom stadig var det bærende Fag, kunde det ikke undgaas, at de politiske Omskiftelser kom til at øve deres Indflydelse paa Skolens Program. Et fremtrædende Punkt i dette havde hele Tiden været, at Eleverne her — ved Siden af almindelig Sprog-Undervisning — især grundigt kunde lære det tyske Sprog. Men efter

²⁾ Den nuværende private Realskole, der af Brødremenigheden har lejet de gamle Skolelokaler.

1864 betragtede Skolens Ledelse sig fuldt ud som staaende i selve Tyskhedens Tjeneste i Grænselandet. Kolonien Christiansfeld betragtedes af Bismarcks Preussen som en værdifuld tysk Bastion ved den nye Statsgrænse mod Nord og fandt tilsvarende Øvrighedsgunst. Denne germaniserende Indstilling, der ikke havde været understreget under dansk Statsstyre i den forudgaaende Tid siden Grundlæggelsen, lukkede selvfølgelig i høj Grad af for Tilgangen fra Nord. En vis Erstatning herfor bragte en forbigaaende Søgning af engelske Elever.

Af særlige Begivenheder i Skolens Historie kan nævnes Jubilæums-Festlighederne i 1825 og 1875. Begge gav en velkommen Anledning til ny Hvervning. I 1825 forfattedes en Jubilæumskantate, der blev sunget ved Festlighederne og sendt til forhenværende Elever. Der havde i de første 50 Aar da været 988 Elever, 790 udefra og 198 fra selve Byen! Nævnes skal endvidere ikke saa faa Besøg af den danske Konge og andre Medlemmer af Kongehuset, naar de var paa Gennemrejse mellem Kongeriget og Hertugdømmerne.³⁾ Ogsaa den svenske Konge standsede en enkelt Gang i Christiansfeld (1805) og lod sig Byen og dens Indretninger forevise. Et ubehageligt Minde blev Kosakernes Besættelse af Byen under Tettenborn 7.—16. Januar 1814; men man slap dog naadigt, efter at Inspektør Sønnichsen havde forevist Byen for Generalen. Muligvis har denne i Forvejen haft et fordelagtigt Kendskab til Brødrekolonien Sarepta, grundlagt 1767 ved Volga-Knæet i Sydrusland, en sydlig Forstad til det nuværende Stalingrad. Under de slesvigske Krige var der jævnligt Indkvarteringer i Byens rummelige Lokaler. Kirkesalen blev brugt som Lazaret.

Fra Tid til anden blev Skolerne hjemsøgt af epidemiske Børnesygdomme, der voldte megen Ængstelse og Bekymring hos Lederne, og ikke mindre hos Forældrene hjemme, der dog lod sig

³⁾ Arveprins Frederik 1785 og 93, Kronprins-Regenten 1787, 90, 92, 94, 96, 99. (Illumination 1794 og 96); Fr. VII. 1809 og 1831; Kronprinsen 1838; Chr. VIII. 1840 og 43; Fr. VII. 1858

berolige ved at vide deres Børn i moderlige Hænder paa Stedet. Mest smerteligt var det naturligvis, naar der indtraadte et Dødsfald blandt Eleverne, hvilket hændte adskillige Gange i den første Tid. (16 indtil 1825). Men ogsaa i dette Tilfælde maatte man give sig tilfreds i Troens Forvisning om, at Barnet nu fra Forgaarden i Menigheden var hentet ind i Himlens Helligdom.

II.

Skolens Ledere.

Ved Siden af de ydre Vilkaar, som Skolen maatte tage og bære med større eller mindre Held, var dens Trivsel og gode Rygte naturligvis ogsaa i høj Grad afhængig af de Mænd og Kvinder, der stod med Ansvar for Undervisningen og Opdragelsen i Institutet. Det er uoverkommeligt at nævne alle Lærernes og Lærerindernes Navne, der her i Aarenes Løb har øvet en faglig og personlig Indsats. Jeg skal indskrænke mig til først at give en skematisk Oversigt over Lederne gennem hele Tidsrummet,⁴⁾ for derefter at omtale et Par fra den danske Tid noget udførligere.

1775—77: David Piesch, 1742 London—1798 Barby, Elev paa Brødremenighedens Skoler i Marienborn, Lindheim, Barby og Gross Hennersdorf, Lærer i Niesky og Amsterdam, — siden i Barby.

1777—80: Georg Jacobsen Wemmenhøy, 1713 Odense — 1788 Christiansfeld, Søn af Raadsherre, 1734 Student ved Københavns Universitet, Ophold i Norge og Lifland, 1781 pensioneret.

1780—85: Johann Christian Beatus Neumann, 1750 Meerholtz, Thüringen — 1816 Sarepta, Brødrekoloni ved Volga-Knæet i Syd-Rusland. Elev paa Brødremenighedens Pædagogium i Niesky og Seminarium i Barby, — siden i Herrnhut og Lifland.

1785—86: Friedrich Benjamin Reichel, 1759 Neukirch, Sachsen — 1835 Königsfeld. Præstesøn, Elev Niesky og Barby, 1785 Medhjælper Christiansfeld, — siden: 1792 Protokolfører ved U. A. C., (Unitets Aeldste Conferens), 1797 Præst Ebersdorf, 1800 Neuwied, 1807 Ebersdorf, 1816 Basel. 1818 Sarepta (Biskop), 1825 Königsfeld.

1786—94: David Schiffert, 1758 Königsberg — 1814 Niesky. Købmandssøn, 1776 Elev i Barby, Lærer Gnadenfrei, Schlesien, 1781

⁴⁾ Jfr. Oversigten i Christiansfeld Realskoles Elev-Aarsskrift 1936 og 37.

Førstelærer Chrfd., — siden: 1794 Præst Haarlem, Holland, 1799 Uhyst, 1801 Altona, 1810 Kbhvn.

1794—1801: Johannes Nielsen, 1763 Kiel — 1814 Neusalz, Schlesien. Gennemgik fra 3 Aars Alderen Brødremenighedens forskellige Anstalter, Lærer Niesky, Uhyst og Chrfd., — siden: Præst Norden, Holland, Altona og Nsalz.

1801—04 og 1810—32: Sønnich Sønnichsen, 1770 Hellevad, Aabenraa Amt — 1852 Hrnht. 1780 Elev i Chrfd., 84 Niesky, 89 Barby, 93 Lærer Niesky, 97 Chrfd., — 1804—10 og 1832—43 Protokolfører ved U. A. C.

1804—1807 og 1809—10: Peter Treschow, 1760 Drammen -- 1827 Nwied. Købmandssøn, Broder til Filosofen Niels T., 1786 Elev i Zeist, 1774 Niesky, Lærer Zeist og Barby, 1789 Præst Amsterdam, 92 Forstander Kbhvn., 99 Præst Chrfd., 1811 Zeist, 1817 Agent for det britiske Bibelselskab og Israelsmissionen i London, 1825 Præst Nwied.

1807—09: Christian Ferdinand Wunderling, 1777 Halberstadt — 1850 Gnadenfrei. Lærersøn, 1795 Student i Halle, 97 Lærer Uhyst, 1801 Barby, 03 Niesky, — siden 1809 Medhjælper Hrnht., 11 Stockholm, 14 Præst Chrfd., 18 Gnadau, 25 Gnfrei.

1832—51: Philip Jacob Roentgen, 1777 Nwied -- 1855 Königsberg. Fader Møbelfabrikant, 91 Elev i Barby, 95 Niesky, 89 Lærer Nwied, 1803 Protokolfører ved U. A. C., 04 Præst og Inspektør Gnfd., 18 Nwied, 27 Chrfd., 51 Königsberg.

1851—59: Peter Nyborg Hesselberg, 1804 Kbhvn. -- 1859 Chrfd. Præstesøn, 1834 Lærer Chrfd., 40 Medhjælper Ebersdorf og Nwied, 46 dansk Præst og Medinspektør Chrfd.

1859—68: Carl Ludwig Hermann v. Bülow, 1820 Rathenau — 1898 Niesky. 1828 Elev i Gnfrei, 31 Niesky, 56 Stockholm, — siden: 1868—82 Inspektør Kleinwelka.

1868—73: Arthur Guido Burkhardt, 1832 Niesky — 1903 Hrnht.. Apotekersøn, 1844 Elev i Niesky, 50 Gnfd., 53 Lærer Ebersdorf og Niesky, 59 Docent Gnfd., — siden: 1873 Inspektør Königsfld., 81 Præst Berlin, 86 Neudietendorf, 86 Missionsdirektør Berthelsdorf, 94 pensioneret.

1873—76: Carl Otto Leopold Garve, 1834 Altona — 1902 Kasel. Præstesøn, 1856 Lærer Lausanne, 58 Ebersdorf, 62 Nwied, 65 Inspektør Königsfld., 70 Missionær paa Barbados, — siden: i Zeist, Berlin og Ndiendorf.

1876—82: Emmanuel Gustav Hentschel, 1823 Königsberg — 1884 Goldberg, Schlesien. Søn af Societetsarbejder. Elev i Niesky og Gnfd., Lærer Königsfld., Chrfd., og Gnberg, Societetsarbejder Strasbourg, Præst Haarlem og Ebersdorf.

1882—93: Friedrich Ernst Mory, 1842 Niesky — 1908 Ebersdorf. Elev i Niesky, Lærer Nwied, Medhjælper Hrnht., Soc.-Arbejder Danzig, — siden Forstander Berlin.

1893—99: Johannes Martin Burkhardt, 1858 Göteborg — 1913 Hrnht. Søn af Soc.-Arbejder, Elev i Klwelka og Niesky, Lærer Gnflid. og Niesky, 1889 Medhjælper Chrflid. — siden: Præst Gnadau, 1901 Inspektør Nwied.

1899—1901: Max Moritz Meyer, 1860 Ober Peilau, Schlesien — 1942 Mocker, Schlesien. Købmandssøn, Elev i Niesky og Gnflid., Lærer Königsfld., — siden: Præst Nsalz, 1906 Diaspora-Arbejder i Warthebruch, 10 Medhjælper Ebersdorf, 12 Soc.-Arbejder Görnitz, 28 pensioneret.

1901—12: Carl Johannes William Breutel, 1865 Haarlem — 1941 Nwied. Præstesøn, Elev i Strasbourg, Niesky og Gnflid., 1888 Lærer Chrflid., 93 Niesky og Gnadau, — siden: 1911 Præst Chrflid., 12 Basel, 19 Berlin, 34 pensioneret.

1912—20: Alexander v. Dewitz, 1870—1929 Ebersdorf, 1899 Lærer Klwelka, Nwied og Niesky. Missionær Syd Afrika, — siden: Inspektør Gnfrei og Præst Hausdorf. —

Af de ovennævnte Skoleledere skal nu et Par fra den danske Tid lidt nærmere omtales, to af dem mere udførligt.

Neumann var den første egentlige Inspektør. Han havde dog et svageligt Helbred, saa den, der maatte bære Arbejdet, har været Førstelæreren Schiffert, der siden blev hans Efterfølger. Han var Østpreusser og synes at have været en dygtig og energisk Skolemand, der bl. a. arbejdede med Udgivelsen af Skolebøger og i det hele satte Undervisningen i god Gænge. Men Skolegerningen har for ham som for de fleste andre yngre Mænd i Embedet været et Gennemgangsled til Præstegerningen. Hans Afløser, Nielsen, var fra Kiel, Søn af en velhavende herrnhutisk Tobaksfabrikant, formodentlig Slesviger af Fødsel. Han havde aabenbart gode Evner, men tillige en lidt ustadig Karakter. Ogsaa han gik efter Lære-Aarene i Skolen ind i Præstegerningen.

Først med Sønnich Sønnichsen, født den 11. Oktober 1770 paa Hellevad Vandmølle, 15 km Vest for Aabenraa, kom en Mand til at indtage Lederposten, der udelukkende helligede sig Skolearbejdet og i dette fik sin Manddomsgerning. Det var utvivlsomt en stor Hjælp for ham i Gerningen, at han som Nordslesviger var blevet tvésproget med dansk Modersmaal og tysk Kultursprog. Som 10-aarig Dreng var han (1780) blevet

sendt til Skole i Christiansfeld, hvor han efterhaanden efterfulgtes af otte yngre Søskende. Hans Forældre var velhavende Møllerfolk, der ved samme Tid flyttede fra Hellevad til Taarning Vandmølle et Par km Øst for Christiansfeld. 1784 sendtes han som en af de første nordslesvigske Elever Syd paa til videre Uddannelse paa Brødremenighedens Pædagogium og Seminarium i Niesky. Blød og sart var han i Sindet. Han led derfor den første Tid i det fremmede meget under Hjemvé efter »Forældre, Slægt og Fædreland«, som han udtrykker sig i den »Levnedsbeskrivelse«, alle Brødremenighedens Medlemmer skulde nedskrive før deres Død. Men snart optog Studierne ham saa meget, at især de sidste tre Aar paa Seminariet blev en lykkelig Tid for ham, efter at han 1790 havde gennemgaaet en religiøs Krise i Forbindelse med dogmatiske Anfælgelser under Forskningen efter Sandheden. Da Studierne var lykkeligt tilendebragt, fik han i Sommeren 1793 Lov til at rejse hjem paa Besøg. Han blev derefter ansat som Lærer ved Pædagogiet i Niesky, hvor han i Sommeren 1796 oplevede en underfuld Bevarelse under et Lynnedslag i Skolebygningen. Aaret efter drog han atter Nord paa, denne Gang for at overtage en Lærerplads ved sin egen Barndomsskole i Christiansfeld. Han skulde samtidig være Præste-Medhjælper paa Stedet, baade i det tyske og det danske Sprog. Arbejdet synes at være lykkedes godt for ham, saa han 1801 kunde overtage Inspektør-Stillingen ved Skolen og samtidig indtræde i Menighedens Ældste-Raad paa Stedet.

Kun tre korte Aar forblev han dog i første Omgang i dette Embede, idet Unitetsledelsen 1804 kaldte ham som Protokolfører, for derved at lære én af sine yngre Medarbejdere nærmere at kende og give ham Lejlighed til at faa et fyldigere Indblik i hele Unitetets vidtforgrenede Arbejde Verden over. Samtidig fik han Tilladelse til at indgaa Ægteskab med Anna Sophia Kiørboe; hun var Købmandsdatter fra Christiania, født den 21. Juli 1779, havde været Elev paa Skolen i Christiansfeld og var nu Medlem af Søstre-Koret. Vielsen fandt Sted i Christiansfelds Kirkesal den 26. Oktober 1804, hvorefter de drog til Berthelsdorf

i Sachsen, det daværende Sæde for Unitetsdirektionen, hvor Sønnichsen altsaa skulde være Sekretær en vis Tid i Missions-Departementet.

Det blev en smertelig Afsked for de to Nordboer; og det blev nogle Aar med smertelige Oplevelser i det fremmede. Hustruen kom Døden nær ved en Dødfødsel (1805). Siden fødte hun Tvillinger (1807), af hvilke den ene straks døde og den anden, Emilie, forblev deres eneste Barn, siden gift med Forstander Friedrich i Gnadenfeld. Men Arbejdet i Missions-Afdelingen var til Gengæld baade oplivende og belærende for Sønnichsen og førte ham ind i Brødremenighedens verdensomspændende Virksomhed, dens særlige »Husholdning i den protestantiske Kirke« Jorden rundt.

1808 blev han ordineret til Diakon i Brødremenigheden og sendtes saa 1810 paany til Christiansfeld som Leder af Kostskolerne dér, idet han skulde overtage baade Inspektør- og Husfaderembedet. Saare lykkelig var han sammen med sin Hustru over denne nye Beskikkelse i Hjemstavnen. »Dermed fik jeg« skriver han senere i Tilbageblikket over sit Liv, »betroet en Gerning, som helt svarede til mine Ønsker og Anlæg og som tillige forekom mig at være af den største aandelige Betydning. Jeg var nemlig en stor Ven af Ungdommen, og jeg betragtede Opdragelsesinstitutterne som et Redskab, hvormed Brødremenigheden kan bidrage saare meget til Kristi Riges Udbredelse«.

Skolerne, der under Sønnichsens 6-aarige Fraværelse havde været lidt tilfældigt ledet, trængte paa daværende Tidspunkt til en ny, arbejdsivrig Lederhaand. Krigen og Fattigdommen tyngede paa Nordens Lande og afholdt Hjemmene fra at sende deres Børn til Christiansfeld. Sønnichsens eget Barndomshjem f. Eks. mistede hele sin Formue i Statsbankerottens Aar. Men han tog fat med ungt Mod. Og hans medfødte Fortrolighed med Landets Forhold og hans hjertelige Personlighed drog atter nye Elever til Herrnhuter-Byen. En Overgang kom han til at staa som den mest betroede Mand paa Stedet, idet der ogsaa udenfor Skolegerningen gennem ham blev knyttet Traade fra den dan-

ske Kirke til Christiansfeld, nemlig i Bibel- og Missionssagen, der kom frem i disse Aar under Tilskyndelser fra England. B. F. Rønne, Dansk Missions Selskabs Stifter, Grev F. A. v. Holstein-Holsteinborg, Lederen af de vestsjællandske gudelige Forsamlinger, Profefssor i Teologien Jens Møller ved Københavns Universitet, Sekretæren i Dansk Bibelselskab, stod i Samarbejde og Brevveksling med Sønnichsen. Rønne besøgte paa sin Jyllandsrejse i Sommeren 1823 ogsaa Christiansfeld og sender Takkeskrivelse til Sønnichsen for det behagelige Ophold i Byen og Menigheden. Gennem Christiansfeld gaar Anmodningen fra en ung Mand, Chr. Christensen i Hee, om at blive optaget i Selskabets Tjeneste og udsendt som Missionær. Ogsaa Korrespondancen fra det slesvigske Bibelselskab i Byen Slesvig ved dets Sekretær Kontrolør H. W. Hansen gaar gennem Sønnichsen. De engelske Udsendinge til Skandinavien i Bibel- og Missionssagen, Dr. Steinkopf i 1812 og Ebenezer Henderson i 1816, henvendte sig under deres Gennemrejse-Ophold i Christiansfeld ligeledes til Sønnichsen, den tidligere Sekretær i Brødremenighedens Missions-Departement.

Men Skolearbejdet med alle dets store og smaa Bekymringer — som Rytmen i Til- og Fragangen af Elever, mere eller mindre heldige blandt disse, Lærer-Vanskeligheder og Forældre-Urimeligheder, økonomiske Sorger og Sygdomme paa Skolen, Sønnichsens eget alvorlige Sygdomstilfælde i 1826 (Underlivsbetændelse), alt tærede paa hans i Forvejen ikke alt for stærke Kræfter og bøjede ham til Tider langt ned. Han søgte da Lise for Sind og Tanker i Bønnens Samtale med Frelseren, enten i Lønkammeret eller paa ensomme Spadsereture i den frie Natur, hvis Skønheder han havde et aabent Øje for. »Med hellig Henrykkelse betragtede jeg de majestætisk herlige Værker fra Guds egen Skaberhaand«, siger han selv herom. Han havde tillige et følsomt Sind for Venskab, nærede overhovedet paa Forhaand Tillid til Medmennesker, men maatte til Gengæld lide dobbelt, naar Tilliden og Venskabet kom ud for Skuffelser. Ogsaa en enkelt større Rejse foretog han i sin Skoles og Menigheds Ærin-

de, nemlig til København (1819), ved hvilken Lejlighed han modtoges i Audiens af Kongen.

Mod Slutningen af Tyverne steg Elev-Tilgangen fra Norge, der efter 1814 en Aarrække havde været standset, igen betydeligt, vel ikke uden Forbindelse med den derværende Societetsforstander Niels Johannes Holms Virksomhed, som fik en Del Haugianere til at sende deres Børn til Opdragelse i Christiansfeld. Men med Pariser Revolutionen 1830 og den Nationalisme, den vakte i Norge (gennem Henrik Wergeland) som andetsteds, svandt Tilgangen atter ind. I 1832 saa Sønnichsen sig derfor — i Betragtning af det ringe Elev-Tal og den herved voksende Gældsbyrde nødsaget til at bede om sin Afløsning. I 33 Aar havde han da øvet en Opdragelsesgerning ved Brødre-menhedens Skoler. Som Forholdene var kommet til at ligge, blev der ingen større Ære til ham ved Afskeden; men alle maatte erkende hans Trofasthed i Anvendelsen af sine pædagogiske Talenter. For sin egen Part havde han gennem sine mangeartede Oplevelser i Skolearbejdet vundet »en dyb Viden om Livet og Menneskene«, der trods Malurten i Bægeret stemte hans Sind til Tak for Guds Godhed imod ham. Han forsøgte sig ogsaa med at give denne Hjertets Lovsang en poetisk Form, paa Tysk naturligvis.

Sønnichsen forlod med sin Hustru og Datter nu for stedse sin elskede Hjemstavn Nordslesvig. Vi forstaa, at det — efter hans eget Udsagn — skete »med meget blandede Følelser«. Men Brødre-menheden var blevet hans andet Hjem paa Jord. Han undgik derved ogsaa personligt at maatte tage Stilling til den dansk-nationale Vækkelse, som i Trediverne og Fyrreerne brød frem i Grænselandet. I Berthelsdorf genoptog han sin Sekretærvirksomhed ved Unitets-Ledelsen. Men 1840 fik han et nervøst Febertilfælde, hvorefter han 1843 lod sig pensionere. Han flyttede nu til Datteren i Gnadenfeld, hvor han før sin Død (24. Januar 1852) endnu maatte lide under en Benskade efter et Fald (1846) og miste Synet paa det ene Øje efter et Slagtilfælde (1851).

B. F. Rønne sagde om Sønnichsen, at han »med Iver for Guds Riges Udbredelse« forbandt »Kyndighed om Vejen og Midlerne til at naa Maalet«. En ædel Herrnhuter var han og den eneste Nordslesviger, der kom til at indtage en ledende Stilling i Christiansfeld, hvorfor hans Navn ogsaa bør huskes i Nordslesvigs Kirke- og Skolehistorie.^{4a)} — — —

Sønnichsens Efterfølger i Inspektør-Embedet blev den tyske Præst paa Stedet P h i l i p J a c o b R o e n t g e n, der siden 1827 havde gjort Tjeneste i Menigheden. Han var fra Rhinlandet, født den 19. December 1777 i Brødrekolonien Neuwied ved Rhinen (skraat overfor Koblenz), hvor Faderen havde en meget betydelig Møbelfabrik. Han var bl. a. Leverandør til adskillige europæiske Hoffer mellem Paris og Petersborg, og fik i Anledning af den præjsiske Konges Visit i Fabrikken Titel som dennes Agent ved Nedre-Rhinen.

Allerede som 4-aarig var Roentgen blevet sat i Brødremenighedens Kostskoler. Denne lidet barnlige Behandling har maaske bidraget til, at han stammede under Opvæksten, men har vel ogsaa styrket hans personlige Selvstændighed. Han gennemgik Pædagogiet og Seminariet i Niesky og blev 1798 ansat som Lærer ved Zinzendorf-Skolen i sin Hjemby Neuwied. Han vandt her sine Elevers fulde Hengivenhed, hvilket bl. a. kom til Udtryk i følgende vist ret usædvanlige Præstation. Med 5 af sine Elever tog han paa en Fodtur opad Rhinen til Svejtsers Alperne, med det Resultat, at han bragte yderligere 14 nye Elever med tilbage til Skolen. Snart blev han ogsaa Viceinspektør.

1803 knyttedes han som Sekretær til Unitets-Ledelsen i Berthelsdorf. Men allerede Aaret efter sendtes han som Præst og Skoleleder til Gnadenfeld i Schlesien. Det viste sig snart, at han ogsaa her forstod at bringe »en frisk og munter Aand« ind i Institutet, idet han bl. a. genoptog sine Elev-Fodture i større Stil, nu op i de schlesiske Bjerge. Men fremfor alt blev han Talsmand for den national-preussiske Rejsning, der greb om

^{4a)} Jfr. »Levnedsløb« i »Gemein Nachrichten« 1861, S. 750 ff.

sig blandt den tyske studerende Ungdom, da Riget laa nedtrampet under Napoleons Jernhæl. Han fulgte »Turnvater« J a h n s Eksempel og indførte militære Øvelser i Undervisningsplanen, for derigennem legemligt og sjæleligt at hærde Eleverne. Og da saa Raabet om væbnet Modstand lød 1813 efter Napoleons Nederlag i Ruslands Vinter, meldte hele øverste Klasse paa Skolen sig frivilligt til Fanerne. Roentgen gav dem sin Velsignelse ved Afrejsen. En af dem faldt som Løjtnant i Slaget ved Leipzig. Og da Krigen var endt, var det kun naturligt, at Roentgen (den 18. Januar 1816) holdt en »uforglemmelig Takkegudstjeneste«, i hvilken ogsaa Fæstningen Kosels Belægning deltog. —

1818 blev Roentgen Præst i Neuwied. Hans Prædikener her karakteriseres som hjertelige og virkningsfulde. I kirkepolitisk Henseende var han Talsmand for Unionen mellem Konfessionerne. Broderkærligheden maatte staa over de individuelle Læreforskelle. Han knyttede saaledes ogsaa Venskabsbaand med en katolsk Præst i Neuwied, den senere kendte Konvertit og Missionsmand F. G o s z n e r i Berlin. Bibel- og Missions sagen, der jo ligeledes vandt frem paa tværs af de konfessionelle Skranker, havde hans fulde Tilslutning.

Fra denne rige Gerning ved Rhinen kaldtes Roentgen saa 1827 af Overledelsen til Præst i Christiansfeld i Grænselandet mod Nord. »Usigelig svært« blev det for den nu 50-aarige at foretage dette Embedsskifte, der førte ham til helt ukendte Egne og fremmedartede Forhold. Han regnede heller ikke med at skulle blive ret længe i den nye Plads og gav sig derfor ikke til at lære Dansk. Men da han ved Siden af Præstegerningen 1832 ogsaa fik betroet Ledelsen af Kostskolerne, hvor han i Forvejen havde Religionstimerne, blev han efterhaanden mere og mere bundet til Stedet og Landet. Med ungdommelig Energi tog han fat paa Opgaven og fik den fastkørte Vogn i Gang paany. 1835 foretog han med Held en længere Rejse til Sverige og Norge for at hverve nye Elever. Et Brev fra hans Haand til den i sin Tid kendte, fra Frankrig indvandrede Handskefabrikant Mattat i Randers, giver et Begreb om hans Fremgangsmaade. Det er da-

teret Christiansfeld, den 20. September 1832, altsaa lige efter hans Overtagelse af Inspektør-Embedet, og lyder:

»Herrn C. Mattat in Randers. Ew. Wohlgeboren, habe die Ehre in der Anlage Ihren Wunsch zuzufolge, einen Plan über die meiner Direction anvertrauten Erziehungs Anstalten zu übersenden, wobey ich nur noch die Bemerkung hinzufüge, dass, da ich den Religions Unterricht bey unsern lieben Zöglingen selbst besorge — wöchentlich in 2 Stunden —, ich auch, wenn es von den Eltern gewünscht wird, die Confirmation derselben gratis übernehme; welches ich um so mehr mit wahrem Vergnügen thue, wenn, wie ich schon so oft mit Freuden bemerkt habe, die mit dem Gedächtniss gefassten Wahrheiten des Evangeliums sich auch in ihrer beseligenden Kraft an den Herzen unserer lieben Jugend beweisen.

Wenn Sie mir das Vertrauen beweisen, uns ein Kind anzuvertrauen, so darf ich hoffen, dass seine Erziehung under dem Gnadenbeistand Jesu Christi, zu Ihrer wahren Freude und Zufriedenheit nach Kopf und Herz gedeihen wird. In dieser angenehmen Hoffnung habe die Ehre mit der grössten Hochachtung mich zu zeichnen

Ew. Wohlgeb. ganz ergebener Diener

Ph. Roentgen, Prediger.

Skolen blomstrede paany. 1839 indrettedes en tredje Drengestue; 1845 var der 90 Elever, inclusive Dag-Eleverne; og Skolen var gældfri. Den evnerige og erfarne Skolemands Gerning var blevet kronet med Held.

Begivenheder i Familielivet knyttede ham yderligere til sit nye nordslesvigske Virkested. 1841 døde hans første Hustru og begravedes paa Christiansfelds »Guds Ager«. Datteren Emilie var 1840 blevet gift med Missionær Hauser i Dansk Vestindien. Sønnen Louis, der havde studeret Medicin i Kiel, gik 1843 som Missionslæge til Syd Afrika. 1846 viede han to af sine Børn til Slesvigere, Sønnen August til Ida Matthiesen og Datteren Louise til Christian Christiansen, hvorefter de nygifte Par flyttede henholdsvis til Göteborg og Petersborg, hvor Roentgen Aaret efter besøgte dem.

Grænselandets nationalpolitiske Begivenheder maatte efter hans tidligere Erfaringer i Grænseegnen mod Øst naturligt nok stærkt optage hans Sind. Det var givet, at han maatte dele det tyske Standpunkt. Men da den slesvig-holstenske Rejsning i 1848—50 mislykkedes, saa' ogsaa han — sammen med mange an-

dre tyske Embedsmænd — sig nødsaget til at forlade Landet. 1851 fik han Ansættelse som Societets-Arbejder i Königsberg, hvor han døde den 16. April 1855.^{4b)}

Den norske Forfatterinde *Camilla Collet*, Henrik Wergelands Søster, der var Elev paa Skolen i Christiansfeld 1827—29, giver i sin selvbiografiske Bog »I de lange Nætter« følgende smukke Karakteristik af Roentgen som Religionslærer:

»Religionstimerne hos Roentgen regner jeg for de herligste, interessanteste Læretimer, jeg har oplevet i mit Liv. Vi glædede os alle til dem. Enhver af os var stolt ved bagefter at kunne sige: han spurgte mig i det eller det. Roentgen var blevet vor Helt; bare han gik forbi Anstalten, var det en Begivenhed. O, nej! han var ikke ung eller personlig indtagende! Det var en ældre, lidt tør og alvorlig Mand uden for Timerne; men i dem blev han forynget, han blev varm og veltalende. Det var, som han havde noget rigtig glædeligt at meddele os. Og vi, hvor modtagelige! Som Smaabørn, man har lovet at skulle se skønne Rariteter og Verdens syy Underværker, sad vi begærlige, spændte paa, hvad herligt han vilde vise og forklare os. Og han rullede op et Stykke Himmel efter det andet for vore undrende Blikke; men vi havde den Følelse derved, at vi sad lunt og trygt paa den grønne Jord. Ja, det var netop fra dette Standpunkt, vi forstod Himlen bedst. Han udlagde os Biblen omtrent indtil Josva Bog; alt imellem fortalte han os interessante og rørende Træk fra Livet, hvori Gud ikke altid blev nævnt i Ord; men hvad, behøvedes det? Enhver, der besøger Strassburger Dom, ved, at Erwin von Steinbach har bygget den, hans Navn vil tone usynligt under Buerne; men man udtaler det ikke ved enhver Enkelthed, man peger paa. Og Han, der skabte Erwin og Jordens prægtigste Dom gennem ham, og den store Dom, som hvælver sig over dem begge, behøver vi at tage denne Bygmesters Navn idelig i Munden? Kan man undgaa at tænke paa ham hundrede Gange om Dagen? Saa knyttede sig vor unge, nyvakte Bevidsthed om Ham sig til alt, hvad der kom os for og bevægede os om Dagen; vi kunde ikke tage Fejl af, hvad der var af Ham, lige saa lidt som man kan tage Fejl af Lys og Mørke. Alt, hvad der var vakert, hvad der voldte ren, angerløs Glæde — naar vi fordrog hverandre — og gjorde hverandre noget godt — Tanken paa Hjemmet — Naturens, Kunstens Herlighed, der endnu laa som en dæmrende Anelse i vor Sjæl! Gennem begge vore Lærere, hvoraf den ene var god og blid, den anden alvorlig, streng og blid — jeg holdt af dem begge — talte Han dadlende og rosende til os. Han trængte sig til os i alt, at vi kunde fatte og elske Ham, vi stakkels umyndige, uartig-

^{4b)} Jfr. »Levnedsløb« i »Gemein Nachrichten« 1859, I.

fødte, i Sanselivet bundne, efter Liv og Frihed sukkende Menneskebørn, ja, for at vi rigtig kunde fatte og elske ham, steg han lyslevende ned til os i Jesu Kristi Skikkelse. Saadan lærte den kære Præst i Christiansfeld os det. Har jeg misforstaaet ham i noget, da vil han tilgive mig i sin Grav.« —

Roentgens danske Medarbejder i Skolerne (1834—40 og 1846—51) og senere Afløser som Inspektør i Aarene mellem de slesvigske Krige (1851—59†) var — undtagelsesvis — en Mand fra Kongeriget, Peter Nyborg Hesselberg, Præstesøn fra København og teologisk Kandidat fra Universitetet. Han havde fundet ind i Brødresocietetet i Hovedstaden og betragtede derefter Brødremenigheden som sit aandelige Hjemsted. Hans Ansættelse i Christiansfeld har vel været tænkt som en vis Afbalancering af den ellers overvejende tyskfødte Arbejderstab. 1846 fik han ogsaa overdraget det danske Aftensangs-Præsteembede efter Niels Johannes Holms Død (1845). Under den dansk betonede, politiske Kurs i Hertugdømmerne efter Treaars-Krigen blev han — naturligt nok — Skolens Leder. Men han var ogsaa den sidste indfødte Inspektør. For Eftertiden var det indvandrede Mænd Syd fra, der stod i Spidsen for Skolen. Deres Saga skal ikke nærmere omtales her.

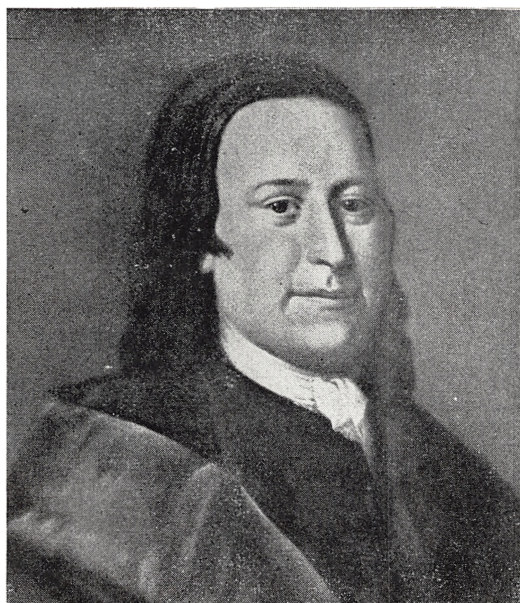
III.

Dagligt Liv i Institutet.

Eleverne, som skulde medbringe Sundhedsattest, optoges sædvanligt i Alderen mellem 6 og 10 Aar, og udskreves igen i Konfirmationsalderen. I Regelen maatte man forpligte sig til et Ophold paa mindst tre Aar i Skolen. Fra omkring 1815 foregik ogsaa Konfirmationen for det meste i Christiansfeld.

Pensionsprisen laa aarligt omkring 60 R. Schl. Holst. Cour. for Drengene og 50 for Piger, og skulde erlægges kvartalsvis forud. Et Indskrivningsgebyr paa 4 R. betaltes ved Indtrædelsen. For disse Penge erholdt man saa Opdragelse og Undervisning, Kost og Logi med Lys og Varme og Vask. Krops- og Sængeudstyr maatte medbringes. Udgifter til Skolebøger og andre Rekvisiter,

Johann Amos Comenius
(Komensky), 1592 - 1670.
Brødrepedagogikkens
Grundlægger.

N. L. v. Zinzendorf, 1700 - 1760.
Brødremenighedens Stifter

Philip Jacob Roentgen, 1777–1855.
Skoleinspektør i Christiansfeld 1832–1850.
(efter F. C. Høy; Christiansfeld 1773–1923)

Jonathan Briant, 1726–1816.
Christiansfeld-Skolernes
Grundlægger

Peter Nyborg Hesselbjerg, 1804–1859.
Skoleinspektør i Christiansfeld 1851–1859.

Privatundervisning, Reparation af Tøjet, Læge og Medicin, Ekstraforplejning, Lommepege m. v. skreves paa Regning.

Undervisningsmateriellet i Skolen har efter Nutidsbegreber naturligvis ikke været rigeligt. Men det vigtigste i saa Henseende var og er jo ogsaa Lærerens faglige og pædagogiske Dygtighed, dvs. det levende Ords Undervisning, hvilken netop Herrnhuterne gik i Spidsen for. Som Fibel brugte man indtil 1791 en fra de tyske Brødremenigheder, der saa afløstes af den, som Skolens daværende Førstelærer David Schiffert udgav. 1799 fik hvert Barn en trykt Regnebog (Heynaz).

Særligt dygtige og egnede Elever blev af Styrelsen foreslaaet til at fortsætte Skolegangen paa Brødremenighedens højere Skoler i Tyskland (Pædagogium og Seminarium), hvorefter de saa overgik i Menighedens aktive Tjeneste.

Paa Timeplanen fandtes de almindelige Skolefag som Læsning, Skrivning, Regning og Mathematik, Religion (luthersk), Verdenshistorie, Geografi og Naturvidenskab, dertil Sprog, i første Linie Tysk, men efter Ønske ogsaa Engelsk, Fransk, Latin, Dansk og Svensk, endvidere Tegning, Sang, Gymnastik og Haandarbejde, — altsaa et Realskolepensum. Undervisningsplanen blev iøvrigt delvis tilpasset efter den enkelte Elevs Anlæg og Ønsker. En aarlig Eksamen indførtes i 1790-erne. Fra Midten af det 19. Aarhundrede gaves en 14 Dages Sommerferie.

En streng Orden og Punktlighed herskede i Institutet. Hertil krævedes, at Eleverne var under stadigt Opsyn, baade under deres Arbejde og i deres Fritid. Man boede sammen paa Fællesstuer, 10 til 12 Elever paa hver med to Brødre som Stueforesatte, hvorved man tilsigtede at danne et »Livsfællesskab«, en »Familie«. Adspredelse sørgedes der for gennem fælles Spadse- reture, med Skøjteløb om Vinteren og Badning om Sommeren, og saa anden Underholdning indendørs, f. Eks. ved Oplæsning og Indøvelse af dramatiske Værker eller ved smaa Koncerter. Ogsaa den regelmæssige fælles Kirkegang Helligdag og Søndag gav en tiltrængt og inspirerende Afveksling i Dagens Program. I 1840erne saa dette f. Eks. saaledes ud: Kl. 5: Vækning

(om Vinteren noget senere), Morgensang og -mad, 6—7: Lektie-læsning, 7—12: Undervisning med Frikvarter og Frokost, 12: Middag og Fritid, 2—4: Undervisning, Mellemmad, 4—7: Arbejdstid, 7: Aftensmad og Fritid: 9: i Seng.

Maaltiderne indtoges i Fællesskab i Spisesalen. Forplejnin-gen leveredes fra Korhusenes Køkkener. Først 1841 fik man efter et længere næret Ønske eget Køkken. Kosten synes at have været jævn, men til Gengæld nærende, selvom der naturligvis jævnligt blev klaget over dens Utilstrækkelighed fra Elever, der var forvænnede hjemmefra. En Overgang imødekom man — uheldigvis — Klagen ved at indrette et Ekstrabord mod særlig Betaling. — Man sov i fælles Sovesal. For syge Elever var der indrettet en mindre Sygestue.

Besøg af Forældre og Bekendte paa Stedet saas ikke gerne, idet disse i Regelen gav Anledning til mulige Ophævelser fra Elevens Side, og i det hele til Forstyrrelser i Opdragelsens Gang. En Foresat skulde derfor altid overvære Samværet mellem de besøgende og Barnet. Besøg hjemme var — delvis paa Grund af Afstandene og Rejsens Besværligheder, men ligeledes af pædagogiske Grunde — yderst sjældne. Skulde Maalet med Skolen naas, maatte Eleven i den fastsatte Tid helt indordne sig paa Stedet og betragte dette som sit midlertidige Hjem. Elevens Korrespondance med Forældrene gik af den Grund altid gennem Institutfaderens Haand.

Til Gengæld søgte Skolen saa i fuldeste Maal at byde Eleven et virkeligt Hjem paa Stedet. Et godt Indblik i denne Bestræbelse faar vi gennem en Pro Memoria, som Jonathan Briant ved sin Visitats i 1790 affattede. Det skal gengives i Oversættelse:

»Af Institutfaderen, som forestaar de to Pensionsanstalter for Dreng og Piger i Christiansfeld, ventes det:

1) At han bærer Opdragelsen af den ham betroede Ungdom for Frelseren paa sit Hjerte og helt lever for denne sin Opgave;

2) At han er opmærksom paa Børnenes aandelige Udvikling (»Herzens Gang«) og i det Øjemed staar i fortrolig Tankeudveksling med Kor-Plejerne, og lader det være sin Hovedopgave at faa Børnene til

at holde af Frelseren, saa de gaar frem i Kærligheden til og Erkendelsen af Ham, og blive bevarede for alt, som besmitter;

3) At han sørger for Dannelsen af de unges Sind og Tanke, saa at et klart, oprigtigt, ædelt, uaffekteret Væsen ved Guds Naade maa indpodes i deres Hjerter, og det mørke, dulgte, indeklemte, trodsige, saa vel som det frække, raisonerende, satiriske maa holdes nede;

4) At der vaages over Flid og Troskab i Skolegangen, at Lektierne læses regelmæssigt og ordentligt, hvilket alt til Stadighed drøftes sammen med Skoleinspektøren;

5) At Velopdrægethed og gode Sæder fremmes, og de Unge stadig tilskyndes hertil;

6) At der nøje agtes paa Børnenes Sundhed og alt undgaas, som kunde skade denne, overhovedet at der i det Stykke udvises den Troskab og det Tilsyn overfor sunde og syge, som Forældre vilde udøve;

7) At der holdes paa Renlighed og Orden, saa vel hos hvert Barn særskilt, som paa Stuerne og i Klasserne;

8) At de Børnene tilhørende Ting som Klæder, Vasketøj og Værdigenstande holdes i Orden og god Stand, som overhovedet den ydre Omsorg for Institutbørnene paahviler Husfaderen og -moderen;

9) At der ogsaa vaages over Stue-Brødrenes og -Søstrenes hele Opførsel, deres Behandling og Vejledning af Børnene, saavel som disses legemlige Pleje;

10) At der føres ordentligt Regnskab over Indtægter og Udgifter, korresponderes med Forældrene, og Institutplanen i det hele overholdes; overhovedet at Institutfaderen og hans Hustru staar i stadig Forbindelse med Institutdirektionen paa Stedet, intet af Vigtighed foretager sig uden at raadføre sig med denne, fra Tid til anden for denne fremlægger Institutets økonomiske Status, og i stort som smaat anser sig som ansvarlig overfor denne.« — — —

I en »Kort Efterretning om Opdragelses-Institutterne for Dreng og Pigebørn i Christiansfeld i Hertugdømmet Slesvig«, trykt 1846 i Odense, siges der bl. a., at Opdragelsen dersteds har »en dobbelt Bestemmelse, dels den at danne Mennesket for det jordiske Liv, dels og fornemmelig den, at danne det til Borger for hin salige Evighed (smlgn. Mark. 10,14)«. Maalet søges naaet 1) ved Evangeliets Prædiken, 2) ved Aandens Dannelse, 3) ved det udvortes Menneskes Opdragelse.

Under det første Punkt fremhæves den evangeliske og punktlig Aand, som Opdragelsen ledes i. Opdragerne vil være Elevernes Venner og ved deres Eksempel vise, »at man kan være en Christen og dog glad og munter«. Behøves der Tilrettevis-

ning, maa det — med Kristus som Forbillede — være Kærligheden og ikke Vreden, som dikterer denne. Legemlig Tugtelse undgaas helt, alt for megen Moraliseren ligesaa, idet denne sidste er en »Nedværdigelse af det guddommelige Ord« og »sløver den ungdommelige Følelse for vor hellige Tro«.

Under Punkt 2 betones det praktiske og karakterdannende i Undervisningen. Man vil »undgaa al død, abstrakt Lærdom« og gøre Undervisningen livsnær. I Sprogundervisningen lægges derfor Modersmaalet til Grund. I Verdenshistorien er det Dømmekraften, som skal skærpes, og ikke blot Hukommelsen, som skal øves. (Altsaa intet Terperi!) I Naturhistorien ses paa Udvikling af Iagttagelsesevnen og af Selvvirksomheden. Tegning og Sang betragtes som pædagogisk grundlæggende Fag. Om det sidste siges: »Vi ansee Musik som en vigtig Deel af Opdragelsen, idet Intet er saa meget skikket til paa rette Maade at forædle og opløfte Gemyttet som netop denne. Fortrinligvis erkjende vi dette med Hensyn til Sangen, hvor tillige Vanen til fælles Samvirken bidrager til at vække Almenfølelse.« —

Punkt 3 understreger Gymnastikkens Betydning og i det hele taget Legemets Pleje og Hærdning gennem Afvaskning, Badning, Leg, Fodture, Havearbejde o. lign. —

En Forstanderinde i Pigeskolen har med sirlig Skrift optegnet sine Tanker om den herrnhutiske Opdragelse i et Hæfte, hvori vi blandt meget andet smukt og rigtigt kan læse følgende (gengivet i Oversættelse):

Om Eleverne siges der: »Et Barn skal anses som en Guds Engel, bestemt til Tjeneste for Ham her paa Jorden, og dertil sendt af Ham med en for Tiden endnu forsegleet Bestemmelse. Og Opdragelsens Maal er det nu at løse dette Segl.« —

Om Opdragerne hedder det: »Naar Opdragergerningen er af guddommelig Art og Børnene skal dannes til Guds Tjenere, da maa deres Opdragere frem for alt andet være begavede med Guds Aand Kærlighedens Aand Denne Aand maa besjæle de Foresatte og fra dem forplante sig til Børnene

Opdrageren skal have Ærbødighed overfor Barnets tilkommende Bestemmelse. Han maa i de Smaa kunne ane den fuldt udviklede Plante.» —

Om det religiøse Moment i Opdragelsen forklares: Barnet maa lære at føle Trang til en Frelser og erkende sit eget Menneskelivs og hele Menneskehedens religiøse Maal. Dette opnaas imidlertid ikke ved »Prækeri« — »overhovedet vogte man sig for alt overdrevent, unaturligt, affekteret, hvilket ingen Steder skader mere end i Religionsspørgsmaalet!« —, men ved at »en religiøs Aand omgiver dem I selve Menighedens Tilværelse har man den skønneste Understøttelse for vore Børns religiøse Opdragelse.« —

Om Undervisningens Kunst hedder det, under Henvisning til Pestalozzi, hvis Kristendomsfjernhed dog beklages: »Vækkelser af Barnets Interesse er al Pædagogiks egentlige Maal efter Grundsætningen: Hvad der kommer fra Hjertet, gaar ogsaa til Hjertet Hav selv Interesse for det, du lærer, saa vil du ogsaa vække Interessen hos dine Elever!«

Sammenfattende siges der: »Vi strør Sæden i modtagelige Hjerter, men ved ikke, hvornaar den vil spire og bære sin Frugt Om nogensteds, gælder det i Opdragelsen: at tro uden at skue. Tro vil vi paa Sandhedens Kraft, som vi lærer vore Børn, tro paa Modtageligheden hos dem, tro paa Herrens Naade, som vil finde enhver i Tidens Fylde. Og ingen anden Løn vil vi søge end den: redeligt at have fuldbragt vort Værk. Ordet hos Apostlen Jakob skal være vort Løsen: Derfor, værer taalmodige, Brødre! indtil Herrens Tilkommelse. Se, Bonden venter paa Jordens dyrebare Frugt og bier taalmodigt efter den, indtil den faar tidlig Regn og sildig Regn. Værer ogsaa I taalmodige, styrker eders Hjerter; thi Herrens Tilkommelse er nær.« (5, 7—8). —

Skønnere og sandere kan Opdragelsens Maal vel næppe beskrives. At Idealet saa ikke altid blev naaet, er en anden Sag. Der er svigtende Evner og braadne Kar i alle Lejre. Men Viljen til at naa det fuldkomne opflammedes stadig paany.

Vi ser Herrnhuterne gaa ind for den nyere Tids frie Skoletanker, medens de samtidig bevarer det væsentlige i de gamle, fremfor alt det religiøse Grundlag for Opdragelsen og Undervisningen.

IV.

Herrnhutisk Skolesyn.

Det er allerede blevet berørt, at Christiansfeld-Skolernes kristne Karakter tilskyndede en Del Forældre til at betro deres Børn til Herrnhuternes Opdragelse. Denne Bevæggrund gjaldt især for de vakte Hjem i de gudelige Forsamlinger ved Slutningen af den 18. og Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. Disse Lægfolkets religiøse Sammenslutninger var fremstaaede som en Protest fra gammeldags Kristne mod Tidens nye Fornuftkristendom, der udbredtes af Landets rationalistiske Præsteskab. I Brødremenighedens læge Kirkesamfund saa man derimod Bibelens Tro og Sæder bevarede, og ønskede derfor paa dette Sted at skærme deres unge mod »den forføriske Verden« under Opvæksten. Gang paa Gang fremhæves det i disse vakte Forældres Breve til Christiansfeld, at Hensigten med at sende Børnene ene og alene er Hensynet til deres kristne Bevarelse. Der kan f. Eks. henvises til Købmand H. C. Brandt i Svendborg, et fremtrædende Medlem af de gudelige Forsamlinger paa Fyn, der sendte sine fire Børn til Christiansfeld og herom ytrer følgende: »Aarsagen til vore Børns Aflevering i Christiansfeld er ene og alene den, at de maatte blive bevarede for den onde Verden, og at de maatte blive og forblive Guds Børn i Tid og Evighed.«

En norsk og en svensk Røst skal ogsaa meddeles. Provst J. Hørbye i Krogstad skriver i Anledning af sin anden Søns Optagelse i Christiansfeld Skole: »Vi lægger ham derfor først paa Frelserens forbarmende Hierte, og vil blive ved at bede, at han vil selv i Naade tænke paa ham og drage hans unge Hierte hen til sig; og dernæst overleverer vi ham og til Dem kjereste Broder, og beder De vil i alle Henseende være ham i vort Sted, hvorm vi og er fuldkommen forsikrede.« —

Bjergværksejer J. W. v. D a l m a n, Roo ved Liedköping, skriver med Henblik paa sine to Sønners Ophold i Christiansfeld-Institutet: »Emedlertid är min högsta glädje att de äro på ett så gått stelle, hvorast deras hjertan måste insuga kärlek ock vördnad för Frelsaren, som kan gifva dem nåd ock kraft att blifva bevarade ifrån verdens förföriska.....lefnad«. —

Men nu møder vi tillige det mærkelige, at ogsaa en Del af disse vakte Lægfolks og gammeldags Præsters bitreste Modstandere i Tiden, de rationalistiske Præster, der modarbejdede Forsamlingsfolkene som overtroiske Sværmere og overdrevne Hellige og selv holdt paa en »fornuftig« og »naturlig« Opdragelse, sendte deres Børn til det samme Christiansfeld. F. Eks. de to kendte Præster i København, Stiffsprovst Dr. F. P l u m ved Frue Kirke (siden Biskop paa Fyn) og Provst F. C. G u t f e l d ved Holmens, og endvidere den bekendte Provst N. W e r g e l a n d paa Eidsvold i Norge. Og disse fremskridtsvenlige Gejstlige ytrer ogsaa deres Tilfredshed med Opdragelsen i Christiansfeld. Som Provst Wergeland skriver: »Med Glæde anbetroer jeg dette mit kjære Barn i Deres Hænder, og takker Forsynet, som endnu i Slutningen af hendes Barndom har aabnet hende saa skjøn en Lejlighed til sædelig og intellectuel Dannelse i en med Rette saa berømt Stiftelse«. —

At herrnhutisksindede Præster — som f. Eks. J. E w a l d i Hviding, A. G. F a b r i c i u s i Humptrup, M. H o y e r i Nebel, K a a l u n d i Hemmet, J. R e i e r s e n i Nibe, O. P r a æ m i Øsløs, R. B a l s l e v i Haarslev, M y g i n d i Dreslette, P. S a x t o r p h og S. S c h i ø d t e i København, J. H ø r b y e i Krogstad, O. J. A n d r é n i Göteborg, H. H. V e n t i Hademarschen — ønskede at anbringe deres Børn i Christiansfeld, var kun naturligt og venteligt. Men hvad tiltrækkende kunde de »oplyste« Præster finde paa samme Sted? At ogsaa de bragte deres Børn til Brødre-Byen, tyder paa en særlig Egenskab ved denne Skoles Aand og Indretning. Hvad var det da, der virkede saa dragende?

For en Del Grosserere og Fabrikanter, Officerer og Embedsmænd, adelige Godsejere og Proprietærer, Præster og Læger var

det maaske nok Lejligheden til at lære det tyske Sprog, der vejede med i Overvejelserne angaaende Anbringelse af deres Børn. Men for de fleste Forældre synes det dog gennemgaaende at have været noget dybere, som lod dem vælge Herrnhuter-Byen til deres Børns Skolested. Det kan ikke have været noget Mode- eller Partisynspunkt i Øjeblikket; da vilde Skolen være gaaet ind sammen med Døgnet's Strømninger. Den fortsatte Tilslutning opnaaedes heller ikke ved Nivellering af de forskellige pædagogiske Standpunkter, men snarere ved en Uddybelse af Grundlaget for Skolens Liv og Arbejde.

Vi kommer da til det Resultat, at vi bør søge denne Skoles bærende Grundlag i selve den herrnhutiske Kristendoms- og Menighedsforstaaelse, der paa tværs af de stridende Opfattelser søgte tilbage til det oprindelige apostoliske Udtryk for Kristendom og Kirke, ikke uden Lidelse og Forfølgelse. I al Korthed kan det herrnhutiske Kristendomssyn betegnes som en Genopdagelse af den levende Kristus, ikke som Læresystemets, men som Fællesskabets store Skaber, og dette igen ikke som en fjern Fortidshelt eller en engang kommende Himmelfyrste, men som den nærværende Herre og Hyrde i sin Menighed paa Jord, der skaber Tryghed og Glæde i Menneskers Sind, disse Hjemmets to største Goder. Denne Brødremenighedens evangeliske Aand var det, som bestemte Tonen og Metoden i Christiansfelds Opdragelsesinstitut. Og denne nytestamentlige Grundvold var den dybeste Aarsag til, at Christiansfeld-Skolen formaaede at samle Elever fra baade Adelsslot og Smaakaarshjem, fra gammeldagstroende og nydagsindstillede Kredse. Jeg skal da nu forsøge i store Linier at give et Tværsnit af det herrnhutiske Skolesyn, og benytter hertil O. Uttendörfers værdifulde Studie: Zinzendorf und die Jugend, Die Erziehungsgrundsätze Zinzendorfs und der Brüdergemeine, 1923.

Som Elev fra Pietismens førende Skole, Franckes Adels-

pædagogium i Halle, tænkte Zinzendorf oprindeligt paa at faa sin Livsgjerning indenfor denne Skoles Kreds. Men da Omstændighederne 1722 havde ført til Herrnhuts Grundlæggelse paa hans Godsterritorium ved mæhriske Eksulanter, og han dermed havde overtaget Ansvaret for disse forjagede Haandværkeres timelige og evige Vel, gik han ogsaa straks i Gang med at indrette en Skole, til at begynde med efter Halles Mønster. Men snart voksede — svarende til hans nyerhvervede herrnhutiske Menighedssyn — ogsaa hans Skolesyn ud over de halleske Rammer. Og han skabte da i Forbindelse med den nye Menighedsdannelse ogsaa et selvstændigt herrnhutisk Skolevæsen. Det var i første Linie Pietismens moralistiske Omvendelsesmetodisme fra Halle, Zinzendorf søgte at overvinde gennem sin nye evangeliske Tro paa Naaden i den Korsfæstedes udgydte Blod. Hans pædagogiske Grundsætninger fik hermed noget frit og frejdigt over sig i Modsætning til Tvangen og Askesen hos Pietisterne. Tillige gav hans pædagogiske Opdagelse af Barnet og dets individuelle Livsindstilling ham en ny og afgørende Forstaaelse af Sammenhængen mellem Sjæl og Legeme og dermed ogsaa mellem den religiøs-etiske og den fysisk-psykiske Udvikling under et Menneskes Fremvækst. Paa dette Punkt skal Zinzendorfs Hovedindsats søges. Barnet skal under Opdragelsen behandles som et Barn og ikke før Tiden gøres til en voksen. Man skal erkende og respektere dets Individualitet og dets gradvise Vækst frem mod personlig Selvstændighed. Naturen i Barnet skal ikke holdes nede eller endda dræbes, men helliges og dannes. Med disse Tanker brød Zinzendorf nyt Land i Tiden. Han skabte en ny selvstændig Syntese mellem Franckes Pietisme og Rousseaus Naturalisme, idet han imødekom begges berettigede Krav, Hensynet henholdsvis til det kristelige og til det menneskelige. Og samtidig undgik han deres Afsporinger, det indestængte til den ene Side, og det overfladiske til den anden. Derved fremkom en sund og frugtbar Vekselvirkning mellem det kristne Budskab og det menneskelige Behov, mellem Himmel-Sæden og dens Jordbund i Bar-

nehjertet. Paa dette væsentlige Punkt fortsatte han Linien fra selve det Nye Testamente, stærkest udtrykt i Jesu egen evangeliske Syns- og Handlemaade, og videre fra de store kristne Opdragere, deriblandt især Vesterlandenes maaske største Pædagog, Tjekkeren og Brødrebiskoppen A m o s C o m e n i u s fra det foregaaende Aarhundrede. Og han beredte Vejen for det følgende Aarhundredes førende Folkeopdragere, blandt disse P e s t a l o z z i i Svejts og G r u n d t v i g og K o l d herhjemme.⁵⁾

Hvordan stillede Pædagogen Zinzendorf sig til de for Opdragelsen saa vigtige Spørgsmaal om Guds billedet i Mennesket og om Kirkens Arvesyndsdogme? Efter Uffendörfer kan der ikke være Tale om, at han teoretisk har forkastet det kirkelige

⁵⁾ Der kan i denne Forbindelse være Grund til at standse lidt ved et enkelt Spørgsmaal, som spiller en afgørende Rolle i alle pædagogiske Overvejelser, nemlig Spørgsmaalet om det, Bibelen kalder G u d s b i l l e d e t i M e n n e s k e t, og i nøje Sammenhæng hermed Spørgsmaalet om det kirkelige A r v e s y n d s d o g m e s Indflydelse paa Opdragergerningen. Enhver pædagogisk Bestræbelse maa, hvis den ellers vil være konsekvent og tro mod sit Kald, bygge paa det godes Mulighed i Mennesket, det gudbilledlige i bibelsk Sprogbrug, som — ogsaa efter Bibelens Lære — skal kunne fremelskes til større eller mindre Fuldkommenhed. Hvis derimod — som Kirken lærer det — den fra Adams, det saakaldte første Menneskes grundlæggende Fald ned-arvede Synd har udsløttet Guds billedet i Mennesket, saa dette mere ligner Guds Antipode, Djævelen, da maa al Opdragelse paa Forhaand synes at være forgæves. Kendsgerning er ogsaa, at Arvesyndsdogmet har været den stædige Klods om Benet paa Kirkens pædagogiske Tiltag ned gennem Tiderne, selv om det maa siges, at den mere har gjort sig gældende i Teorien end i Praksis. Man har da klart sig igennem paa forskellig Vis, den katolske Kirke mere konsekvent med sit Dogme om den i Daaben indpodede Naade, dvs. den nyoprettede guddommelige Natur i Mennesket, medens den protestantiske Kirke har slaaet sig til Taals med halve og inkonsekvente Opfattelser. Den katolske Kirke har paa sit sakramentalt-dogmatiske Grundlag udfoldet en betydelig folkeopdragende Virksomhed, medens de førende protestantiske Opdragere ikke saa sjældent valgte deres Vej uden om den officielle Kirke og knyttede deres Tanker direkte til Jesu Lære om Mennesket, med Islæt fra den græske Filosofi. De banebrydende protestantiske Pædagoger har maaske ikke just aabent bekæmpet det kirkelige Arvesyndsdogme, men de har i alle Tilfælde ikke regnet med det i deres Tdées og Bestræbelser, men til Gengæld peget paa Kristendommens Stifter, der uden at hildes af forudfattede Meninger selv aktivt gik ind i Opdragergerningen og fremstillede Barnet, slet og ret som det er fremgaaet af Guds Skaberhaand, som det store kristne Forbillede paa Tro og Livsførelse. —

Det kunde derfor hænde, at Tiden nu ogsaa var modnet til, at vi — ogsaa med god kirkelig Samvittighed — kan tillade os at se historisk paa den bibelske Beretning om Menneskets Skabelse og om dets

Arvesyndsdogme. Men i Praksis arbejdede han ud fra den Forudsætning, at Mennesket er skabt i Guds Billede og derefter er faldet i Synd; og Synd er for ham dybest set ikke Umoralitet, men Vantro. Derfor gjaldt det om at vække Barnets Tro til Live igen, hvis det voksne Menneske havde sat den over Styr. Og det kunde kun den under Kristi Kors vakte Kærlighed udrette. Og denne praktiske Broderkærlighed var for ham grundlæggende og afgørende overfor alle pædagogiske Teorier. »Jeg er sikker paa«, siger han engang, »at jeg med min enfoldige Kærlighed naar videre frem end alle andre, selv med deres mest udsøgte Maksimer.« Denne enfoldige Kristus-Kærlighed var for

Syndefald. Vi forstaa da Bibelens første Blade ikke mere som en historisk Beretning om det formodede første Menneskes Skabelse og Fald med samt dette sidste negative Indflydelse paa alle senere Slægter paa Jord. Men vi opfatter Skabelses- og Syndefaldsberetningen som den af Kristendommen godtagne religiøse Myte om hvert eneste Menneske, der udgaar »saare godt« af Guds gode, stadig lige aktive Skaberhaand, med Muligheden baade for Bevarelsen og Udfoldelsen af Guds billedet og tillige for Faldet i Synd og Fortabelse. Ethvert Menneske paa Jord er — som al anden Skabning under Himlen — Gud lige nær fra Begyndelsen og har den samme Mulighed for at staa eller falde og at oprejses paany.

Daaben i Kirkens Praksis bliver ud fra dette Synspunkt egentlig først det, den efter Jesu Opfattelse skulde være, nemlig »en Velsignelse«, dvs. en hellig Handling, der kultisk-billedligt fremstiller Guds Skabelse af Mennesket i sit Billede, og ikke — som i den katolske Dogmatik — en magisk Fjernelse af Arvesynden eller — som i den protestantiske — en kultisk Skik, der har mistet sin indre Mening og Berettigelse. Hvorfor aandelig Renselse af et Barn, der dog ikke selv har syndet, maa den tænksomme uvilkaarligt spørge! Nej, Daabshandlingen i Menighedens Midte er i kultisk Skikkelse Bibelens første Kapitel gentaget for vore undrende Øjne. Vandets primære Egenskab er jo ogsaa den skabende — og ikke den rensende. Daaben vil paa den Maade blive fyldt med nyt og levende Indhold. Den bliver det kultiske Sindbillede paa Guds suveræne, fortsatte Skaberakt, og samtidig bliver den det virkelig bærende Grundlag, hvorpaa Opdragelsen baade er mægtig og pligtig til at bygge sin livsnødvendige Gerning. Det gælder i denne nu Kampen og Omsorgen for at bevare Guds billedet mod Udslettelse i det enkelte Menneske og at give det de bedste Vækstbetingelser, at det kan vinde mere og mere tydelig Skikkelse i Mennesket og blive til det, vi kalder Karakter. Guds billedet fast og varigt præget i Menneskehjertets levende Kødtafle. Først paa denne gode Grund, som Skaberen selv har lagt — som det kultisk fremstilles i Daabshandlingen — faar Opdragelsen sin fulde og igangsættende Berettigelse. Saadan maa vi ogsaa forstaa Slutningsverset i Grundtvigs kendte Skolesang: Saa tal nu sandt om smaat og stort og jævnt om alt det høje, thi godt er alt, hvad Gud har gjort og klart er Barnets Øje! — — —

ham Drivfjederen i Opdragergerningen. Ikke blot i Menigheds-salen under Gudstjenesten, men ogsaa i Skolestuen under Undervisningen lød det stadig til ham fra den Tornekronede: »Dette har jeg gjort for dig! Hvad gør du for mig?« Kærligheden alene skaber Liv og Vækst, ogsaa i Opdragelsen.

Den Metode, Zinzendorf derfor vilde se anvendt i Brødre-menighedens Undervisning og Opdragelse, var Kærlighedens og Frihedens, og ikke Dressurens og Tvangens. Som et ydre Kendetegn herpaa var det f. Eks. forbudt at bruge korporlige Straffe i Brødre-menighedens Skoler. Aandens og Kærlighedens indre Myndighed skulde være den afgørende. »Vi vil ikke paabyde eller forbyde vore Børn noget«, siger Zinzendorf, »men søge at vække en inderlig Kærlighed til Frelseren i deres Hjerter. Saa er de paa den rette Vej, og alt det øvrige bliver da et Spørgsmaal om god eller daarlig Opførsel Kommandere dem kan og vil vi ikke. Vi skal ikke herske over deres Samvittigheder, men derimod stadig bedyre og bevidne for dem, hvor godt vi befinder os i Frelserens Samfund.« — — »Man skal ikke paatvinge Børnene sine egne Ønsker«, siger han en anden Gang, »men utrætteligt føre dem lutter himmelske Ting for Øjnene, indtil man opdager, at Naaden og Sandheden har fæstet Rod i deres Sind. . . . Det er deres egne guddommelige Anlæg og Bestemmelser, de skal vokse og formes efter, og det ikke med nogen Slags Pres eller Vold, men under Indflydelse fra ens eget gode Eksempel.« —

Opdragelsens Tempo skal derfor ikke paa nogen Maade forceres, men følge Barnets egen naturlige Vækst og Udvikling. Zinzendorf vender sig med dette Synspunkt kraftigt bort fra den pietistiske Metode, der krævede og konstant drev paa Elevens brudagtige Omvendelse. For ham gjaldt det om ikke at foregribe eller forstyrre, men at begunstige og fremme Væksten mod selvstændigt personligt Tros- og Tanke-liv. Børnene er for ham Poder i Guds Urtegaard, hvis ydre og indre Vækst helst skal følges ad. Om sine egne Børns Opdragelse siger han i Tilslutning hertil: »Mine egne Børn har jeg

ladet leve og vokse, som de selv maatte, har ikke forbudt dem noget ud over det, som var til Skade for Menigheden. De har i min Nærværelse kunnet opføre sig, efter som de var skabte, og jeg er blevet deres fortrolige Gør man det anderledes, bliver det tilsidst uudholdeligt. Det gaar til en Tid. Saa kommer de ind i Lømmelalderen og falder deres Omgivelser til Besvær, indtil de faar Greb paa at skjule deres Ondskab og dermed bliver til Hyklere. Hvilken Jammer og Elendighed er vi saa ikke kommet ind i! Saa snart nemlig Børnene begynder at skjule deres Tanker, er de ikke mere Børn. Det er netop det vanskelige ved Børneopdragelsen at faa forhindret, at deres Tanker og deres Ord gaar hver deres Veje Det bedste, man kan gøre, er at søge at blive Børnenes bedste Ven og fortrolige og saa iøvrigt at lede dem ind under Helligaandens Indflydelse. Der findes i Bibelen ikke noget om, at Forældre skal tvinge deres Børn til at blive Guds Børn, men Børnene skal selv komme til at tænke og bekende overfor Frelseren: Min Fars og Mors Tro gør, at du uopholdeligt drager mit Hjerte! — Naar derfor Forældre, som først selv helt har overgivet sig til Frelseren, kan vinde deres Børns Hjerter, da har de ogsaa vundet Sejren i Opdragelsen.«

Som Medaljens Revers, der naturligvis ogsaa findes, peger Zinzendorf paa, at frit og mildt opdragne Børn ikke altid bliver de artigste, og endvidere, at de største Mennesker undertiden har gennemgaaet den strengeste Opdragelse. Men her overfor maa man saa igen huske paa, at de alt for artige Børn sjældent bliver til noget særligt, og at mange bliver ødelagte i den haarde og tvungne Opdragelse.

Det er indlysende, at den herrnhutiske frie og aandsbestemte Opdragelsesmetode stiller de største Krav til Opdrageren. Han skal virke og vinde alene ved sit Eksempls indre Myndighed og Vidnesbyrd. Og som det er paa denne Linje, at Slagene vindes — og tabes i Hjemmene, saaledes ogsaa i Skolerne. Zinzendorf understreger i denne Forbindelse stærkt, at Skolens Aand skal være en Hjemmets Aand;

alle de, der har med Børnene at gøre, Lærerne saa vel som Husfædrene i Kostskolerne, skal betragte sig som staaende i Forældrenes Sted overfor Eleverne. Da først har de fundet den rette Opdragerindstilling overfor de dem betroede unge.

Den her skildrede pædagogiske Holdning vil særligt komme til at gøre sig gældende i Religionsundervisningen. Religionen tilhører efter Zinzendorfs Opfattelse ikke Forstandens Omraade, men derimod et dybere Lag i Mennesket, nemlig Følelsens, Hjertets Dimension. Religionen kan eller skal derfor ikke læres, men leves og dermed anskueliggøres. Den kan ikke paatvinges, men kun frit fremstilles, fortælles og frivilligt tilegnes. Det vil derfor ogsaa være ørkesløst at begynde Undervisningen i Kristendom med en begrebsmæssig Udredning af den ubegribelige Gud. Man skal derimod begynde med at fortælle om hans anskuelige Aabenbarelse i Jesus Kristus, hvilken Evangelisterne beretter og vidner om. Den enfoldige og bekendende Fremstilling af Frelseren som det sande Menneske er Nerven i Religionsundervisningen.

Det er forstaaeligt, at denne »bibelhistoriske« Indstilling til Religionsspørgsmaalet maatte fjerne Zinzendorf fra Katekismen. Han gik endda en Overgang saa vidt helt at afskaffe al Udenadslæren. Til Gengæld anbefalede han stærkt at synge med Børnene. »Det er en gammelkendt Sag«, siger han, »at Salmesangen er den bedste Vej at bringe de guddommelige Sandheder ind i Hjerterne og bevare dem der.« — Hans egen Salmeproduktion var i Overensstemmelse hermed meget frodig og tillige stærkt bibelhistorisk præget. Ligeledes arbejdede han med en ny tidssvarende Oversættelse af Bibelen i Udtog for Ungdommen, hvori han udelod det for den overflødige og gengav Beretningerne i et for den forestaaeligt Sprog. Han gik den Vej, enhver from Mor vil gaa i Bibringelsen af Religionens Sandheder overfor sit Barn, den historisk fortællende i Stedet for den dogmatisk belærende. Utvivlsomt ubehagelige Minder fra hans egen Barndoms Religionsundervisning lod ham ogsaa en Overgang gøre et Forsøg

med helt at afskaffe Religionstimerne i Skoleundervisningen og lade dem opvejes af Menighedens stille indirekte Indflydelse paa den opvoksende Slægt.

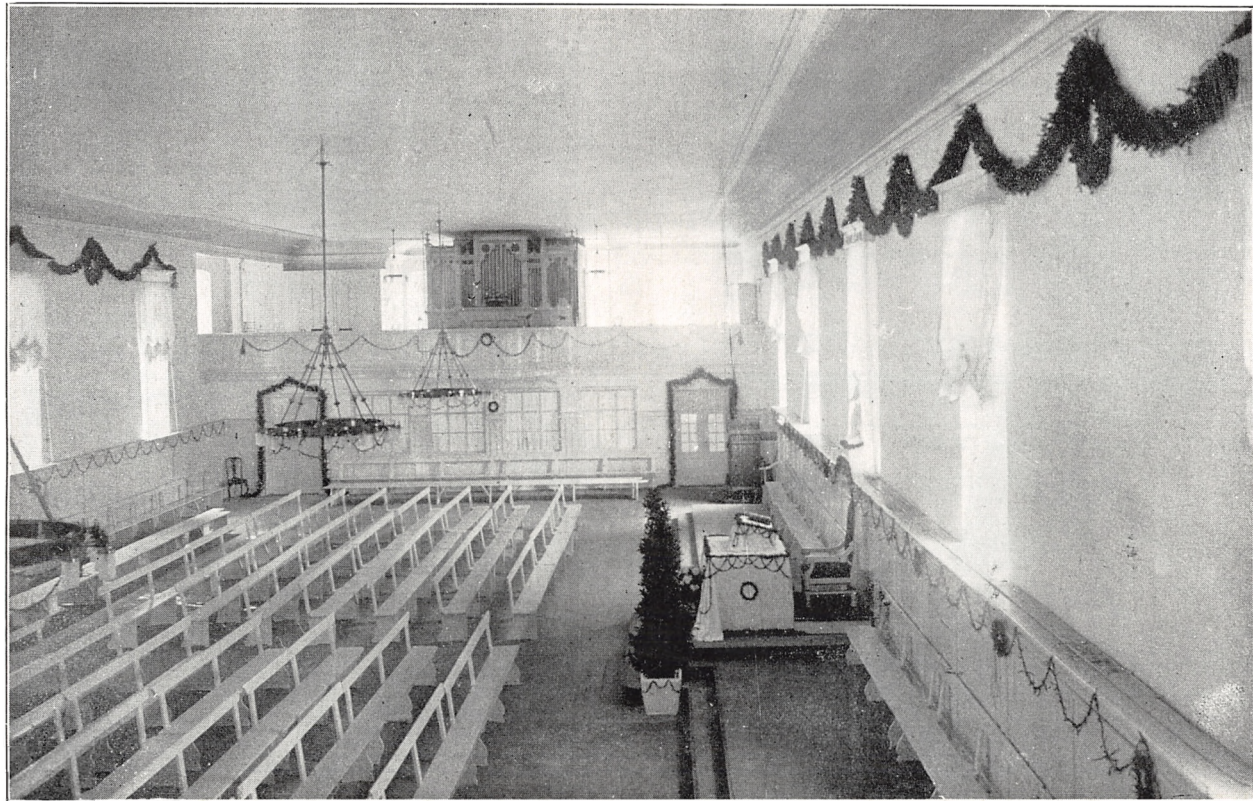
Zinzendorfs pædagogiske Grundsyn finder sit stærkeste Udtryk i den af ham skabte og for Brødremenigheden særegne Kor-Inddeling. Den er bygget op paa de naturgivne Forskelligheder, som Alder og Køn bringer med sig. »Man skal«, siger Zinzendorf, »efterspore Naturens egen Udvikling og helige denne.« For Ungdommens Vedkommende inddeler han derefter i følgende Kor-Fællesskaber: 1) de mindste Børn, som henvises til Børnehaven, 2) de skolesøgende indtil Konfirmationsalderen, 3) de større Børn i Pubertetsalderen, 4) de modne ugifte unge, der betragtes som Menighedens Stødtropper. Men alle disse Ungdommens Kor er igen delte paa langs, nemlig efter Kønnen i et mandligt og et kvindeligt Fællesskab, der — af formentlig pædagogiske Grunde — holdes skarpt adskilte.

Denne omhyggeligt gennemførte Korinddeling fortæller os, at Zinzendorf virkelig har studeret de foreliggende fysisk-psykiske Forudsætninger for Opdragelsen og har erkendt Barnets individuelle Stadium, dets Væsen og Værdi med alle de Egenskaber — som Enfold, Tillid, Glæde, Aabenhed, Oprigtighed, Ydmyghed, Tilslutning — der er ejendommelige for Barnealderen og Barnesindet. Hans pædagogiske Maal var det nu at fremstille Jesus som det sande menneskelige Ideal for Børnene og gennem en Vejledning og Tilskyndelse til barnlig Omgang med Frelseren at fremkalde en vis selvopdragende Aktivitet i Barnet. Eleven skal stræbe efter at blive Menneskebarnet Jesus ligt, idet det følger dette sit høje Forbillede paa det tilsvarende Stadium, hvor det selv befinder sig. Jesu sande Menneskelighed bliver paa denne Maade det centrale Punkt i Zinzendorfs Pædagogik.

Men lige saa vigtig som Zinzendorfs Opdagelse og Værdsættelse af Barnestadiet og dets gradvise ydre og indre Vækst er hans indgaaende Studium af Overgangsalderens Pubertetskrise med Tabet af Barnets Ureflekterthed og den

voksnes begyndende Refleksion, og med de karaktermæssige Forskelle mellem Kønnene, som her aabenbarer sig. Hermed stilles atter nye og særlige Krav til Opdragelsen, ikke mindst den religiøse. Zinzendorf var — sikkert af egen personlig Erfaring — fuldt klar over det seksuelle Elements store og afgørende Betydning i Menneskets legemlige og sjælelige Udvikling og dermed ogsaa for Opdragelsen. Intet pædagogisk Enkeltspørgsmaal har han viet saa megen Eftertanke som dette, hævder Utendörfer. Han havde set, at den seksuelle Modning løber parallelt med den religiøse Udvikling, og at disse to vigtige Omraader i Menneskets Følelsesliv gensidigt øvede en frugtbar og bevarende Indflydelse paa hinanden. Det er jo i denne kritiske og svangre Alder, at Syndsfølelsen normalt vokser frem og Personlighedens religiøst betonedede Gennembrud finder Sted. Men Zinzendorf havde under sin egen pietistiske Opdragelse ogsaa oplevet, hvor forstyrrende og ødelæggende forkvaklede Forhold paa de her nævnte to Omraader kunde gribe ind i unges Udvikling. Særligt paa dette Punkt gjaldt det for ham at overvinde det pietistiske Trang- og Fejlsyn. Pietismen bedømte jo de seksuelle Ungdomssynder særligt strengt, ja ansaa dem endda som Hovedsynden, fordi man opfattede Kønndriften som syndig i sig selv. Og desaarsag drev man paa Askese, der nødvendigvis endte i en eller anden Lovtrældom. Heroverfor fremstillede Zinzendorf det seksuelle som noget naturligt og helligt, som en Guds Gave, der skulde forvaltes ret og bruges til Velsignelse. Han henviste igen til Mennesket Jesus som den, der ogsaa havde oplevet »Mændvordelsens Krise«, og understregede samtidig de Pligter, man havde overfor sit Legeme som Helligaandens Tempel. At den for Brødremenigheden ejendommelige og regelmæssige private Sjælesorg ogsaa paa dette vanskelige Punkt i Ungdomsopdragelsen maatte faa sin store Betydning, maa anses for givet.

At Pubertetskrisen i Regelen forløb mindre stormende for de unge Pigers Vedkommende, var Zinzendorf paa det rene med. Han krævede en hertil svarende Vejledning af disse, som var

Kirkesalen i Christiansfeld.
(efter F. C. Høy Christiansfeld 1773—1923)

Dreng-Kostskolen omkr. 1850.

Pige-Kostskolen omkr. 1850.

overdraget de særlige kvindelige Sjælesørgere, der stod i Spidsen for de kvindelige Korfællesskaber. I denne Sammenhæng tilkommer det Zinzendorf historisk den Ære, maaske som den første indenfor Protestantismen, konsekvent at have hævdet Kvindens evangeliske Ligeberettigelse med Manden og hendes individuelle Naadegave indenfor Menighedens Liv og Virke. Han har i udstrakt Grad anvist de kvindelige Medlemmer af Menigheden deres specielle Tjeneste indenfor denne som Børneopdragersker og Sygeplejersker, det nyttestamentlige Diakonisseembede, hvilende paa det helligede Moderinstinkt.

Man har kaldt Zinzendorf en Ungdommens Befrier i sin Tid. Den foregaaende Fremstilling har vel i nogen Grad kunnet underbygge denne Dom. At han havde dygtige og selvstændige Medhjælpere og Fortsættere i Opdragergerningen, skal endnu lige nævnes. Det var egentlig først efter Zinzendorfs Død, at Skolegerningen fik sin Blomstring indenfor Brødremenigheden og drog de mange Elever til udefra. At dens faktiske Niveau ikke altid naaede op paa Højde med det af Zinzendorf inspirerede Ideal, maa villigt indrømmes, især da Idealets fulde Virkeliggørelse i saa høj Grad afhænger af de enkelte ansatte Opdrageres personlige Kvalifikationer. Men Viljen var god nok og Linjen var ogsaa den rigtige, og derfor Tilslutningen heller ikke ufortjent. Vi møder i Herrnhuterskolen en Menigheds-skole i ophøjet Betydning, en evangelisk Klosterskole med en Opdragelse, der i lige høj Grad bygger paa de naturlige menneskelige Forudsætninger hos Eleven som paa Aandens frie og skabende Gerning i Mennesket. Det herrnhutiske Skolesyn kan ikke karakteriseres mere rammende end med det Udtryk, Grundtvig har givet for sit folkeopdragende Syn i sit bekendte pædagogiske Digt til sine Børn om »et jævnt og muntert, virksomt Liv paa Jord«. Ogsaa de herrnhutiske Opdragere i Christiansfeld og andetsteds arbejdede i Forvisningen om, »at Lykken svæver over Urtegaarden, naar Støvet lægges i sin Skabers Haand, og alting ventes i Naturens Orden.« — —

V.

Elev-Indtryk fra Christiansfeld.

Det er kun sparsomt, hvad der kan opspores angaaende Elevernes Indtryk fra deres Skolegang i Christiansfeld. Et fornemt litterært Dokument ejer vi dog i Camilla Collets indgaende Skildring af sit Christiansfeld-Ophold 1827—29 i den allerede berørte selvbiografiske Bog »I de lange Nætter«, Side 89—129. Skildringen er dels sympatisk, dels ret kritisk. Hun selv mener ikke at have haft noget særligt Udbytte af Opholdet (»kom jeg lige saa klog ud af Institutet som jeg havde betraadt det«, skriver hun), medens derimod et Venskab, hun sluttede med en Med-Elev, der døde et Par Dage efter sin Konfirmation, kom til at staa for hende i Mindets skønneste Glans.

»Der ligger saa meget godt og hæderligt til Grund for denne Anstalt«, skriver hun videre, »som man vel skal vogte sig for at miskjende, men det gjælder om denne, som om alle af den Art, at den ikke passer for alle; den magter ikke, ligesaa lidt som nogen Skole, hvor Opdragelsesforretningen drives en gros, at yde enhver Individualitet, enhver Skæbne sin særskilte Forpleining. For mange Naturer kan den maaske være en beroligende, højst velgjørende Overgang til det Liv, de siden ville føre, og jeg har hørt netop verdslig opdragne Børn prise den rolige Tid i Christiansfeldt som den lykkeligste i sit Liv. For mange ulykkelige Børn har det været en velsignet Havn, hvor de undertiden har slaaet sig til Ro for Livet. For mig var det Afsondring, Ensomheden kun i en anden, klosterligere Form end den, jeg havde været vant til. Men Meningen er jo ikke, at man skal indvies til at gaa i Kloster, men til at færdes i Verden bagefter. Man skal lære at kjende sig selv og sine Anlæg og Kræfter, og hvorvidt de due til at træde op i de Kampe, der ikke længe lade vente paa sig«. —

Særligt har hun, der hjemme fra var svagelig af Helbred og sky af Væsen, været trykket af et Par københavnske Med-Elevs stille Tyrani overfor de andre paa samme Stue, medens

saa til Gengæld Venskabet med den allerede omtalte Stuekammerat, Datter af en dansk Officersenke, gav hende fuld Oprejsning for alle smaa Ubehageligheder. Hun forlod da ogsaa Christiansfeld »med en Skat af lyse Minder, som aldrig kunde forsvinde. I Christiansfeldt har jeg truffet paa saa herlige, i sin Art fuldkomne Mennesker.«

Med Glæde mindes hun ogsaa »Gudstjenesten, der i sin ædle Simpeltid ikke kan være smukkere og mere opløftende end hos Herrnhutterne.« — —

Kirkehistorikeren F. Hammerichs Moder, Meta Magdalena Adolph fra Nolde i Burkal Sogn, var fra sit sjette Aar (1783) opdraget i Christiansfeld. Sønnen er stærkt afvisende overfor »Kristjanfelter Væsenet«, som han udtrykker sig, skønt han tillige maa indrømme, at en Nadverdeltagelse i Christiansfeld for ham blev ved med at staa som noget af det rigeste, han havde været med til. Af sin Moders Opdragelse i Herrnhuterbyen, hvor hun ogsaa indgik sit første Ægteskab, giver han i sin Selvbibliografi »Et Levnetsløb« (S. 19—20) følgende Skildring: »Meta Magdalena var virkelig et særsyn i sine omgivelser, og kun den ærlige fromhed havde hun til fælles med dem. Hun var et sanddru menneske og en varm sjæl, og hun hørte til disse oprindelige naturer, der vugges i stemninger og følelser, disse i grunden digterske naturer, hvor livet altid sprudler frem som af en frisk kilde, de ved ikke selv hvorledes. Det røbede sig i den ranke holdning, det aabne, naturlige væsen, det sjælfulde aasyn, og hjærtensgodheden lyste ud af hendes øjne. Let blev hun hastig, men, saa hed det blandt veninderne: »havde hun bare faaet smækket døren i, var hun god igen.« Med en takt, en ynde, som var hun opdragen i de fineste kredse, traadte hun enhver i møde, og der laa alligevel i hele personligheden noget vist overlegent.

Hun havde en lys forstand og vidste at skaffe sig en dannelse, man efter forholdene i Kristjansfelt maatte undres over, ogsaa en fin smag. Tysk havde hun lært godt, skønt hun ikke undgik danske ord og vendinger og man paa udtalen straks

mærkede den fremmede. Hun kendte ikke blot til de bedste tyske digtere, men selv til Shakespeare. . . . Hun broderede, hun tegnede nydeligt blomster og malede dem, hun sang, hun spillede baade paa klaver og harpe og forstod at lægge sjæl i spillet. . . . Og hun havde mange veninder, danske, tyske, norske, svenske, alle de sprog finde vi mellem hinanden i hendes stambog og brevsamling. Ti lige saa elskværdig hun var, lige saa trofast en sjæl, »altid tankefuld«, sagde en anden veninde, »sjælden lystig, men altid glad«.« Saavidt Hammerich. —

Sønnen holder det aabenbart for opportunt at hævde, at Moderen er opvokset i et vist Modsætningsforhold til det »trangbrystede« og »snæversynede« i hendes Omgivelse i Christiansfeld, hvor hun iøvrigt boede indtil sit 31. Aar. Det ligger dog ulige nærmere at antage, at hendes fribaarne, adelige Sind netop er blevet dannet under Indflydelse af den evangeliske Aand, der omgav hende i de afgørende Vækstaar. Hun har været en fuldgod Herrnhuter, selvom dette ikke var god Latin paa Bjerget. —

Jakob Hansen K l o p p e n b u r g, Plejesøn af Tingskriveren i Gram, sendtes 1802 (ikke 1800, som han selv opgiver) efter Moderens Død og Faderens nye Giftermaal til Opdragelse i Christiansfeld. Han bortvistes dog efter et Par Aars Forløb — mod Faderens Ønske — fra Skolen paa Grund af »Opsætsighed«. I sin Selvbiografi »En gammel Soldats Erindringer«, 1861, nævner han kun, at han har været paa Stedet, men intet om sine Indtryk. Derimod fortæller han, at Lysten til at blive Soldat vaagne i ham i disse Skoleaar, nemlig ved at se Forbimarschen af Tropper paa Kolding-Haderslev Vejen. Ogsaa Kronprinsen saa' han tage ind paa Menighedens Gæstgiveri. — —

I Christiansfelds Skolearkiv findes en Del Breve fra Elever, skrevne efter Hjemkomsten fra deres Ophold paa Skolen som en Tak for det, de havde modtaget paa Stedet. Indholdet af disse Breve er — som venteligt paa det paagældende Alderstrin — ret uselvstændigt og stereotyp, delvis foraarsaget af det fremmede (tyske) Sprog, de skulde benytte sig af. Et

Par Udtalelser skal dog anføres som Eksempler paa Christiansfeld-Opdragelsens Frugt i unge Sind.

Gustaf Leffler, Grossererensøn fra Göteborg, indleder et Brev 16. 10. 1799 saalunde: »Da ich nun die Ehre habe Ihnen zuzuschreiben, so soll mein erstes sein, meinen Dank wegen der in den 5 Jahren an mir gewandten treuen Pflege abzustatten...«.

Gustaf v. Snoilsky, Grevesøn fra Stockholm, der voldte sine Opdragere mange Vanskeligheder, takker alligevel med følgende konventionelle Ord: »...Gewiss werde ich nie Christiansfeld, nie die herzlichen und freundschaftlichen Ermahnungen zum Fleiss und zur Tugend die ich da so oft und wiederholt bekam vergessen, und ich werde mich immer bestreben diesen Ermahnungen aufs beste nachzuleben...«.

N. W. v. Dahlcrona, Stockholm, skriver 4. 4. 1800 lidt vemodigt om Sønnen Georg, der efter Skolegang i Christiansfeld havde begyndt at studere i Niesky, men saa ønskede at fortsætte Studierne hjemme i Sverige: »...Hans framsteg i vetenskaper ock i synnerhet i språken äro så stora, at han i Upsala, dit jag sjelf sände honom for ett par månader sedan, vid sin examen gjorde just stor uppmärksamhet, ock gaf heder åt Brödre Scholorna, som jag för Professorerne helt ouvert gaf tillkiänna at han studerat uti. Då fins ingen adelsman i Hela Sverige, som är så kunig i Graekiskan ock Haebraiskan som han, ock nu lärer han sig Syriskan ock Arabiskan till, men detta alt smickrar mig ingonting, om den vishet, som kommar ofvan efter å sido sättas...«.

Maaske er det denne Elev, som Societetsforstander Warnke i Stockholm mødte som Professor 1825 og af hvem han fik det Svar, at han ønskede, han aldrig havde været i Christiansfeld. Det samme Svar, W. Aaret forud havde faaet af en velhavende Konsul i Frederikshald i Norge. —

Maaske havde Pigerne lettere ved at falde til. Det gælder f. Eks. for Anne Schumacher fra Nordborg, om hvem Faderen efter hendes Hjemkomst beretter 12. 10. 1801; at »...meine Anne die Annehmlichkeit ihres dortigen Aufenthalts nicht genug

rühmen kann, und nie beredter ist, als wenn sie von Christiansfeld spricht. Sie wird lebenslang Ursache haben, für die gute Erziehung und nachsichtsvolle Behandlung, die sie dorten genossen, dankbar zu sein. . . .« —

Men ogsaa Drengene kunde mindes deres Christiansfeldtid med Taknemlighed og endda forstaa at give denne et herrnhutisk Tilsnit. Det gælder saaledes Petter H e d m a n, Grosserersøn fra Göteborg, der skriver tre lange Breve til Husfader Senft ved dennes Forflyttelse fra Christiansfeld til Gnadau. Han skriver 3. 3. 1810: »Inniggeliebter Freund und Bruder. . . . Zu ihrem Ruf nach Gnadau gratulire ich übrigens recht herzlich, und wünsche, dass der liebe Heiland sie glücklich an den Ort ihrer Bestimmung führen wolle, und dass sein Seegen in so vollem Masse über sie ruhen wolle, dass ihnen Augen und Mund davon übergehen. Der liebevolle Heiland, der gute Hirte, tröste sie recht innig über dem Vorgange und öffne ihnen eine lachende Aussicht in die Zukunft nemlich: wie ein Bielein immer an Jesu Rosenwunden zu saugen. Ach lieber Bruder! Wie schön muss das nicht sein. Ach beten sie für mich, dass ich zu dieser unbeschreiblichen Gnade gelange, und dass der Heiland mich armen würdigen wolle, meine Seele ganz zum Tempel der Dreieinigkeit einzurichten. Ach wie Seelig würde ich dann hier in dieser verdorbenen Welt leben in alle Tage, meinen Heiland lieber gewinnen, gern auf das übrige mit Scheu hinblicken. . . .« —

Den 14-15aarige Arnoldine L u n d fra København former sit Nytaarsønske overfor Sønnichsen i følgende Ord (30. 12. 1817): ». . . . Ihnen, der in vier Jahren meines Lebens mein gütiger zweiter Vater gewesen ist, zu schreiben, und Ihnen aus einem vollen dankbaren Herzen zum neuen Jahre zu gratuliren, ach die Jahre, da Sie mein Vater waren, werden villeicht, ja wahrscheinlich die vier glücklichsten meines Lebens gewesen seyn, darum werde ich stets mit tiefer Rührung daran denken. . . .« —

v. A s t r u p, København, hvis Datter Caroline gik i Christiansfeldskolen, sender endda en versificeret Nytaarshilsen til Sønnichsen (1821):

»Dem, Gartner i den skønne Have,
 hvor Ungdom elskes op til Dyd,
 For hvem det er den bedste Gave,
 For hvem det er den største Fryd,
 At disse ædle Frugter trives,
 At skønne Blomster spirer frem —
 Retskafnes beste Løn Dem gives!
 Det, skønsom Fader ønsker Dem!! —

Sognepræst B i r c h, Vedersø, skriver paa den hjemvendte Datter Hansines Vegne 28. 6. 1821: »...Hansine befinder sig nu ganske vel, da hun ved det ikke kan blive anderledes. Rigtig nok forlod hun Christiansfeld med et tungt Hierte, som var saa naturligt, da hun dermed tillige maatte forlade saa mange gode, kiære Venner; rigtig nok vil der imellemstunder opstige nogle mørke Skyer paa Panden, naar Christiansfeld kommer i Tankerne, men vi sørger for paa bedste Maade at faae dem hastig fordrevne, at de ikke skal give Regn fra sig, og det kiære Christiansfeld vil vel næppe nogensinde forglemmes af hende, og det var heller ikke smukt, da hun der har nydt saa mange kiære Øieblikke, som kan blive hende til megen Glæde og Gavn i hendes ganske Liv, jeg har derfor den Ære paa hendes Vegne ærbødigst at hilse Dem og høistærede gode Familie med hendes øvrige gode Venner fra hende, og aflægge til Dem alle hendes forbindtligste Tak! —«

I Aaret 1825 fejrede Skolen sit 50-Aars Jubilæum. I den Anledning forfattedes en Kantate, som ogsaa sendtes til Skolens tidligere Elever. Marthe S o r t e r u p, Vinhandlerdatter fra Næstved, der sammen med fire yngre Søskende havde gaaet i Skolen, siden var blevet gift med Apoteker Møller paa Vesterbro i København, og nu sad som ung Enke med fire Dreng, sender herfor en varm Tak til Sønnichsen, hendes »Vejleder i Ungdommens Aar, og særligt til Lærerinde Søster C r ø g e r, »thi under hendes gode Vejledning lærte jeg først rigtig at vælge det rette og gode«, skriver hun.

Blandt andre, der takker for den tilsendte Kantate, er Silkegrosserer A. F. T u t e i n, København, og Købmand J. K r a -

mer, Tønder. Den sidste mindes som én af de 988 Elever, der i de forløbne 50 Aar er blevet opdragne i Christiansfeld, baade visse smaa Ubehageligheder, men særlig som det vigtigste to Opdrageres gode Udsæd i hans unge Hjerte. Det var Mathias Iversen fra Lydersholm og Christian Hansen fra Esmark i Angel. Den første har i fortrolige Samtaler paa Spadsereturene haft stærk Indflydelse paa ham, den anden har i Bibeltimen Onsdag Formiddag med Varme lagt Eleverne det ene fornødne paa Sinde. Og det afgørende for ham blev, at disse to Herrnhutere viste sig i Sandhed selv at høre Kristus til. — Altsaa her som overalt det levende Eksempels bestemmende Magt!

Blandt de Elever, der døde under deres Ophold i Christiansfeld, var Julie v. Astrup, om hvem Faderen skriver 4. 7. 1826: »... Min lille elskede Julie fandt en Grav hos Dem, paa et yndigt Sted, og en Forberedelse til sin Hjemgang, der skjænkede hendes barnlige Sjæl en Modenhed, som var mærkelig for hendes Alder...« —

Vartovpræsten C. J. Brandts Forældre i Nyborg havde begge besøgt Skolen i Herrnhuterbyen. Moderen, Louise, født Boesen, fra Vigerslev Præstegaard, skriver herom 28. 6. 1829 til Sønnichsen: »... Med den varmeste Længsel, dog engang igien at kunde, til Opmuntring og Velsignelse for mit Hjerte, gjøre et Besøg i det kiere dyrebare Christiansfeldt, beder jeg herved paa det oprigtigste undertiden i Kierlighed at maatte erindres af Dem og Deres...«. Og Faderen, Købmand Peter Brandt, regner det ved Bedstefaderens, Svendborgkøbmanden Hans Caspar Brandts Død i 1840, til Børnenes fornemste »Arvedel«, at de alle er blevet »opdragne i den kære Menighed«. (Brev 29. 9. 1840 med Meddelelse om Faderens Død).

Erasmus J. Petersen, Søn af den kendte Stænderdeputerede i Dalby, viser sin Sprogfærdighed ved at sende et Brev paa Fransk til sin gamle Lærer, Pastor Roentgen (24. 10. 1840).

Til Slut skal meddeles (i Oversættelse) en Fødselsdagshilsen til Roentgen fra Anna Fricke, Horsens, der 18. 12. 1847 paa korrekt Tysk takker sin Lærer for al Omsorg i de to Aar, hun

var i Christiansfeld. »...Aah hvor ofte tænker jeg ikke med Længsel paa Christiansfeld, paa de dejlige Undervisningstimer, hvori De opmuntrede os til at elske Jesus over alt andet...«. Hun vil henregne Aarene paa Skolen til de lykkeligste i sit Liv og særligt mindes Juleaften i Christiansfeld. »...Aldrig har jeg oplevet skønnere Jul end i Christiansfeld, de Tusinder af Lys Juleaften, hvilket skønt Sindbillede er de ikke paa, at der var Mørke og Mulm i Verden, men Kristus blev født og bragte Lys...«.

VI.

Skolens historiske Betydning.

En saa særpræget Skole, som Opdragelses-Institutet i Christiansfeld var det, maatte øve sin Indflydelse i Tiden. Jeg skal nu forsøge at give en Vurdering heraf under et tredobbelt Synspunkt, nemlig et religiøst, et nationalt og et pædagogisk og herunder særlig have Skolens snævrere Opland Nordslesvig i Tankerne.

1. Da Kolonien og Menigheden Christiansfeld i Slutningen af det 18. Aarhundrede skød frem som en Kvist af tør Rod her i vore Lande og tiltrak sig Opmærksomhed fra hele Norden, var det utvivlsomt den der oprettede Skoles gammelkristelige Grundsigte, der gav Institutet Præg og Navn. Det var et Slags evangelisk Kloster, en statsfri Menighedsskole, som pietistisk vakte Hjem med Tryghed kunde betro deres Børn.

I et Udkast fra 1774 til den kommende Skoles Undervisningsplan siges der om dette Skolens kristelige Grundsigte: »Hos samtlige Børn skal intet spares, hvorved de kan tilskyndes til at overgive sig til Herren, der med sit dyrebare Blod har købt dem til sin Ejendom«, og man venter at modtage »haabefulde Børn med det Vidnesbyrd, at Helligaanden arbejder paa deres Hjerter.«

Blandt de Forældre her i Nordslesvig, der sendte Børn til Opdragelse i Christiansfeld, var — som allerede nævnt — den kendte Tingskriver J a c o b K l o p p e n b u r g i Gram. Han var

Pietist og giver i Anledning af sin Plejesøn Jacob Hansens Optagelse i Institutet (i Brev paa Tysk af 13. Marts 1802) en Skildring af sin »Hjertetilstand«, som vel ogsaa kan have en vis personalhistorisk Interesse. Han har haft lidt Vanskelighed med at acceptere den opgivne Pensionspris fra Christiansfeld, »da Barnet ikke er vort eget«, men har nu alligevel bestemt sig, og skriver saa:

»Hvad Omkostningerne angaar, da skal disse jo ganske vist tages i Betragtning. Men paa min Side volder det ingen Vanskelighed, da jeg med alt, hvad jeg er og har, betragter mig som Frelserens Ejendom. Paa den Maade er jeg kun Husholder over det, som Han har givet mig, for at jeg skal bruge det til Hans Æres Pris og til Gavn og Tjeneste for mine Nærmeste og Medmennesker, især Hans Menighed, Hans Ejendomsfolk. — Thi intet kan glæde mig mere end Hans Folks Berømmelse, og intet bedrøve mig mere end dets Forsmædelse, hvori jeg inderligst tager Del. — Han Selv er Hans kære Menigheds Hoved. — Og naturligvis, naar Hovedet lider, da lider alle Lemmerne med. Han er alene Hjertekenderen, der gennemskuer og kender os alle som i et Spejl, at end ikke den ringeste Kærlighed til denne Jords Ting, hvad Navn de end monnne have, ingen Tilbøjelighed i vore Hjerter forbliver skjult for Ham, og derfor stiller jeg mig saa villigt, aabent og uden Forbehold frem for Vor Herre. Ganske vist kommer derved kun Elendighed og Skrøbelighed for Lyset; noget godt i Hans Øjne kender jeg ikke. Men ogsaa i al min Ælendighedsfølelse, naar jeg intet skjuler for Ham, aabenbarer Ham alt, og forraader Fjenden snart her og snart der, ser og mærker jeg Hans Nærværelse; intet kan vederkvæge og opmuntre mig med rigere Trøst end Han, netop i den Situation. Derfor er jeg altid vel til Mode, men helier ikke længere, end jeg forbliver i denne Hjertestilling overfor Ham.

Se, kære Broder, det er min Hjertetilstand!...« —

Det er forstaaeligt, at de pietistiske Kredse i Nordslesvig og andet Steds, som Kloppenburg her repræsenterer paa saa ægte og smuk en Vis, hilste Skolen i Christiansfeld velkommen. Men Skolen selv laa, som jeg har prøvet at vise det i det foregaaende, ikke helt paa den pietistiske Linie, men paa en religiøst og menneskeligt friere. Den maa derfor ogsaa antages som Helhed at have virket i en friere Retning og have opdraget en Slægt, som var religiøst mere frigjort end Fædrene, uden at miste Religionens dybe Rodfæstethed.

Men Eleverne gik jo ikke blot i Skole, men havde ogsaa deres midlertidige Hjem i Christiansfeld. Og der maa regnes med, at der blandt disse jævne Stue-Brødre og -Søstre, som Børnene var betroet til udenfor Skoletiden, fandtes mere snæversynede Mennesker, som kan have virket religiøst forkvæklende ind paa unge Sind. I en Protokolanmærkning allerede fra 1786 hedder det saaledes, at en bestemt Stue-Foresat (hvem Børnene jo paa sin Vis var prisgivet i godt som i ondt), »venligst skal paamindes om, at han i sin Omgang med Børnene maa tage sig i Agt for alt snævert og lovmæssigt, og ikke gennem for megen Prædiken og Forelæsning af gudelige Skrifter maa gøre Børnene enten til Hyklere eller bibringe dem Afsmag overfor Hjerteanliggender«. Denne Mand har altsaa vist Nidkærlighed uden Forstand og ikke behandlet sine undergivne med den psykologiske Sans for Barnet, som Zinzendorf havde anvist.

Naar Christiansfeld blev uforglemmelig for nogle Elever, medens andre siden hen kunde ønske, at de aldrig var blevet sendt til dette Sted, da er det sikkert Koloniens hele religiøse Atmosfære, der har skilt Vandene i Børnenes Sind. Den har været stærk og indtrængende, næppe paatrængende, med sine daglige Andagter og religiøse Øvelser. Bl. a. skulde de daglige Løsenstekster læres uden ad af Børnene. Men den rigelige Brug af Salmesang maa til Gengæld have tiltalt Barnesind og have afbalanceret det religiøse Indtryk. For nogle blev Christiansfeld-Religionen da en afgørende Hjælp for Livet, for andre betød den sjælelig Vold og paafølgende Foragt for »Kristjansfeltevæsenet«. Men som Helhed vil jeg tro, at f. Eks. den svenske Baronesse Regina de Fleetwood, født v. Köhler ikke er blevet skuffet, naar hun (i Brev til Christiansfeld fra 1799) ventede, at hendes Søn i Herrnhuter-Skolen »ikke just skulde blive en højlærd Mand, men en retskaffen Kristen og et gavnligt Medlem af Samfundet«. — Herrnhuterne har med Rette haft Ord for paa helhjertet Vis at »give Gud, hvad Guds er, og Kejseren, hvad Kejserens er«. Og derfor har deres Skoler uden

Tvivl ogsaa fostret mange »Mænd med faste Hjerter« og »fromme, stærke Kvinder«. Jeg har selv mødt en Del af disse i Nordslesvigs Sogne.

2. Om Skolens nationale Betydning kan der først blive Tale sammen med Nordslesvigs nationale Vækkelse i Midten af forrige Aarhundrede. Det gik da i denne det nationale Valgs Tid, som det efter Skolens tyske Oprindelse og stadige tyske Forbindelse ikke kunde ventes anderledes. Ledelsen stillede sig paa tysk Side. Dens daværende anerkendt dygtige Inspektør, Pastor R o e n t g e n, maatte efter hele sin Fortid tage Parti for Tyskheden i Grænselandet. 1839 indførte han militære Øvelser i Skolen, som om han anede den kommende Udvikling af Tingene.

Det viste sig da ogsaa fortrinsvis at være hjemmetyske Hjem i Nordslesvig, som under Roentgens Inspektorat i stigende Tal sendte deres Børn til Christiansfeld. Et typisk Udtryk for disse Kredses Indstilling giver vel et Brev fra Gaardejer P e d e r H. V i n t e r i Søndernæs, Brøns Sogn. Han skriver (8. 8. 1845) med Henblik paa Sønnens Ophold i Christiansfeld, der forresten under ingen Omstændigheder ønskes forlænget ud over Konfirmationsforberedelsen (paa Tysk), bl. a.:

Kjere Her Pastor Röntgen!

.... Det gjorde mig hierteligt Ondt, da jeg besøgte Dem Her Röntgen! at jeg ikke kunde tale Tydsk med Dem ang. min Søn. Hvad der egentlig laae mig paa Hiertet at tale med Dem om var, at han faar lært saa meget som muligt de toe Punkter, nemlig det første at han bliver bekiendt med Frelserens Sag, hvad han har givet, da hans Kierlighed drev ham i Døden for os, og om vort fordærvede Hierte og den Fare et ungt uerfarent Hierte svæver i, naar han ikke vil lade sig bevare af ham, det andet er det Tydskesprog, som han skal overhøres i til næstkommende Paaske. Du tager mig ikke ilde op, at jeg gientager dette Ønske, som er min og min Families Hovedbegiering. Forøvrigt dersom han skulde have tilovers fra disse toe Hovedpunkter, da er det os meget kiert at han lærer andre Videnskaber ved Siden af....«.

I et senere Brev (26. 11.) gentager Faderen sit Ønske om at faa Sønnen hjem til Konfirmationen (paa Dansk). Eventuelt kunde han efter Konfirmationen fortsætte paa Skolen til Juli,

ogsaa »gjerne slippe Tegning og alt anden Lærdom, naar han maatte kun blive ved det Tydskesprog og Relligion«, men siden (til Høhøsten) skal han hjem og »være Bonde«. — —

Hjemmetyske Bønder, som — af økonomiske Grunde — havde valgt Bejleren fra Syd, var hjælpeløse, naar det gjaldt den Trolovedes Sprog, men nu skulde deres Børn ikke længere være »Bondepige« og skamme sig over deres foragtede Modersmaal, men lære »tyske Frøken«' ens »fine« Sprog i Christiansfeld, saa de kunde klare sig »ved Hove«.

Mellem Krigene var Christiansfeld den eneste tyske Skole i Nordslesvig, hvorfor den ogsaa fik stigende Søgning fra tyske Hjem i Nordslesvig, der her kunde faa deres Børn underviste og konfirmerede paa Tysk. I Skolens Aarsoversigt fra 1852 klages der over, at tre dygtige Lærere — foruden Inspektøren selv — har maattet forlade Byen og Skolen, efter at de »i en Aarrække har haft Tjeneste i Institutet og vundet baade Forældrenes Tillid og deres Elevers Kærlighed, . . . tilmed da de af Erfaring kendte Forholdene her i Landet og i denne Tid var udsatte for politiske Forfølgelser, der udgik fra ejderdanske Civilembdsmænd og Gejstlige, for hvem vore tyske Instituter i det danske Nord Slesvig er en Torn i Øjet.« — Ogsaa to andre tro og dygtige Lærere gik Syd paa efter Slesvig-Holstenernes Nederlag 1850. I to følgende Aars Oversigter (1854 og 55) siges det dog udtrykkeligt, at »man i det forløbne Aar ikke har lidt under politiske Forfølgelser«. Skolen havde jo i 50'erne en Københavner til Inspektør.

Efter 1864 blev Christiansfeldskolen under dens nye Ledere et villigt Redskab for de tyske Bestræbelser i Grænselandet. 1867 nedskriver Inspektøren i sin Aarsoversigt følgende betegnende Overvejelse: »Under den nuværende Uvisheds Tid vil der ikke være meget at gøre, men hører denne op, og Nordslesvig forbliver hos Preussen, da maa Christiansfeld efter min Mening endnu mere end hidtil antage Karakteren af et tysk Institut.« Aaret efter faar hans Drømme et endnu mere konkret Udtryk: »En tysk Skole for Nord Slesvig, hvis Elever føres frem til Eks-

amen for ét-aarig-frivillige,⁶⁾ det var et Program, for hvilket jeg vilde arbejde med stor Kærlighed, selvom Pensionatet ved Siden af var meget lille, . . . med ét Maal for alle, nemlig tysk Sprog og tysk Dannelse. Ganske vist kan saa ved Siden heraf ikke ogsaa dansk Sprog dyrkes. E t S p r o g maa være Hoved-formaalet, og alle andre underordnes dette og gælde som fremmede Sprog. — Saadan er det nu med det danske. Det staar paa samme Linie med Engelsk og Fransk.« —

Da Nordslesvigs Skæbne saa foreløbig blev afgjort ved Preussens Sejr over Frankrig, der ogsaa i Christiansfeld opfattedes som »en Guds Dom« og »en Løftestang til Guds Riges Opbyggelse i de store Dimensioner«, foranstaltede Ledelsen den 30. Januar 1871 »en Glædesfest for Paris' Kapitulation« og angav dermed den fremtidige Kurs. Fra Nordens Lande ventede man nu ikke flere Elever, idet »den franske Krigs Resultater har fyldt samtlige Skandinaver med Had og Forbitrelse mod Tyskland«. Til Gengæld syntes der at aabne sig en Dør for Skolen blandt »Albions Sønner«, som man foretrak fremfor Nordslesvigs Bøndersønner med deres »ubehøvlede Væsen« og »stærkt materielle Interesser«.

Man var glad for, at de nye preussiske Myndigheder foreløbig helt undlod at blande sig i Skolens Anliggender, efter hvad man — ikke med Urette — formodede, fordi »vore herværende Instituter nær ved den jyske Grænse er velsete af Regeringen paa Grund af v o r g e r m a n i s e r e n d e I n d f l y d e l s e paa Omegnens landlige Befolkning«. Af Hensyn til enkelte nye danske Elever vil man dog fremhæve, at Institutet »ikke befatter sig med Politik« og fremdeles ogsaa vil hævde sin »internationale Karakter« (1874). 1879 havde man endnu intet mærket til »Statens Indblanding i vore Skoleanliggender«. Først 1889, efter Udstedelsen af den berygtede prøjsiske Skoleanordning af 18. December 1888, mødte Skoleraad S a s s fra Regeringen i Slesvig

⁶⁾ Tysk Betegnelse for Realeksamen, hvis Absolventer havde Privilegium paa kun ét Aars, frivillig Militærtjeneste, hvorefter man blev Officersaspiranter.

sammen med Kredsskoleinspektør Stegelmann fra Haderslev op i Skolen og stillede Krav om præjsisk Ensretning. Dermed var Skolens Karakter af »international« Kostskole forbi. For Fremtiden rangerede den paa Linie med andre offentlige tyske Realskoler i Grænselandet, hvis fornemste Opgave det var at fremme tysk Sprog, Kultur og Sindelag blandt Landets opvoksende Slægt, især den fra Landbefolkningen. Man var blevet en »helt igennem tysk Skole«, der gik Statens Ærinde mod den danske Befolknings Ønsker, efter Sigende dog ikke med den øvrige Mønigheds udelte Tilslutning.

3. Pædagogisk var Christiansfeld-Skolen utvivlsomt lidt af et Særsyn i Tiden. Aand og Metode i dens Undervisning harmonerede ingenlunde med den gamle »sorte Skole«, dens Foragt for Modersmaalet, Brug af Riset, Katekismelærdom og Eksamensterperi, og ligesaa lidt med den nye preussiske Skole, dens militære Sigte og statslige Tvang. Tværtimod, man var i Pagt med Brødre-Biskoppen Amos Comenius' aandsbestemte og naturgroede pædagogiske Principper og dermed et godt Stykke forud for sin egen Tid og Omgivelse.

Dr. E. Kaper, den kendte Skoleborgmester, hentyder her til i en lille Udtalelse, fremsat i Aarsskriftet 1937 for den nuværende Christiansfeld-Realskoles Elevforening »Mine Forfædre har boet under den herrnhutiske Tradition«, skriver han. »Endnu min Bedstefader, født i Tønder, en fremragende Skolelærer i Lindholm i det frisiske, byggede sit Opdragersyn paa den gamle Lære. Men han var en mild og glad Mand. Hvor dette Syn parres med Alvor overfor Livets Ansvar, naas store Ting«. — Han minder tillige om den tyske idealistiske Digter Schillers Verslinier i dennes Digt »Die Glocke«, en ophøjet Hyldest til det religiøst indviede, Samfundet tjenende Borgerhaandværk, som netop Herrnhuterne var de smukkeste Repræsentanter for:

»Denn wo das Strenge mit dem Zarten,
Wo Starkes sich und Mildes paarten,
Da gibt es einen guten Klang.«

Opdragelsen i Christiansfeld synes at have kunnet forene Strenghed og Mildhed paa en frugtbar Maade og har utvivlsomt med sit ligelige Hensyn til Aandens Gaver og Naturens Anlæg virket karakterdannende paa unge, modtagelige Sind, der kom ind under dens sollyse Indflydelse.

Herrnhutismens pædagogiske Linie er paa dansk Folkegrund fortsat i den grundtvigske Friskole og Højskole.

Sammenfattende tør det siges, at Kostskolen i Christiansfeld har øvet en historisk betydelig Gerning, som ikke mindst Nordslesvig har nydt godt af. Maa vi — set med danske Øjne — end klage over, at den har virket nationalt svækkende og til Fremme for Tyskheden i Grænselandet, saa bør vi dog fremhæve med Anerkendelse, at den tillige har virket kristeligt bevarende og pædagogisk ansporende, hvilket ogsaa gennem de skiftende Tider er kommet det danske Nordslesvig til Gode.⁷⁾

⁷⁾ Rektor E. Tauber fremsætter i sine »Memoriae Coldingenses«, trykte i »Haderslev-Samfundets Aarskrift«, 1942, S. 15 ff, en ret afvisende Bedømmelse af Christiansfeld-Skolens religiøse og pædagogiske Betydning (omkring 1820). Han skriver bl. a.: »Væsenet drives her alt for overfladisk og fabelmæssigt . . . Den udvortes Quindelighed dannes vel her til en Normaldyd, som synes frappant. Men adskillige Exempler have belært mig, hvor svagt disse afrettede Pupper bestaae mod Verdenslivets Fristelser. Det synes næsten, som den fyrige Ungdom, der udgaaer fra disse Klosterskoler, efter sin Indtrædelse i den store Verden, alt for ofte vil holde sig skadeløs for det glædeløse Liv, hvori den saa sin Barndom hensvinde. Udelukkelse fra Livets uskyldige Glæder, paa en Tid, da Tilbøjelighederne saa stærk indbyde til disse, er naturstridig.«

Denne efter Indhold og Ordvalg i høj Grad subjektive Karakteristik maa dog ses paa Baggrund af Autorens fra Herrnhutismen vidt forskellige religiøse og pædagogiske Indstilling og kan ikke gælde som en historisk retfærdig Dom. Han var klassisk Humanist og religiøs Rationalist og synes ikke at have haft nogen Sans for det bærende evangeliske i Christiansfeld-Opdragelsen, hvilket ogsaa hele hans øvrige negative Syn paa Herrnhuterne som »skinhellige«, »umoralske«, »intollerante«, »pengegridske«, »drikfældige« m. v. tilstrækkeligt stadfæster. Han fabulerer i Tidens egen aandeligt overfladiske Stil og har — betegnende nok — kun faaet Øje paa sin Modparts »Orden og Reenlighed«, »Flid . . . og Velstand«, der dog skulde synes at tyde paa en renere Kilde end den af ham angivne. —

(I et kommende Hefte af »Sønderjydske Aarbøger« vil der blive trykt en Fortegnelse over Christiansfeld-Skolens Kost-Elever fra 1775 til 1891).

Utrykte Kilder.

Skolearkivet i Christiansfeld, der bl. a. indeholder: Personalister (delvis meget ufuldstændige); Protokoller (1785—1805, 1835—61); Prospekter (1774, ca. 1795, 1846; ca. 1872; 1882); Aarsoversigter (1852—90); Instruktioner (1836, 1864); Diarier (1882—91); Adressebog; Korrespondance (1799—1847); Forskelligt, bl. a. et værdifuldt Privathefte med Optegnelser om herrnhutisk Opdragelse, skrevet af en Forstanderinde i Pige-Skolen.

Desværre har det for Tiden ikke været muligt at fremskaffe et Billede af Skoleinspektør S. Sønnichsen.

For Imødekommenhed under Benyttelsen af Arkivmaterialet i Christiansfeld, vil jeg gerne udtale min hjertelige Tak til Hr. Pastor Paul Fabricius ved Brødremenigheden i Christiansfeld.

Møgeltønder Len 1536—1660.^{*)}

Af Peter Kr. Iversen.

Fra Detlef Ahlefeldt til Hans Schack.

Ved reformationen overgik Møgeltønderhus som alt andet bispegods til kronen, og som den første kongelige lensmand nævnes Detlef Ahlefeldt, der må formodes at have overtaget lenet umiddelbart efter 1536¹⁾. I en jordebog fra 1537 over Riberhus len, hvori også Møgeltønderhus er medtaget, siges, at af huset Groten Tundern giver Detlef Ahlefeldt 200 mk., og i årlig hyre af birket giver han 31 mk. 5 sk.²⁾. Senere er denne afgift blevet noget ændret, idet vi 1546 har oplysninger om, at Detlef Ahlefeldt efter at have fået lenet i pant for 16.000 mk. betaler 30 mk. lb., 1 læst havre og 6 td. smør, »som deraf plejer at afgang tilforn til bispens fadebur«, dog skal han gøre tilbørlig tjeneste deraf³⁾. Møgeltønder var altså et af de 50 danske len, der af Christian 3. var pantsat til holstenske adelige⁴⁾.

Det er ret vanskeligt at danne sig et klart billede af, hvor meget bøndergods der hørte ind under lenet i denne tid. Ifølge den tidligere nævnte jordebog fra 1537 over Riberhus len hørte der i Møgeltønder birk 3 gårde i Daler, 1 i Gerup, 15 i Møgeltønder, 1 i Toghale, 2 i Bønderby, 2 i Gallehus samt Røj, Spydholm og Brink ind under Detlef Ahlefeldts len. Den samlede

*) Denne artikel bygger i overvejende grad på materiale hentet fra Møgeltønder lensregnskaber og Kancelliets Brevbøger. Hvor intet andet er bemærket, beror det benyttede arkivmateriale i Rigsarkivet. Også i år har jeg modtaget understøttelse fra den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, hvorfor jeg bringer direktionen min ærbødige tak.

¹⁾ L. Bobè: Slægten Ahlefeldts Historie I, 74. Jfr. Danske Magazin 4 R. 3, pag. 26, note 2.

²⁾ Falkenstjerne og Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger pag. 393 f.

³⁾ Erslev: Len og Lensmænd i 16. Aarh., pag. 139. Danske Magazin 4 R. 1, pag. 211.

⁴⁾ Sønderjyllands Historie II, pag. 403.

landgildeydelse af bøndergodset udgjorde 40 td. 3 skp. havre og 6 td. smør, og det er interessant at bemærke, at på dette tidspunkt var gårdenes størrelse i Møgeltønder by ikke reguleret. Men de gårde, Riberhus jordebogen nævner i Møgeltønder birk, har sikkert kun været en del af det gods, Detlef Ahlefeldt har kunnet råde over i sin egenskab af lensmand på Møgeltønder. Ifølge et skatteregister fra 1543⁵⁾ udarbejdet i anledning af en plov- og frøkenskat, der skulde ydes af adelens gods, ses nemlig, at Ahlefeldt af Møgeltønder lens 115 plove må betale en plovskat på 315 mk. Alle gårdene i lenet er ansat til 1 plov. I Møgeltønder by er der 23 gårde, Ved Aaen 19 gårde, i Toghale, Gallehus, Abild og Bredevad (Brede) tilsammen 8 gårde, i Bønderby 11 gårde, i Daler 13 gårde, i Gerup, Rangstrup og Bovlund 9 gårde og i Rejsby (Ballum) 9 gårde. Det omfang, lenet angives at have i 1543, beholder det indtil 1583, da godset i Haderslevhus len (Rangstrup og Bovlund) ikke følger med ved salget til Bendix Rantzau.

Detlef Ahlefeldt var lensmand på Møgeltønder indtil 1562, da kongen på hans anmodning indløser pantet. Han synes at have været en overordentlig initiativrig og dygtig mand. Ikke blot fik han genrejst bygningerne, der var meget forfaldne, men han var også levende interesseret i sine undergivnes vel. Detlef Ahlefeldt er således en af de mest virksomme ved det omfattende inddigningsarbejde, der finder sted i 1550'erne, da digerne Højer—Rudbøl—Lægan—Kær herred blev bygget, og hvorved Højer, Møgeltønder og Tønder kogene blev så nogenlunde sikrede mod det salte vands indtrængen. Detlef Ahlefeldt er meget paapasselig med, at hans bønder ikke kommer til at udføre for meget af arbejdet. I et brev til kongen klager han således over, at Kogsbølbønderne og kirketjenerne ikke udfører deres andel af arbejdet, og udbeder sig i den anledning kongens brev på, at alle skal udføre deres andel af arbejdet og det uanset, hvilket herskab de hører ind under. Typisk for Ahlefeldt er en udtalelse i et brev til kongen 1561, hvor han først nævner, at det nye

⁵⁾ Falkenstjerne og Hude: Anf. arb. pag. 435 f.

dige i den forgangne vinter ingen skade har lidt, men at der er nogle enkelte, der er forsømmelige med vedligeholdelsen, og han beder derfor om brev fra kongen, så disse uefterrettelige kan trues og formanet til at udføre deres digeparter. Udfører de ikke det dem tilkommende arbejde, skal de have deres gårde og fæste forbrudt, dog, siger han, er det ikke hans hensigt dermed at drive de arme folk fra deres gårde, men ved truselen at få dem til at dige flittigt⁶⁾. Ahlefeldts interesse for sine undersåtter gav sig også udslag deri, at han varmt støttede Møgeltønder sognemændene i deres konflikt med sognepræsten, hvorom senere skal fortælles. Også i andre henseender synes Ahlefeldt at have indtaget et for sin tid ejendommeligt standpunkt. I en sag fra Daler 1557, hvor en kvinde ved navn Margretha var anklaget for trolddom, mener Ahlefeldt på trods af, at nævningene har svoret den stakkels kvinde skyldig, at hun ikke har begået de trolddomskunster og forbrydelser, hun er anklaget for, og henviser til, at hun trods afhøring under tortur nægter sig skyldig⁷⁾.

For den kirkelige Kunst har Ahlefeldt vist stor interesse, idet han har ladet Møgeltønder kirke udsmykke med kalkmalerier. I 1921 fandtes under kalkpudset på tårnmuren bag orglet rester af interessante kalkmalerier, hvoriblandt det ahlefeldtske våben. Detlef Ahlefeldt har formodentlig i sin tid ladet hele kirken udsmykke, thi såvel i korhvælvingerne som på kirkens vægge fandtes og findes endnu under kalkpudset rester af malerier fra midten af 16. århundrede⁸⁾.

En dygtig og foretagsom mand, levende interesseret i sine undergivnes ve og vel synes den første lensmand efter reformationen at have været. Det gamle Møgeltønderhus sank i grus,

⁶⁾ Om digebygning og Ahlefeldts Andel deri se: Ludw. Andresen: *Geschichte der Stadt Tondern*, pag. 94. Tyske Kancelli. Indkomne Breve 28/6 1553, Inl. Reg. 21/9 1556, Matthiesens Saml. 41., Bobè: *Slægtten Ahlefeldt I*, pag. 75.

⁷⁾ Inl. Reg. 5/7 og 25/10 1557.

⁸⁾ Meddelt af godsinspektør H. C. Davidsen, der har foretaget indgående undersøgelser vedrørende Møgeltønder kirkes historie, jfr. iøvrigt Carsten Petersen i *Sønderj. Aarb.* 1941, pag. 26 ff.

og kirkemalerierne lod en senere tid overkalke, men endnu kan man ude i marsken se de diger, i hvis bygning Ahlefeldt havde så væsentlig en andel, som et storslaaet monument for hans virke i Vestslesvig.

Først 1570 — 10 år efter at have forladt Møgeltønderhus — afgår Detlef Ahlefeldt ved døden i den høje alder af 90 år. Han blev begravet i Klipleve kirke, hvor man endnu kan finde den smukke gravsten, der rejstes over ham.

I 1562 overtog da lensmanden på Riberhus hr. Niels Lange tillige Møgeltønder len — en overtagelse, der dog ikke foregik helt uden mislyd, idet Detlef Ahlefeldt så sig nødsaget til at klage til kongen over, at Niels Lange kræver et inventarium, som Peter Rantzau skal have leveret fra sig, men som Detlef Ahlefeldt nægter at have modtaget. Kongen skriver i den anledning til Niels Lange og beder ham undersøge sagen nøjere og kun kræve det inventarium, som Detlef Ahlefeldt virkelig har modtaget⁹⁾.

Allerede 1564 overtog Claus Rantzau Møgeltønder len. Han får det i pant for 10.000 dlr., og 1567 bestemmes yderligere, at pantet skal forblive uindløst i hans livstid. Efter hans død skal kongen desuden betale 1000 dlr. for udførte reparationer. Claus Rantzau afgår ved døden 1571, hvorefter hans enke Magdalene beholder lenet indtil 1573, da Bendix Rantzau overtager det¹⁰⁾.

Næsten samtlige kilder skildrer Bendix Rantzau som en i høj grad utiltalende person. Hengiven til drik, opfarende og grusom, samt begærlig efter gods og penge er det billede, der bliver stående tilbage i erindringen, når man har samlet materialet sammen til en bedømmelse af ham. Efter bedste holstenske forbilleder¹¹⁾ forsøgte han ved inddragning af fæsteland og ved en forøgelse af bøndernes hoveri at udvide hovedgårdsdriften. De midler, han anvendte overfor vrangvillige,

⁹⁾ Kanc. Brevb. 12/4 1562.

¹⁰⁾ Erslev: Len og Lensmænd i 16. Aarh. pag. 139.

¹¹⁾ Jfr. Johanne Skovgårds skildring af det slesv.-holst. ridderkab i Sønderjyllands Hist. II, 404 f.

stod på ingen måde tilbage for grusomheder, vi kender andetsteds fra. Der fortælles således, at hans lille datter Dorothea Rantzau i 1592 på sit dødsleje bad sin fader vise retfærdighed, billighed og nåde mod sine undergivne og bad ham især ikke straffe de undergivne, der kun havde forsyndet sig i ringe grad, med den spanske kappe, med mindre de var dømt til døden¹²). Hans stridigheder med kapitlet i Ribe og med bønderne om hoveri og landgilde vil senere blive nævnt. Her skal kun tilføjes, at han også efter Møgeltøndertiden bestandig lå i spektakler med de mennesker, han på en eller anden måde kom i berøring med. I Haderslev, hvor han ejede et hus og siden bosatte sig, kom han snart i bitter strid med byens øvrighed, der ikke kunde få sine tilgodehavende skatter, og sønnen »Ung Bendix«, med hvem han 1600 havde begået grove optøjer i Hamborg, blev endog 1616 sat ud af huset på grund af restancer¹³).

I 1583 overtog Bendix Rantzau Møgeltønderhus som ejendom, og ved denne lejlighed udskiltes godset i Haderslevhus len (Rangstrup og Bovlund)¹⁴). Denne afgang af gods udlignedes imidlertid ved Bendix Rantzaus køb af et par ejendomme i Gerup. Ved kronens tilbagekøb af lenet 1599¹⁵) kommer det til en del stridigheder angående dette gods, idet Bendix Rantzau holder på, at han ikke har solgt andet og mere, end han selv har modtaget i 1583, medens kronen hævder, at også det gods, han har haft i brug og værge til Møgeltønderhus, da han solgte det til kongen, med rette bør følge kongen, så meget desto mere som han ikke i skødet har forbeholdt sig noget gods. Kongen indskærper derfor den nye lensmand, hr. Albert Friis, at han på det bestemteste skal fastholde kronens krav i denne sag¹⁶).

¹²) Sønderj. Aarb. 1905 pag. 101 f.

¹³) Thiset i Biografisk Leksikon (Gamle).

¹⁴) Kronens Skøder I, 269.

¹⁵) Kronens Skøder I, 334. Købesummen var 7000 rdlr. Kanc. Brevb. 26/10 1599.

¹⁶) Kanc. Brevb. 22/4 og 14/12 1600. Først 1610 synes denne strid om Bendix Rantzaus tilkøbte gods at være blevet afsluttet, idet kongen på dette tidspunkt sender skøderne for godset til Albert Skeel med påmindelse om, at de skal gemmes forsvarligt (Kanc. Brevb. 22/12 1610).

Ved kronens køb i 1599 foreligger det ejendommelige, at kongen henvender sig til lenets bønder og anmoder dem om at yde et tilskud til købesummen efter evne og formue, idet det formodes, at bønderne er interesseret i kronens køb¹⁷⁾. 1600 udskrives endvidere en almindelig landeskat overalt hos bønderne i riget til hjælp til betaling af Møgeltønder hovedgård og gods¹⁸⁾.

Fra 1600 har Møgeltønder og Riberhus fælles lensmand, og det er værd at bemærke, at lensmændene nu tilhører den danske højadel. Albert Friis, der kun var lensmand til 1601, var ligesom de følgende lensmænd med undtagelse af Mogens Sehested medlem af rigsrådet¹⁹⁾. Albert Skeel, der var lensmand i tiden 1601—39, havde i sine unge dage, således som det på den tid var sædvane indenfor højadelens kreds, været på en uddannelsesrejse til Tyskland, Italien, Frankrig og England, og kort derefter havde han ledsaget Christian IV på dennes brudefærd. 1601 forlader han dog høftjenesten og forlenes med Riberhus og Møgeltønder len; som rigsråd og rigsadmiral benyttes han flere gange af kongen i vigtig sendefærd. 1623 afgår han som rigsadmiral, muligvis på grund af et personligt sammenstød med kongen. Han er dog ikke faldet i større unåde, end at han er med som fredsforhandler i Lybæk 1629, hvor han kraftigt går ind for en fred på hæderlige betingelser²⁰⁾. I forleningsbrevet bestemmes vedrørende Møgeltønderhus, at han skal gøre kongen regnskab for al avl, affødning og anden fordel, og udgiften til løn og klæder til skriveren, fogden og de daglige folk på Møgeltønder slot og len og den derunder liggende ladegård skal tilregnes kongen. Dertil kommer endvidere den bestemmelse, at lensmanden må beholde tiendedelen af den uvisse indkomst, hvorved forstås indfæstning, sagefald og førlov²¹⁾. Ved en bestemmelse af denne art blev lensmanden personligt interesseret i, at indfæstningen blev ansat så højt som muligt, samt

¹⁷⁾ Kanc. Brevb. 30/10 1599.

¹⁸⁾ Kanc. Brevb. 29/5 og 9/7 1600.

¹⁹⁾ Erslev: Danmark-Norges Len 1596—1660, pag. 39.

²⁰⁾ Biografisk Leksikon.

²¹⁾ Kanc. Brevb. 11/5 1601.

i at føre et nøje tilsyn med undersåtternes moralske vandel og livsførelse.

Albert Skeel afgår ved døden 1639, og hans afløser bliver Gregers Krabbe, der ligesom sin forgænger tilhørte den danske højadel, og som også i sine unge dage havde været på udenlandsk studiefærd. Ligesom Albert Skeel var han rigsråd, og han nåede endda at avancere højere, idet han 1651 overtog stillingen som statholder i Norge efter Hannibal Sehested. Han skildres som en jævnt dygtig og godlidende mand, og det fortælles, at til trods for, at han gennemførte en forøgelse af hove-riet i Hindsgavl amt, var han alligevel vel lidt af bønderne der²²⁾). På Møgeltønder har han været optaget af at få gennemført en hårdt tiltrængt reparation af hovedbygningerne, men svenskerne indfald hindrer disse planers gennemførelse, og da fjenden igen har trukket sig ud af landet, er det i første række avlsbygningerne, der skal genrejses. I 1650'erne skifter lensmændene ret hyppigt. 1651—55 er Mogens Sehested lensmand, 1655—58 Otto Krag, og 1658 overtager Hans Schack lenet²³⁾.

Det har ikke været nogen helt dårlig forretning at være lensmand i disse tider, og navnlig må der i den første tid under de stærkt stigende priser, og hvor lenet var på afgift, være tilflydt lensmændene store summer, når bøndernes naturlige ydelser omsattes i penge. Hertil må dog bemærkes, at flere af lensmændene som tidligere nævnt havde ydet kongen store lån og havde fået lenet som pant herfor. Den eneste rente, de fik for deres udlånte penge, var da de indtægter, lenet kunde kaste af sig. Også efter at lenet ved kronens genovertagelse 1599 var blevet regnskabslen, har det sikkert stadig været en god forretning at være lensmand, dog måske knap så meget i de første åringer efter genovertagelsen, da lensmanden så at sige kun var kronens forvalter, men fra 1615 overtager lensmanden selv øksneholdet mod en relativ lille afgift, ligesom han også har profiteret ved salget af bøndernes landgildeprodukter.

²²⁾ Biografisk Leksikon.

²³⁾ Kr. Erslev: Danmark-Norges len 1596—1630, pag. 39.

Naturligvis har lensmændene efter 1599 — deres mange andre embeder og hverv taget i betragtning — ikke selv kunnet lede det daglige arbejde på Møgeltønderhus. De har haft deres foged eller skriver her, der har opkrævet afgifterne hos bønderne og i det hele taget repræsenteret lensmanden overfor disse. Kun nu og da, når lejlighed bød sig, eller når der skulde tages stilling til en eller anden sag af betydning, har lensmanden aflagt besøg på Møgeltønder og afgivet sine ordrer. Det var skriverens opgave at føre det ret omstændelige og for os lidet overskuelige regnskab, og hvert år, når indtægt og udgift var gjort op, rejste han i egen person til København for at præsentere regnskabet for rentekammeret. Det er disse regnskaber, der danner hovedkilden til Møgeltønder lens historie i denne periode. De giver oplysninger om ladegårdsavlen, om besætningens ydelse og størrelse, om reparationer på bygninger, om folkehold og meget mere. Foruden skriveren²⁴⁾ har der været en ladegårdsfoged, der har taget sig af bøndernes hovarbejde, og som til hjælp havde en fogedsvend. Foruden de nævnte personer fik et noget skiftende antal røgttere og piger deres kost på Møgeltønderhus, og det er i virkeligheden forbavsende, så store mængder fødemidler, de ca. 10 personer, der udgjorde det daglige folkehold, har kunnet stoppe i sig. I regnskabsåret 1618—19, da der var 12 faste tjenestefolk samt en del personer, der som håndværkere eller i andet ærinde opholdt sig i længere eller kortere tid på slottet, blev der ialt fortæret:

67 $\frac{1}{2}$ tdr. Mel	Af tørfisk
69 » Malt	1 snes torsk
9 » Gryn	134 snese skulder
207 skp. humle	50 snese hvilling
36 $\frac{1}{2}$ sider flæsk	6 snese »ruckell«
18 svinehoveder	Af saltfisk
18 svinerygge	8 $\frac{1}{2}$ tdr. 1 fjerding sild

²⁴⁾ Til omkring 1630 hedder skriveren Jens Nielsen. Skriveren, der selvanden rejste til Glückstadt med det guldhorn, som Kirstine Svendsdatter fra Møgeltønder sogn fandt, hed Laust Hansen (Rgsk. 1639—40 og D. Kanc. Indk. Breve 1639—40 (Kirstine Svendsd.)). 1642 bliver Jørgen Knudsen skriver, og han afløses igen af Jens Andersen, som vi også træffer, efter at Hans Schack har overtaget lenet.

4 kroppe $\frac{1}{2}$ fjerding	2 td. 3 skp. torsk
nødekød	1 » »graaseier«
36 lam	1 » hvilling
44 gæs	
56 høns	
30 snese æg	
2 tdr. 3 skp. torsk	

I Sandhed, man har ikke døjet sult på Møgeltønderhus!

Fra de velbevarede jordebøger i tiden efter 1600 kan vi nu skaffe os et godt indblik i lenets omfang, og vi får foruden fæstebøndernes antal tillige oplyst, hvor mange kådnere (husmænd), der hørte ind under det. Nedenstående skema viser antallet af brug indenfor de enkelte ejendomsstørrelser 1603 og 1656.

By	Gårde ²⁵⁾						Kådnere (og Inderster ²⁶⁾ 1603				Kådnere (og Inderster) 1656				
	1603		1656				1 rdlr.	1 mk.	12 sk.	8 sk.	6 sk.	1 rdlr.	1 mk.	12 sk.	8 sk.
Møgeltønder	22	2 1	23	—	1	6 ²⁷⁾		26 ²⁷⁾		13			23 ²⁸⁾		13
Ved Aaen ²⁹⁾	12	4	13	2											
Bønderby	7	4 1	7	4 1	3 ³⁰⁾		7		4				10		
Toghale	3	2	3	2			1						1		
Gallehus	2		2		1	5	11	1		2	5	11	1 ³¹⁾		
Daler ³²⁾	12	2	11	4			8		2				7		3
Gerup	4	3 2	5	2			10	1					10	1	
Østerby ³³⁾	9	6	9	6	5		2	6			2	8	2		
Buntje-Ballum . .	5		5				2	2			1		2		
Rejsby-Ballum . .	5	2	6				3	2		2	3	2			1
Abild	1		1			1					1				
Ialt	82	25 4	85	19 4	11	12	73	2 21	3	11	72	6 17			

²⁵⁾ Jordebogen 1603 benyttet, idet jordebogen 1600—01 var udlånt til Landsarkivet i Aabenrå, medens denne artikel blev skrevet. Det fremgår ikke altid klart af jordebøgerne, om en gård er en hel-, halv- eller kvartgård. Hvor det ikke kan fastslås, at en gård er en »brøkgård«, er den anført under helgårde.

²⁶⁾ Kådnere anført efter de afgifter, de har ydet. 1603 nævnes en

Hertil kommer endvidere de to møller Lindskov³⁴⁾ og Daler³⁵⁾ samt et falkeleje³⁶⁾ i Skast.

En særlig kategori udgør de såkaldte slikmænd. De er ikke indført i jordebøgerne og kan snarere opfattes som en art forpagtere med en noget svingende forpagtningsafgift end egentlige fæstere. De har boet ude i Gudskog³⁷⁾, og en del af dem har haft et ikke ringe jordtilliggende. Det er værd at bemærke, at de erlægges deres afgift pr. demat.

Man vil af foranstående skema se, at der i tiden 1600—1660 ikke er sket nogen ændring af betydning med hensyn til det under Møgeltønder hørende gods. For fæstegårdenes vedkommende er der sket det, at i en by kan et par halv gårde være blevet lagt sammen til en helgård, medens andetsteds en helgård er blevet til to halvgårde eller en halvgård til to kvartgårde. For kådnernes vedkommende er billedet også ret stabilt. Når de 9 huse, der ligger på kirkens grund og svarer deres afgift til kirken, ikke medregnes, bliver det samlede antal kådnere i 1603 110 og i 1656 108. Disse tal viser tillige, at egnen ikke i

del som værende inderster, medens denne specifikation ikke er foretaget i 1656.

²⁷⁾ I Møgeltønder er der 1603 6 huse på kirkens grund, 5 til 1 rdlr. 1 til 1 ort.

²⁸⁾ En af de 23 kådnere betaler yderligere 1 rdlr. for et stykke land.

²⁹⁾ Røj og Brink medregnet herunder.

³⁰⁾ De tre huse til 1 rdlr. ligger på kirkens grund.

³¹⁾ Denne kådner betaler endvidere $\frac{1}{2}$ ørte byg.

³²⁾ Her endvidere en trediepart gård (en af dem, Bendix Rantzau gør krav på).

³³⁾ 1603 yderligere et nyt hus, hvis afgift ikke er anført.

³⁴⁾ Af Lindskov vandmølle skulde ifølge jordebogen 1603 gives 10 ørte rugmel og af vejrmøllen 10 ørte bygmel og 10 ørte malt i landgilde. Ved missive af 13/5 1636 sker der en afkortning i afgiften på 3 td. rugmel, $2\frac{1}{2}$ ørte byg og $2\frac{1}{2}$ ørte malt, mod at møllerne selv overtager vedligeholdelsespligten.

³⁵⁾ Af Daler mølle var afgiften oprindeligt 8 ørte rug- og 4 ørte bygmel. Da mølleren også her selv får vedligeholdelsespligt, sker der en reduktion til 5 td. 6 skp. rugmel og 3 td. bygmel.

³⁶⁾ Et falkeleje er et Sted, hvor falke holder til, og hvor disse indfanges og dresseres til jagtbrug. Afgiften af falkelejet var 1 rdlr. Senere hen træffer vi et falkeleje på Toghale hede (Rgsk. 1623—24, 1625—25).

³⁷⁾ Kommissionsberetning af 21/8 1615 indl. i D. Kanc. Indk. Breve 13/5 1623.

samme grad som andre egne har lidt skade under kejserkrigen og Torstenssonskrigen. Tale om egentlig øde gårde er der ikke; kun i de allerværste år har der, som det senere vil blive nævnt, fundet en række eftergivelse af bøndernes afgifter sted, og med hensyn til husene er der ganske vist i 1630'erne et ikke ringe antal af dem, der betegnes som øde (i hele lenet 11 12 sk. huse og 8 6 sk. huse), men nye huse erstattede disse gamle, der havde været bygget på gårdmændenes marker og efter kådnernes død var blevet nedbrudt af bønderne, idet disse svor, at husene havde ligget dem til last³⁸).

Borg og ladegård.

I vore dage hygger Schackenborg sig lunt bag Møgeltønder slotsgade, i læ af træer og huse og godt skærmet mod den barske vestenvind; men i den her behandlede periode eksisterede slotsgaden ikke, og slottet lå da i ensom knejsende majestæt ca. 300 m nordøst for kirken og den dertil grænsende Sønderby. Milevidt omkring må det have kunnet ses i den flade egn, og vestenvinden har haft let og uhindret adgang til at spille hold med hovedbygningens tegltage og avlsbygningerne stråtage.

Det Møgeltønderhus, der her skal tales om, er den bygning, som den så ud, da Detlef Ahlefeldt i 1550'erne havde foretaget sine gennemgribende ombygninger og reparationer. Ahlefeldt påbegynder byggearbejdet i 1554, da han af kongen får tilladelse til i de følgende to år at udføre 100 græsøksne toldfrit fra Danmark, for at han så meget desto bedre kan afstedkomme den bygning, han skal foretage¹). 1561 kan han meddele Frederik II., at hans løfte til Christian III. »de olde torn hir tho Grotentundern mit nien manteln umme murren tho laten, nie balchen und sperwerch tho ferdigen« var blevet holdt²). 1561 er arbejdet på Møgeltønderhus da sluttet, og hovedbygningen har nu den skik-

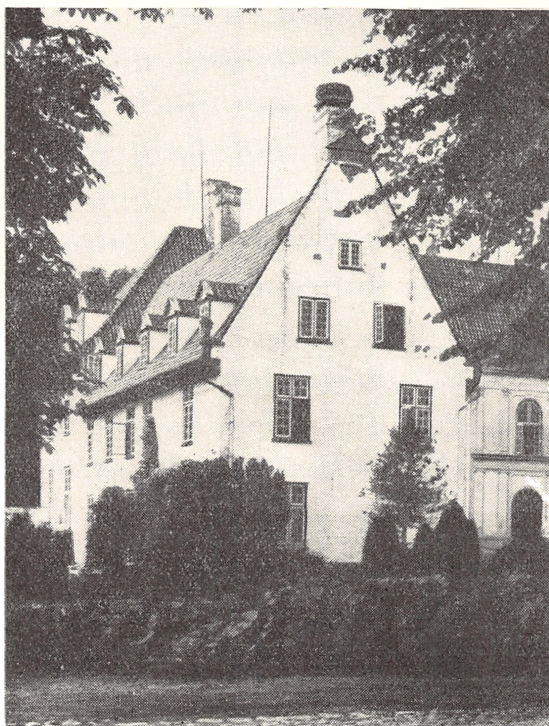
³⁸) Jordebog 1636—37.

¹) Kanc. Brevb. 18/6 1554.

²) Mathiesens Saml. 41 (Brev fra Ahlefeldt, dat. 19/6 1561.

kelse, som den i det allervæsentligste beholdt indtil 30-årskrigens ødelæggelser.

Fra slutningen af det 16. århundrede har vi flere afbildninger af Møgeltønderhus. Heraf vil dog de tre kunne afvises som værende fri fantasi. I det ene tilfælde drejer det sig om det

Schackenborg sydfløj

(fot. H. C. Davidsen)

lille maleri af borgen på den rantsauske tavle på Frederikslund (Fyn). På dette maleri ligger slottet tæt omgivet af grave. Det består af et højt rødt hus med rødt tag; foran det ligger et lavere på to stokværk, hvidkalket og med blå tag; foran dette igen en endnu mindre bygning på et stokværk, hvidkalket og med rødt tag. Alle bygninger gør indtryk af at være af grundmur. De to

stik af Hennings 1587 og 1590 er direkte gentagelser af ovennævnte maleri og skal derfor slippe for videre tiltale³).

Fuldtud så troværdig er gengivelsen af Møgeltønderhus på Brauns stik fra 1588⁴), udarbejdet 1587. Man ved, at Henrik Rantzau har hjulpet Braun under udarbejdelsen, og heri vil man sikkert kunne finde en af årsagerne til, at gengivelsen af Møgeltønderhus og den nærmeste omegn er blevet så pålidelig, som tilfældet er. Det alt dominerende på billedet er det store tårn. Det er på tre stokværk og har saddetag, smykket med en tagrytter. Ud mod landevejen Højer—Tønder ses tæt op mod tårnet en stor aflang bygning, og på den modsatte (nordre) side af tårnet i nogen afstand en mindre bygning. Fra landevejen fører en bro over voldgraven, hvorfra man fortsætter gennem en portbygning ind i borgegården. Stald- og ladebygningerne, der er bygget i vinkel med portbygningen, virker ikke meget imponerende.

Dette billede stemmer for hoved- og portbygningens vedkommende fuldstændig overens med, hvad vi ellers ved om det gamle Møgeltønderhus. For ladegårdens vedkommende er der imidlertid ret stor uoverensstemmelse med senere kilder. Hertil maa dog siges, at takket være det meget skrøbelige byggemateriale byggedes der næsten årligt om på staldbygningerne, og man kan ikke udelukke muligheden af, at staldbygningerne virkelig i 1587 har set ud, som Braun har forevigt dem. På den anden side må det dog bemærkes, at bygningerne på Brauns stik forekommer ret små i forhold til det øksnehold, som vi ved har været på Møgeltønderhus på denne tid.

Langt fyldigere oplysninger om det gamle Møgeltønderhus, end Brauns stik giver os, får vi gennem bygningsregnskaberne samt de synsforretninger og registreringer, der regelmæssigt afholdtes ved lensmandsskifter⁵). Hertil kommer endvidere et

³) Vilh. Lorenzen: Rantzauske Borge og Herregårde i 16. Årh. Kbh. 1912, pag. 53. Ernst Schlee i Nordelbingen 1938, pag. 204.

⁴) Braun: Theatrum Urbium V. Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern I, pag. 72. Afb. 18a.

⁵) Inventarielister og synsforretninger 1600—01, 1639, 1655 i Ribberhus og Møgeltønderhus Kvittansiarumsbilag.

maleri på Skokloster i Sverige, der viser os Møgeltønderhus, således som det så ud, umiddelbart før Hans Schack foretog de store ombygninger.

Rundt om samtlige bygninger gik den i dag stadig eksisterende voldgrav. Arealet indenfor denne deltes ved tværgrave i tre dele, der hver havde sit navn 1) borgegården, hvor nu slottet ligger, 2) staldgården, hvor portbygningen og hestestalden er anbragt, og 3) ladegården, hvor gartneriet nu holder til. Til adskillelse mellem borgegård og ladegård har der yderligere været et plankeværk. De tre »gårde« forbandtes ved broer. Broen mellem borgegården og staldgården maa have været af temmelig anselige dimensioner, idet den blev båret af 4 kampestenspiller. I 1639 var den dog ganske skrøbelig, idet træet var råddent, og kampestenene var faldet ned. Fra portbygningen gav en stor bro forbindelse med omverdenen for den finere trafik, medens arbejdskørslen var henvist til en bro, der førte direkte fra ladegården ud på markerne. I 1642 var broerne så forfaldne, at Christian IV under et ophold på Møgeltønderhus befalede, at de skulde erstattes af jorddæmninger, en ordre, der på grund af de hurtigt efterfølgende krigsbegivenheder dog næppe er blevet udført.

Møgeltønderhus' betydning som fæstning var efterhånden svundet ind til intet, og den ringmur, der engang havde omgivet hele borgegården, var forfalden og store dele af den nedbrudt. Det hedder i den synsforretning, der afholdtes ved lensmandsskiftet 1639, at kun den østre og nordre del af ringmuren har været tilbage, og ogsaa denne rest har været temmelig brøstfældig. 1657 er ringmuren vistnok helt forsvundet. På Skoklosterbilledet kan der i hvert fald intet ses af den.

Inde i borgegården skal først det store grundmurede stenhús nævnes. Det er 23 fag langt og to loft højt. Ifølge gammelt sprogbrug vender det norden og sønden, hvilket vil sige det modsatte af, hvad vi forstår ved dette udtryk, idet bygningen er orienteret øst-vest, altså gavlen mod vest.

Gennem en to fags bindingsværks forstue kommer man ind

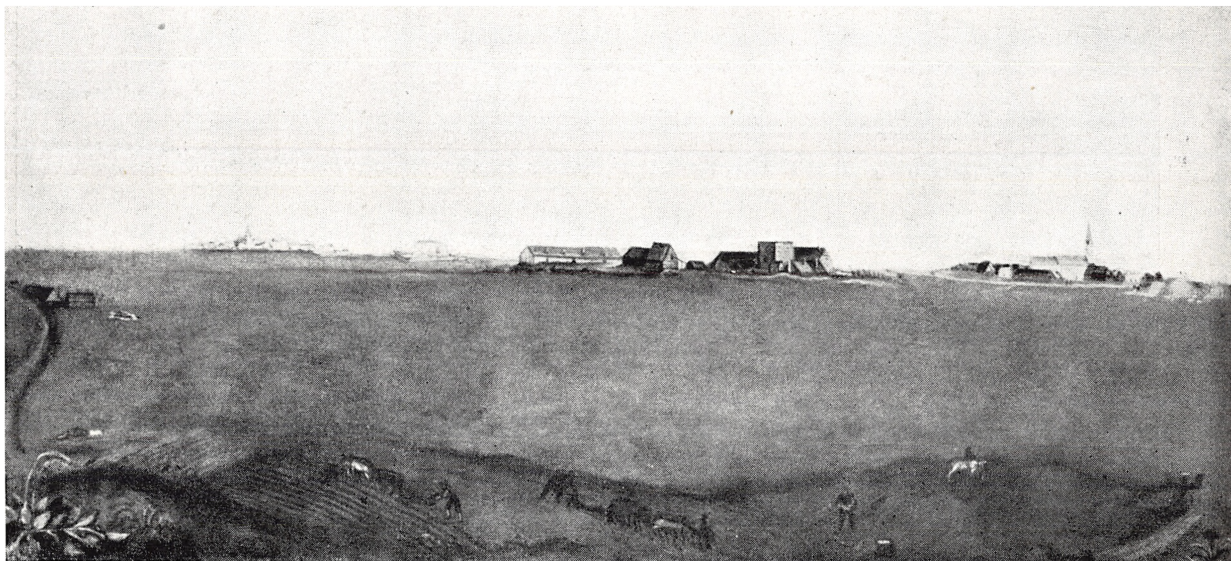
i fruerstuen, og lad os et øjeblik forestille os, at vi træder ind ad fruerstuedøren år 1600, netop som der er blevet foretaget registrering over, hvad den tidligere ejer Bendix Rantzau har efterladt af inventar, som den nye lensmand hr. Albert Friis skal modtage paa kongens vegne. Vi vil se, at det fæstningsagtige præg endnu ikke er forsvundet for fruerstuens vedkommende, idet der foran de 5 vinduer er anbragt solide jernstænger. Loftet er af eg. Af det ret sparsomme bohave vil vi lægge mærke til to dobbelte udtræksborde, og henne ved døren vil vi opdage »et lidet tingest« til at anbringe bækken og lystemager på. Mod syd i stuen er der 5 bænkekister, mod nord 3. Endvidere vil man bemærke en jernkakkelovn, nogle skabe, hvoraf de to er indbygget i muren. På det ene af disse er Rantzauernes og Ahlefeldternes våben malet. Når så dertil kommer en alkove-seng mellem fruerstuen og sengekammeret, med døre til begge sider, er billedet vistnok så fuldstændigt, som vi kan tænke os det på grundlag af synsforretningen og registreringen år 1600. I hovedbygningen — det store stenhus — er der foruden fruerstuen fire andre værelser, der alle er beregnet til sovekamre. Kun et af dem tiltrækker sig vor særlige opmærksomhed, nemlig jomfrukammeret, hvor der, foruden to senge med døre på begge sider og med lås for, findes et lille klappbord, hvorpå Rantzauernes og Ahlefeldternes våben ligeledes findes malet.

Vi forlader hovedbygningen og går ind i et »halvtaghushus«. Det er af grundmur og har været orienteret nord-syd, med taget skrånende mod vest. I dette hus var mælkekammeret eller — for at bruge et mere moderne udtryk — mejeriet anbragt, idet man må have i erindring, at indtil ca. 1660 var der ladegårdsdrift på Møgeltønderhus. Desuden var der et køkken og et par mindre kamre i dette »halvtaghushus«. Det ene af disse kaldtes for »Ung Bendix's kammer«, åbenbart opkaldt efter Bendix Rantzau's søn, der foruden at have samme navn som faderen siges at skulle have været en lige så stor slyngel som denne.

Lige nord for hovedbygningen og øst for »halvtaghushuset«, midt i borgegården, har det store grundmurede, firkantede, tre

Møgeltønderhus og omegn 1588.
Udsnit af Brauns stik over Tønder og omegn i Theatrum Urbium V.

Møgeltønderhus og omegn 1657 (efter oliemaleri paa Skokloster). Billedet er antagelig malet til minde om det første guldhorns fund 1639. Midt i billedet Møgeltønderhus med den stærkt medtagne tårnbygning og til højre herfor kirken og enkelte huse. I forgrunden bønder i færd med markarbejdet.

loft høje tårn haft sin plads. På Skoklosterbilledet har det intet tag. Af bygningsregnskaberne fremgår det, at der efter den store storm 1634 er blevet lagt nye tagsten på det store kornhus, d. v. s. tårnet, og rimeligvis er saddeltaget først forsvundet under Torstenssonkrigen. Men tårnets skæbne var dog allerede beseglet, inden svenskerne begyndte deres hærgen på Møgeltønderhus. Lensmanden Gregers Krabbe fortæller nemlig i et brev til kgl. sekretær Otto Brockenhus, at kongen under et besøg på Møgeltønderhus har befalet ham at nedbryde det store grundmurede tårn, der står i borgegården, indtil kælderen og siden igen lade kælderen tække med det tag og spærværk, som var på tårnet. Endvidere meddeler Gregers Krabbe, at kongen har befalet, at murstenene skulde sælges, samt at lofterne i det hus, hvori fruerstuen er, skal forfærdiges til kornlofter, og at der til indretningen af disse skal anvendes materialer fra tårnet⁹⁾. Hvorvidt man har fået begyndt på ombygningsarbejderne, inden svenskerne holdt deres indtog, står hen i det uvisse, men i hvert fald kom tårnet og de øvrige bygninger fra midten af 1640'erne til at henligge delvis som ruiner, indtil svenskernes besejrer, Danmarks store feltherre Hans Schack i 1660'erne radikalt ryddede op på Møgeltønderhus og opførte den store trefløjede hovedbygning, der et par år senere får navnet Schackenborg.

I borgegården findes ifølge synsforretningen 1639 endnu et lille hus, »muret mellem stænger«, altså af bindingsværk og rimeligvis anbragt ved det nordvestlige hjørne af tårnet.

Efter dette overblik over bygningerne i borgegården vandrer vi mod øst ad en skrøbelig bro over i staldgården og tager først portbygningen i øjesyn. Denne var i 1639 opført af bindingsværk, var 14 fag og havde en gennemkørsel uden port for — ganske som i dag. I de 6 fag vesten for porten holder fogden til, og her har arkivet sin plads. I registraturer nævnes adskillige dokumenter, som vi i dag meget gerne vilde have lov at kaste et blik i, men de er forsvundne — måske er det sven-

⁹⁾ D. Kanc. Indk. Breve 25/6 1642.

skerne, der har ødelagt dem som så meget andet. Nord i staldgården og formodentlig der, hvor den nuværende ridestald har sin plads, lå i 1639 en hestestald, der kunde rumme 17 heste. Denne bygning var ligeledes af bindingsværk og tækket med tagsten.

Øst for staldgården ligger l a d e g å r d e n, hvor avlsbygningerne er anbragt. De oplysninger, der gives med hensyn til disse, tillader os ikke med bestemthed at kunne fastslå deres indbyrdes beliggenhed, så meget desto mindre som vi ikke her kan støtte os til Brauns stik fra 1587 og Skoklostermaleriet fra 1657, idet der her begge steder kun er angivet en enkelt bygning. Ifølge synsforretningen 1639⁷⁾ har avlsbygningerne imidlertid udgjort et meget stort kompleks. Den første bygning, der nævnes, er en lade, orienteret i syd-nord. Den er af bindingsværk, tækket med langhalm og 33 fag stor. Derefter kommer en øksnestald, orienteret vest-øst, 20 fag lang og ligeledes af bindingsværk. En anden øksnestald, orienteret vest-øst, er 19 fag lang. Man kan vel formode, at disse 4 bygninger har været anbragt omkring en gårdsplads — måske lukket —, således at de to bygninger på 33 fag og de to på henholdsvis 19 og 20 fag har været anbragt overfor hinanden. Anbringelsen af de øvrige stald- og ladebygninger er straks mere tvivlsom. Det oplyses, at en tredje øksnestald, der er 18 fag lang, ligger i østlig-vestlig retning. En høj lade, hvis orientering ikke angives, er 32 fag lang, og en fjerde øksnestald, der står angivet som liggende inde i ladegården, er 18 fag lang og har gavlen mod nord. Endvidere er der to tværhuse, der anvendes til hølade. De er orienteret nord-syd og henholdsvis 5 og 6 fag lange. For at gøre billedet fuldstændigt skal endvidere et par gamle tørvelader, der begge er orienteret i nordlig-sydlig retning, nævnes. Den ene er på 15 fag, medens den anden er 9 fag stor og siges at være anbragt bag stalden. Samtlige bygninger er af bindingsværk, og det fortælles endvidere i synsforretningen, at der ingen fodstykker findes, men stolperne er anbragt på sten.

⁷⁾ Synsforretningen 1600—01 omtaler ikke staldbygningerne.

Det er et noget forvirret billede af ladegårdens bygninger, d'herrer Ernst Normann til Selsø og Peder Lange til Kærgård har givet i denne synsforretning fra 1639; men det er dog lykkedes dem at give os et indtryk af stald- og ladebygningernes størrelse. Ialt har der været 89 fag øksnestald, 95 fag lade og 24 fag tørvelade. Der har været plads til det meste af et par hunderde øksne i staldene foruden de ca. 20 køer, og laderne har kunnet rumme tilsvarende foder.

Stald og ladebygningerne har som før nævnt ikke haft det samme udseende hele perioden igennem. Snart har stormen spillet bold med tage og tavlværket i bindingsværksbygningerne, og snart har fjenden huseret og næppe ladet sten på sten tilbage, så at nybygninger har været nødvendige. Også for hovedbygningens vedkommende melder kilderne om omfattende restaureringer i tidens løb. Allerede få år efter Detlev Ahlefeldts ombygning af Møgeltønderhus må Claus Rantzau foretage ombygninger for 1000 rdlr.⁸⁾, og i 1614 har bygningerne igen været i så stærkt forfald, at Christian IV har set sig nødsaget til at udstede befaling om, at lensmanden Albert Skeel skal sørge for, at husene igen efterhånden kommer i god stand, dog skal det ske med ringest mulige omkostninger⁹⁾. Det ses nu, at der tages fat på reparation af bygningerne. År for år tages et stykke. I staldene bliver »beslinger« rettede og »thellinger« lagt på plads. Udfaldne tavler i bindingsværket mures op igen. I hestestalden rettes opstandere og bomme, og samtlige tage bliver reparerede. Også det store tårn får sig en omgang, idet to murere fra Tønder 1616 opmurer gavlen i den søndre ende og lægger tagsten på begge sider. Men næppe har man fået bygningerne bragt ordentlig i stand, før krigens ulykker bryder ind over landets grænser. Det er 30-årskrigen, og Wallensteins hære drager hængende og plyndrende frem på den jyske halvø. Også Møgeltønderhus

⁸⁾ Kanc. Breve 12/6 1580.

⁹⁾ Kanc. Breve 4/2 1614.

kommer i fjendernes vold, og den skovfattige egn får sin eneste skov, Lindskov, totalt ødelagt ved den lejlighed¹⁰⁾.

Knapt nok har man fået sporene af fjendernes hærgen ud-slettet¹¹⁾, før en ny ulykke rammer vesteregnet, den store stormflod natten mellem 11. og 12. oktober 1634. Vel nåede vandet ikke op til Møgeltønderhus, men stormen ruskede voldsomt i de mange bygninger. Det hedder i et tingsvidne¹²⁾, at der er afblæst en ganske hob tagsten på det store kornhus i borgegården, så vel som over ridestalden og porthuset, og for stald- og ladebygningernes vedkommende tegner ødelæggelsesbilledet sig saaledes:

Lægter og tag afblæst på søndre øksnestalds vestside		9 ^{1/2} fag
do.	nordsiden af kostalden	12 »
do.	sydsiden » »	6 »
do.	nordsiden » midtladen	5 ^{1/2} »
do.	sydsiden » »	12 ^{1/2} »
do.	vestsiden af den østre øksnestald	6 »
do.	østsiden	5 »
do.	nordsiden af tørveladen	6 »
do.	klynladen	4 »

Ialt 66^{1/2} fag

Nu må håndværkerne tage fat igen, og det er ikke småsummer, der maa udredes for at få bygningerne i nogenlunde ordentlig stand igen. 1635—36 er reparationsomkostningerne ca. 650 rdlr., og også i de følgende år er bygningskontoen ret anseelig. Til trods for disse reparationer tales der ved synsforretningen 1639 adskillige steder om brøstfældigheder. Om det store stenhus (hovedbygningen) hedder det således, at det øverste loft, der er af egefjæl, er ganske brøstfældigt. Muren er mange

¹⁰⁾ Synsforretning 1639. Det hedder her om Lindskov: »Noch hafuer liget til forskrevne Møgeltønderhus en liden skou, kaldes Lindschou, som nu gandsche och adeliss er aff fienderne, da de landet wore mechtige, ophuggen och ødelagt, uden allene nogle smaa buscke och nogle faa forrevett three her og der staaendis.«

¹¹⁾ 1633—34 blev der således bygget på Møgeltønderhus for ca. 300 rdlr., bl. a. blev en ny øksnestald opført. Murerarbejdet udførtes af Hans Hansen, murmand fra Østerby, tømmerarbejdet af Christen Pedersen, medens Jens Nielsen i Gallehus lagde stråtaget på.

¹²⁾ Rgskbsbii. 1634—35.

steder revnet og taget flere steder afblæst. Med hensyn til stald- og ladebygningerne oplyses det, at stængerne mange steder er rådne, og at tavlerne er faldet ud. Ikke så underligt at Christian den IV under sit besøg på Møgeltønderhus et par år senere gav ordre til en hovedreparation, hvorved som tidligere nævnt tårnet skulde nedbrydes og materialet derfra anvendes til udbedring af de andre bygninger.

Hvad vind og vejr ikke havde formået at ødelægge, lykkedes tilfulde for svenskerne, der i årene 1643—45 hjemsøgte den jyske halvø (Torstenssonkrigen). Avlsbygningerne blev i den grad ødelagte, at man endog en overgang blev nødt til — i hvert fald delvis — at opgive hovedgårdsdriften og bortleje markerne til bønderne¹³⁾. Da svenskerne var vel ude af landet, tog lensmanden Gregers Krabbe fat på genopbygningen. Jørgen Tømmermand fra Bogense og Morten Krag, murermester fra Daler, byggede i fællesskab et nyt fæhus på 62 fag, der kostede 1750 rdlr. Det må være denne stald, man kan se på Skoklosterbilledet. Der fortælles endvidere i bygningsregnskabet, at i den ene ende af husene »skyedes« 8 fag loft, for at folkene kunde bo der, og man vil heraf forstå, at også bygningerne i stald- og borgegård må have været slemt medtaget, siden de ikke blev fundet egnede til bolig for tyendet.

En del fik Gregers Krabbe og hans efterfølger repareret, men ved synsforretningen 1655 er bygningerne dog langt fra i orden endnu. Om »fruerstuen« (hovedbygningen) hedder det således, at taget er aldeles ødelagt af svenskerne. Loftet er brudt ned, kælderen er ganske brøstfældig, og i ladegården er der kun lidt husning i sammenligning med synsforretningen 1639. Den ny svenskerkrig (Karl Gustav krigen) hindrer en række planlagte reparationer¹⁴⁾, og først da Hans Schack har overtaget lenet som ejendom, kommer der igen ordentlig gang i byggearbejderne, og det nye Schackenborg rejser sig på det gamle Møgeltønderhus' ruiner.

¹³⁾ Rgsk. 1645—46.

¹⁴⁾ J. T. 22/1, 25/6, 7/7 1656.

Som man vil have set af det foregaaende, er reparationerne og byggearbejderne i ganske overvejende grad blevet foretaget af lokale håndværkere. Nu og da har man hentet en håndværker fra Tønder, ja engang endog en fra Bogense, men i det store og hele er det lenets egne håndværkere, der har kunnet udføre de til tider meget omfattende byggearbejder.

Materialerne stillede det sig straks betydeligt vanskeligere med. Teglsten kunde man selv producere på egnen, men både træ og kalk måtte hentes andre steder fra. Den eneste skov i lenet, Lindskov, var ikke stor nok til at kunne levere det nødvendige tømmer, og ydermere blev den ganske ødelagt af Wallensteins bander i kejserkrigen. Allerede i 1562, da beboerne i Møgeltønder len har hårdt brug for tømmer til slusernes og husenes vedligeholdelse, giver kongen dem tilladelse til at indføre træ fra Norge, dog må de love ikke at videresælge tømmeret, men udelukkende anvende det til den angivne brug¹⁵⁾. 1635 giver kongen tilladelse til, at der må udføres tømmer fra Gulland til istandsættelse af Riberhus' og Møgeltønderhus' bygninger¹⁶⁾; men også skovene nærmere ved er blevet udnyttet. Hovedmængden af tømmeret og andet bygningsmateriale, der ikke kunde fremskaffes i selve lenet, er ifølge lensregnskaberne købt i de omliggende byer. Der er regninger både fra købmænd i Højer, Tønder, Ribe, og når det drejede sig om større mængder, er indkøbene foretaget i Flensborg.

Af Skoklosterbilledet fremgår det, at man er begyndt at anlægge en have omkring slottet. Ret høje er træerne dog endnu ikke, og hvornår de er blevet plantede, og hvilke arter det drejer sig om, fremgår ikke af regnskaberne. Derimod får vi oplysninger om, hvad der er blevet dyrket i *urtehaven*, idet regningerne fra den husumske urtekræmmer Gert Buck er bevaret¹⁷⁾. 1614—15 ser hans regning saaledes ud:

¹⁵⁾ Kanc. Brevb. 3/8 1562.

¹⁶⁾ » » 6/1 1635.

¹⁷⁾ Bl. a. i rgsk. 1612—13, 1614—15, 1618—19.

1/2 Pund løgfrø	12 sk. lb.
3 fjerdingpund gulerodsfrø	15 » »
1 lod laduck frø ¹⁸⁾	2 » »
1 » kørvelfrø	1 » »
1 » isopfrø ¹⁹⁾	2 » »
1 » persillefrø	1 » »
1 » timianfrø ²⁰⁾	5 » »
1 » meranfrø ²¹⁾	5 » »
1/2 » salviefø ²²⁾	2 » »
1 » lavendelfrø	4 » »

Som det vil ses, er flere af de urter, der er blevet sået, ikke egentlig det, vi forstaar ved køkkenhaveplanter, men lægeurter. Også på dette område har man stræbt efter at være selvforsynende. På regningen 1614—15 savnes kålfrø. Man træffer ellers denne post så godt som hvert år, men nu og da har man i stedet købt kålplanter.

I regnskabet 1638 findes en anden interessant post, idet Albert Skeel da har ladet indkøbe 1 td. små levende karper. Hvor karpedammene har været anbragt, kan ikke oplyses.

Kornavl.

I tiden indtil 1660 var der ladegårdsdrift på Møgeltønderhus, d. v. s. at der til slottet hørte en avlsgård, der dreves af lensmanden, der efter 1600 var pligtig til årlig at aflægge regnskab for, hvad han havde fået ud af gården og dens land såvel som af lenet i al almindelighed. Det var ret udstrakte arealer, der hørte ind under ladegården. En del af marken har dog ikke været pløjet, men har ligget hen som overdrev, der benyttes til græsning af kreaturerne, ligesom der også var engarealer, der ikke egnede sig til pløjning.

Der sker i denne periode en ret betydelig udvidelse af det pløjede areal. Både for rugens og byggets vedkommende sker der en jævn stigning i udsæden indtil Torstenssonskrigens tid.

¹⁸⁾ salatfrø, ¹⁹⁾ isop (Hyssopus) nu prydpilante, tidl. også lægeurt. ²⁰⁾ bruges endnu enkelte steder som krydderurt i Danm. ²¹⁾ Merian, læge- og krydderurt. ²²⁾ Salvie, prydpilante, men saften lægemiddel.

Rugen kommer i 1630'erne og på omkring 50 td., og byg, der 1600—1630 havde ligget under 50 td., stiger op til 100 td. og derover. Også for havrens vedkommende er der en ret stor stigning i den udsåede mængde, men stigningen er mere uregelmæssig — det ene år sås lidt mere, det næste noget mindre. I de første årtier af 17. århundrede lå havreudsæden med enkelte undtagelser mellem 100 og 130 td.; derefter følger en ret stærk stigning, og i 1640 når havren op på 161 $\frac{1}{2}$ td.

Den samlede udsæd svingede indtil kejserkrigen omkring 200 td. Som følge af krigen går den derefter et par år ned under 200 td. 1630 sås således 40 ørte¹⁾ rug og 78 $\frac{1}{2}$ td. 2 skp. havre, medens der ingen byg er angivet, 1630—31 er den samlede udsæd ca. 175 td., og derefter følger en ret hurtig stigning, så at den udsåede kornmængde 1639—40 udgør knap 280 td., altså på 10 år en stigning på 100 td. Den udvikling, man var inde i her, var naturligvis kun glædelig for kronen, jo større areal der blev tilsået, desto større var også fortjenesten. Udvidelsen af det tilsåede areal var begunstiget af de stadig ret gode konjunkturer på kornmarkedet. Helt siden midten af det 16. århundrede havde hollandske købmænd opkøbt korn til stigende priser i Nord-europa og sendt det til Spanien²⁾, og denne stigning i kornpriserne medførte den udvikling af hovedgårdsdriften, der fandt sted i hertugdømmerne, og som i de sydøstlige egne havde liv-egenskabet til følge³⁾. Også på Møgeltønderhus har kronen og

¹⁾ Med hensyn til målene bemærkes, at i lensregnskaberne for Møgeltønderhus regnes der med følgende forhold mellem de enkelte mål:

Rug:	9 opmålsskæpper	= 1 smaltønde
	10 »	= 1 tønde eller ørte
	24 ørter eller tønder	= 1 læst
Byg:	9 opmålsskæpper	= 1 smaltønde
	12 »	= 1 tønde
	24 ørter	= 1 ørte
Havre:	9 opmålsskæpper	= 1 læst
	10 »	= 1 smaltønde
	10 »	= 1 tønde
Smør:	4 fjerdinge	= 1 tønde

jfr. iøvrigt Nordisk Kultur XXX, pag. 211 ff.

²⁾ E. Arup: Varehandelens Historie, pag. 22.

³⁾ Georg Hanssen: Die Aufhebung der Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein, St. Petersbrug 1861, pag. 16.

vel navnlig Bendix Rantzau udnyttet de gunstige konjunkturer på kornmarkedet⁴⁾ ved en udvidelse af det dyrkede areal — en udvidelse, som bønderne dog har set på med mindre strålende øjne, idet det var dem, det tilkom som hovpligtige at bearbejde jorden og bringe høsten i hus, men livegenskab var der ikke tale om i Vestslesvig, selv om Rantzauerne af ærligt hjerte har beflittet sig på en udvidelse af bøndernes pligter og en begrænsning af deres rettigheder.

Med svenskerkrigen i 1640'erne kommer det imidlertid til en brat afslutning på det opsving, dér havde fundet sted for korndyrkningens vedkommende på Møgeltønder ladegård. Store dele af jorden, der indtil da var blevet pløjet, kommer nu til at ligge udyrket hen, og marken begynder mange steder igen at gå over i hede. En overgang lige efter Torstenssonkrigen går ladegårdsdriften endog helt i stå, idet bønderne som følge af, at samtlige avlsbygninger er afbrændt eller på anden måde ødelagt af fjenden, må indhøste ladegårdens korn til deres egne gårde, idet det aftærskede korn dog skal afleveres til lensmandens skriver på Møgeltønderhus. Store dele af slotmarken er endvidere blevet udlejet til bønderne til græsning af kreaturer, og det ses, at de i regnskabsaaret 1645—46 har betalt 238 rdlr. i afgift herfor. Man kommer imidlertid igen så småt igang med dyrkningen af ladegårdsmarken, men man når ikke at få mere end henimod 130 td. under plov, inden svenskerne igen hjem søger landet, denne gang under Karl X Gustavs førerskab. Hovedæren for ødelæggelserne under Karl Gustavkrigen tilkommer dog for Slesvigs vedkommende ikke svenskerne, men vore egne forbundsfæller — polakkerne.

Hvis udbyttet af de ca. 100 td. land, der var under plov efter Torstenssonkrigen, så endda blot havde været nogenlunde, men det synes, som om jorden har været ved at komme helt ud af kultur. 1655 har kornhøsten således været overordentlig lille.

⁴⁾ Man regner med, at kornpriserne i tiden fra 1500—1600 er steget med over 300%, jfr. Albert Olsen i Skandia 1930, pag. 226.

I et tingsvidne⁵⁾ hedder det om bygavlingen, at den var meget ringe, og der var stor misvækst; sæden var overvokset af forskelligt ukrudt og kiddike og fordærvet i den grad, at det for det menneskelige øje kun så ud til, at sæden kunde fås igen. For havrens vedkommende så det omtrent lige så slæmt ud. Der var sået 56 td., men tærskeresultatet viste kun 57 td. 5 skp. Det følgende år er forholdet dog en smule bedre, men store afgrøder har jorden ikke båret.

Ud fra vor tids tankegang kan man næppe forstå, at det har kunnet betale sig at dyrke jorden — selv i de bedste åringer. F o l d u d b y t t e t var så ringe, at selv en tør sommers afgrøde på højderyggen i vore dage vilde have forekommet vore forfædre at være en god avl. Til illustrering skal foldudbyttet i tiåret 1630—40 angives:

Regnskabsaar	1630-31	1631-32	1632-33	1633-34	1634-35
Rug	2,6	4,9	3,6	1,3	2,7
Byg	?	4,9	3,8	3,35	3,6
Havre	2,1	1,8	2,9	3	1,2

Regnskabsaar	1635-36	1636-37	1637-38	1638-39	1639-40
Rug	3	3,45	5	3,9	1,6
Byg	2,1	2,6	3,2	3,2	3,6
Havre	2,4	2,5	1,55	2	2,3

Gennemsnitstallet for rug kommer til at ligge lidt over 3 fold, for byg omkring $3\frac{1}{3}$ fold, og for havrens vedkommende en kende over 2 fold. Disse tal forekommer os fantastisk lave, men stemmer godt nok overens med, hvad vi ellers ved om foldudbyttet på denne tid. En gennemsnitsberegning, foretaget på grundlag af materiale fra 25 af kronens ladegårde i tiden 1636—45, viser således, at der af rug kun høstedes gennemsnitlig $2\frac{3}{4}$ fold og af byg omkring 3 fold⁶⁾.

Naturligvis skal man ikke sammenligne kornet fra 1630'erne med kornet af idag. I en moderne tærskemaskine vilde hoved-

⁵⁾ Rgsksbil.

⁶⁾ Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, pag. 57.

parten af kornet blive ført til sækken med småkorn, hvis det da ikke blev blæst bort med avnerne. Og endda har man på Møgeltønderhus gjort sig hæderlige anstrængelser for at få korn af god kvalitet⁷⁾).

Når udbyttet ikke blev større, end det gjorde, skyldes det dels de primitive redskaber, der anvendtes til jordens bearbejdning, og dels at jorden ikke blev gødet tilstrækkeligt. Ganske vist var der stort kreaturhold om vinteren, men gødningen for-slog ikke til det relativt store pløjede Areal. Om driftsformen på denne tid foreligger der ingen konkrete oplysninger for Møgeltønderhus' vedkommende. Da man i 1672 gør et forsøg på at få hovedgårdsdriften genindført⁸⁾, ses det, at man har opereret med 12 skifter, og det vil være rimeligt at antage, at man har haft et lignende antal i tiden før 1660. I 1672 androg det samlede agerareal 660 td., hvoraf en trediedel skulde tilsås årligt, hvilket stemmer godt overens med lensregnskabernes oplysninger om den årlige udsæd. Jorden er blevet pløjet 4 år og har derefter ligget hen som græsgange eller er blevet benyttet til høslet. Ved siden af den hvilende jord var der store engarealer, der brugtes til høbjærgning og til græsning af kreaturerne. I 1662 har der af 321½ demat marskland kunnet bjærges 482 læs hø, »hvilket dog er uvist formedelst det salte vands overfaldelse«, og af 86 demat gesteng kan avles 129 læs hø⁹⁾.

Kvægbruget på Møgeltønderhus.

Vestslesvig står i mange henseender i gæld til Nederlandene. Gennem århundreder har der været en livlig forbindelse med vesteregnsens beboere og det lille dygtige agerdyrkende og handlende hollandske folk. I Holland var ikke blot agerbruget og havebruget meget tidligt nået op på et højt stade, men også indenfor kvægbruget havde der fundet store fremskridt sted,

⁷⁾ Se bl. a. rgsk. 1629—30, 1633—34.

⁸⁾ jfr. min redegørelse herfor i S. Aarb. 1942 pag. 72.

⁹⁾ Matr. 1662.

idet man var begyndt at lægge hovedvægten på produktionen af smør og ost¹). Fra Holland spredtes disse nye erfaringer inden for landbrugsproduktionen ud over hele det nordvestlige Europa, til England, Frankrig, Nordtyskland og til hertugdømmerne. »Ved midten af det 16. århundrede — skriver Hedemann-Heespen — vandrede hollænderne endnu engang målbevidst ind i vort land og blev vort forbillede på alle områder indenfor erhverslivet«²). Først lærte hollænderne bønderne i marskegnene at lave ost, og det lykkedes dem så vel, at der i begyndelsen af det 17. århundrede alene fra Ejdersted udførtes 2.500.000 pund ost årligt³). I første halvdel af det 17. århundrede holdt »hollænderen« sit indtog på de angelske godser, men dog først i 2. halvdel af århundredet kommer der rigtig gang i smørproduktionen, som man her lægger hovedvægten på⁴).

Også til Møgeltønderhus er disse nye rørelser indenfor kvægbruget nået. Ganske vist var der her ikke tale om »hollænderen« i den forstand, som vi op mod 1700-tallet træffer i Angel eller på nordslesvigske godser som Trøjborg⁵) eller Gram⁶). Kobesætningen på Møgeltønderhus oversteg aldrig 20, men man får ved at blade i regnskaberne det bestemte indtryk, at der fra lensmændenes side er blevet lagt stor vægt på, at kobesætningen var af høj kvalitet. Albert Skeel har således haft øjnene åbne for, at der var en god del at lære i Holland, og der foreligger oplysninger om, at han har ladet indkøbe avlsdyr derfra. Ifølge regnskabet 1618-19 er der således betalt Laurids Struck, borger i Ribe, 9 rdlr. for 1 tyrekalv og to kviekalve indkøbt i Holland, og lensmanden udtrykker håbet om, at disse avlsdyr må have gavnlig indflydelse på besætningen, så at denne derved kunde kom-

¹) Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927 pag. 28 ff. 42.

²) P. v. Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit. Kiel 1926, pag. 166.

³) R. Mejborg: Nordiske Bøndergårde I 1892, pag. 46.

⁴) Georg Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen I—II. Leipzig 1880 og 1884. I pag. 418.

⁵) Trøjborg Godsregnskaber i Aabenraa landsarkiv.

⁶) På Gram havde man 1625 mere end 125 køer; se Karoline Andersen, Grams Historie pag. 44.

me i større og bedre art. Også tidligere har man forsøgt sig med nyt blod til besætningen, idet det fremgår af regnskabet 1603-04, at der hos Peder Lydssen i Feddersbøl (Horsbøl sogn) er indkøbt en sort hjelmet tyr for 10 rdlr. Der kan næppe herske tvivl om, at der er sket en udvikling i gavnlig retning inden for den vestslesvigske kreaturrace i denne tid, og 1652 kan lensmanden da som svar på en antegnelse til regnskabet, hvori der ankes over, at man har betalt for høje priser for køer, meddele, at køerne der på egnen er bedre end andetsteds i landet og som følge deraf også højere i pris.

Antallet af køer på Møgeltønderhus oversteg kun sjældent 20. Under Wallensteins indfald blev hele besætningen udryddet, og lensmanden måtte i regnskabsåret 1629—30 købe 7 køer til slottets fornødenhed. I den følgende tid forøges besætningen med 1—2 køer om året, således at man i 1642 igen er oppe på 20. Svenskerne er ikke bedre end Wallenstein, og de møgeltønderiske køer må atter vandre i de fremmede krigsmænds maver. Herefter når kobesætningen aldrig højere end op på tre. Genem regnskaberne er vi i stand til at se, hvor meget smør og ost, der har kunnet produceres på Møgeltønderhus. Udregnet pr. tiår tegner produktionsbilledet sig således:

	Antal køer	Smør		Sur-mælks-oste	Sur-mælk ⁷⁾	Smør pr. ko	Sur-mælks-oste pr. ko	Sur-mælk pr. ko
1603—11	78	26	td. 3 fj.	2318	—	85 p	ca. 30	—
1611—21	179	46	» 2 »	6861	—	65 »	» 38	—
1621—31	107	34	» 2½ »		234 td.	81 »	»	2,18 td.
1636—41	116	26	» 3½ »		192 »	58 »	»	1,66 »
1641—51	45	8	» 2 »		67 »	47 »	»	1,49 »
1603—51	525	143	td. 1 fj.			68 p.		^{a)}

Om 68 pund smør årligt pr. ko er lidt eller meget, set ud fra den tids forhold, er det ret vanskeligt at udtale sig om med bestemthed, idet der kun få steder kan findes oplysninger om

⁷⁾ Surmælken blev afsat i Tønder (bl. a. rgsk. 1625-26 og 1626-27). Prisen var 18 sk. pr. td.

^{a)} 1 td. rundt regnet til 125 kg, jfr. Nordisk Kultur XXX pag. 281.

køernes ydelser. Til sammenligning kan dog et par tal gives. På Gram siges græsgangene 1585 at være så gode, at der af 5 køer kan have 1 td. smør om året, hvilket vil sige ca. 50 pund pr. ko⁹⁾. På Pohlsee, et holstensk gods, der grænser ind til Slesvig, giver 70—75 køer i 1746 6430 pund smør, d. v. s. ca. 90 pund pr. ko¹⁰⁾. I betragtning af, at dette sidste tal er hentet et århundrede senere og fra en egn, hvor man i lang tid havde drevet en efter datidens forhold ret intensiv drift, må det sikkert siges, at det resultat, man er nået til på Møgeltønderhus, ikke kan siges at være utilfredsstillende. Så gode som Ejderstedkøerne har de Møgeltønder køer dog næppe været. Hedemann-Heespen oplyser, at en ko i Ejdersted i 17. århundrede kunde give 15 liter mælk daglig, hvilket skulde svare til over 300 pund smør årligt¹¹⁾. Man må dog sikkert tage med forbehold på dette tal. Georg Hanssen anslaaer en kos ydelse i 17. århundrede til 50—60 pund årligt¹²⁾, og fra kongeriget angives så sent som 1792 en bondekos årlige ydelse til 2 lispund smør = 32 pund¹³⁾. Af ovennævnte tal turde det fremgå, at køerne på Møgeltønderhus med hensyn til ydelse fuldt ud har kunnet hævde sig blandt andre køer i Sønderjylland, og tager vi Georg Hanssens tal som norm, har de ligget en halv snes pund over middel¹⁴⁾.

Hvad smørrets kvalitet angår, synes den også at have været god, i hvert fald bedre end på Riberhus. Derfor har vi lensmandens egne ord, og det gælder også for bønder-smørrets vedkommende, idet talen hovedsagelig her er om landgildesmørret. På en antegnelse fra rentekammeret afgiver lensmanden følgende svar: »Riberhus og Møgeltønder smør skal endelig sælges samlet,

⁹⁾ Caroline Andersen: Grams Historie, pag. 31.

¹⁰⁾ Hedemann-Heespen: Geschichte der adeligen Güter Deutsch-Nienhof und Pohlsee in Holstein, 1906 II, pag. 42.

¹¹⁾ Neuzzeit, pag. 167.

¹²⁾ Georg Hanssen: Agrarhist. Abhandl. I, pag. 311

¹³⁾ Clausen i Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden 1792, pag. 3.

¹⁴⁾ Det er ikke uinteressant at bemærke, at i løbet af 300 år sker der en 5-dobling af de møgeltønderske køers ydelse. (Iflg. Møgeltønder Kontrollforenings årsopgørelse 1937 gav lensgreve Schacks køer nævnte år gennemsnitlig 177 kg smør:).

idet en part af Møgeltønder smør er bedre end Riberhus smør; thi skulde Riberhus smør apart sælges, da vidste jeg ikke at få købmænd dertil. Der var og ingen, som vilde give 13 rdlr. for Riberhus smør alene samme år.«

Den, der i første række havde ansvaret for Møgeltønderhus' smør, var mejersken eller »mælke dejen«, som hun benævnes i regnskaberne. At hendes arbejde værdsattes højt, fremgår deraf, at hun fik lige så meget i løn som fogedsvenden, nemlig 6 rdlr. og 2 par sko¹⁵). Til medhjælp havde »mælke dejen« en mælkepige, der i løn får 2½ rdlr. i rede penge, 16 alen lærred og to par sko. Af kvindelig medhjælp på slottet var der endvidere en bryggerspige, der erholder samme løn som mælkepigen. Disse tre piger har da ordnet malkningen, kærnet smørret og lavet de mange surmælksoste. Der foreligger ikke oplysninger om, hvor mange gange der malkedes på Møgeltønderhus, men andetsteds fra ved vi, at der på denne tid og senere normalt kun malkedes en gang om dagen¹⁶), og heri må man sikkert se en af årsagerne til, at smørudbyttet pr. ko blev så ringe.

Tilberedningen af smørret og ostene foregik i det tidligere omtalte mælkekammer, hvori der 1639 fandtes følgende inventar: 1 jernkakkellovn, 42 mælkebøtter, 2 kærner, 1 flødebøtte, 3 mælke »såne«, 1 balje, 1 mælketønde, 1 smørtrug, 1 »froustoell« og 4 mælkespande¹⁷). Man vil sikkert forbavses over det store antal mælkebøtter — i hvert fald når man har mælkemængdens ringe størrelse i erindring. Årsagen hertil er, at man lod mælken stå i 2—3 dage — måske også længere, inden man skummede fløden af den. Man sikrede sig derved, at mælken blev skummet renest muligt, men smørrets kvalitet kan vel ikke siges at være blevet forbedret ved denne fremgangsmåde. Også anbringelsen af en kakkellovn i mælkekammeret forekommer os mærkeligt,

¹⁵) Rgsk. 1619-20. Hertil må dog bemærkes, at fogdens sko ansættes til ½ daler 1 ort, medens mejerskens kun ansættes til ½ daler 4 sk.

¹⁶) Zeitschrift 30, 193.

¹⁷) Kvittansiarumsbil. 1639.

men dens tilsteværelse skyldes sikkert, at man har erfaret, at fløden satte sig bedre, når der var lidt lunt.

De oplysninger, lensregnskaberne giver os vedrørende mejeribruget, er navnlig interessante derved, at oplysningerne om kobesætningernes ydelser i denne tid er ret sparsomme. Langt vigtigere for ladegårdens økonomi end kobesætningen var dog øksneholdet. I middelalderen var dansk landbrugseksport gået til Østersøbyerne og havde i hovedsagen bestået af heste, korn, smør og flæsk. Da det i det 16. århundrede bliver hollænderne, der bliver vore hovedaftagere, sker der en omlægning af dansk produktion, idet Nederlandene til deres stærkt voksende handelsflåde havde brug for nedsaltet kød, og denne forøgede efterspørgsel efter hornkvæg bevirker en prisstigning, der i Danmark og hertugdømmerne udnyttedes ved bygning af store øksnestalde ved adelens hovedgårde og kronens ladegårde eller ved, at øksne sattes ud i foder hos bønderne¹⁸⁾. På Gram opstaldedes således i slutningen af 16. århundrede 150 øksne foruden et relativt stort antal køer¹⁹⁾. På Møgeltønder har koholdet ikke været så stort som på Gram, men øksneholdet var omtrent på samme størrelse. I tiden indtil 1600 er oplysningerne ret sparsomme, men er dog tilstrækkelige til, at vi kan danne os et billede af besætningens størrelse. I 1554 får Detlef Ahlefeldt som andetsteds nævnt tilladelse til at udføre 100 øksne toldfrit fra kongeriget til Slesvig. En del af dem kan han dog have opfedet på sine andre besiddelser i hertugdømmerne. 1589 får imidlertid Bendix Rantzau tilladelse til at udføre 200 øksne fra kongeriget (dog ikke toldfrit) og opstalde dem på sin gård Møgeltønderhus — og det siges denne gang udtrykkeligt, at han ikke må opstalde dem på andre godser²⁰⁾. Det er tvivlsomt, om der har været plads til 200 øksne i Møgeltønderhus' stalde på dette tidspunkt, og af lensregnskaberne, som begynder umiddelbart efter kro-

¹⁸⁾ E. Arup: Danmarks Historie II, pag. 598. Ludvig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, pag. 196. Johanne Skovgård i Sønderjyllands Historie II, 434.

¹⁹⁾ Caroline Andersen: Grams Historie, pag. 31.

²⁰⁾ Kanc. Brevb. 9/9 1589, 29/12 1590.

Den rantsauske tavles gengivelse af Møgeltønderhus (efter Vilh. Lorenzen: Rantsauske Borge og Herregaarde i 16. Aarhundrede. Kbhvn. 1912).

I det nuværende Schackenborg er der adskillige rester tilbage af det gamle Møgeltønderhus. I sydfløjen står således endnu Møgeltønderhus' solide mure, hvis tykkelse billedet giver et indtryk af. (fot. H. C. Davidsen)

Oversvømmelse i Mægeltønder kog 1913. Indtil den store afvanding oversvømmedes de lave arealer ved vintertid, og værfterne ragede op som små øer, hvortil man kun kunde komme pr. båd — i 1613 som i 1913. (fot. H. C. Davidsen).

nens. genovertagelse af lenet, fremgår det, at der i den første snes år af det 17. århundrede kun har været opstaldet ca. 100 øksne. Men den mulighed må ikke lades ude af betragtning, at Bendix Rantzau kan have opstaldet en del øksne hos bønderne.

Efter genovertagelsen af lenet foregik øksnefodringen i den første Tid for kronens egen regning. Hvert år blev der af lensmandens opkøbere opkøbt 100 øksne, hovedsagelig i Nørrejylland; helt fra Salling er der blevet hentet øksne til Møgeltønder stalde. Som regel er opkøberne gået fra gård til gård og har købt et par stude hist og et par her; kun en enkelt gang (1603) meddeles, at der er blevet købt 45 øksne på Kolding marked.

Nedenstående skema viser øksneholdets størrelse, samt indkøbspris og salgspris pr. stk. i tiden 1603—15²¹).

Aar	Antal øksne købt	Ialt	Indkøbspris pr. stk.
1603—04	85	630 ^{1/2} rdlr.	16 sk. 7 rdlr. 20 sk.
1605—06	96	730 rdlr.	38 sk. 7 rdlr. 29 sk.
1608—09		712 rdlr.	8 sk.
1610—11	100	850 rdlr.	8 rdlr. 24 sk.
1611—12		775 rdlr.	
1612—13	100	762 ^{1/2} rdlr.	7 rdlr. 30 sk.
1613—14	100	818 ^{1/2} rdlr.	15 ^{1/2} sk. 8 rdlr. 9 sk.
1614—15	100	837 ^{1/2} rdlr.	8 rdlr. 300 sk.

Aar	Antal øksne solgt	Ialt	Salgspris pr. stk.
1603—04	88	979 rdlr.	11 rdlr. 12 sk.
1605—06	90	943 rdlr.	10 rdlr. 23 sk.
1608—09		1047 rdlr.	1 ort
1610—11		1150 rdlr.	
1611—12	101	1095 rdlr.	10 rdlr. 36 sk.
1612—13	104	1107 rdlr.	1 ort 10 rdlr. 24 sk.
1613—14	100	1118 rdlr.	36 sk. 11 rdlr. 9 sk.
	4	80 rdlr.	20 rdlr. 8 sk. ²²)
1614—15	100	1137 ^{1/2} rdlr.	11 rdlr. 12 sk.
	2	37 rdlr.	18 rdlr. 24 sk. ²²)

²¹) Udarbejdet på Grundlag af lensregnskaberne.

²²) I disse to tilfælde må det sikkert dreje sig om kornfedede øksne, der lå betydeligt højere i pris end de almindelige hør- og halmfodrede, jfr. Albert Olsen i Hist. Tidsskrift 9 R I, pag. 272.

Fortjenesten pr. okse kommer da til at ligge omkring 3 rdlr., i og for sig ikke særlig meget, men driften for egen regning har dog været mere fordelagtig for kronen end i tiden efter 1615, da det er lensmandens egne stude, der sættes i foder på ladegården mod en afgift på 2½ rdlr. pr. stk. indtil 1622 og 2 rdlr. i tiden derefter. Det må dog bemærkes, at denne afgift kun omfatter vinteren indtil vor frue dag i fasten (20/3), og kan handelsmændene ikke til denne tid aftage øksnene, må der betales særskilt for de dage, de står opbundet efter denne frist. Foruden lensmanden har også andre til tider haft øksne opstaldet på Møgeltønderhus. 1615—16 har f. eks. Bagge Petersen i Ribe opstaldet 50 øksne og må herfor give 3 rdlr. pr. stk., altså ½ rdlr. mere, end lensmanden har måttet yde samme år. Som det fremgår af nedenstående tal, tiltager øksneholdets størrelse betydeligt i tiden efter 1615. Fra de ca. 100 øksne i tiden 1603—15 nærmer antallet sig nu i enkelte år de 200, og hertil kommer yderligere de fremmede kreaturer, der har været sat i foder på Møgeltønderhus.

Aar	Lensmandens			Aar	Lensmandens		
	staldøksne	høveder på græs	græsøksne		staldøksne	høveder på græs	græsøksne
1615—16	83	52		1637—38	152	66	
1616—17	126	59		1638—39	176	46	
1617—18	142	55		1639—40	175	21	
1618—19	141	68		1640—41	195	47	
1619—20	80	59		1641—42	100	51	
1620—21	109	52		1642—43	160	54	
1622—23	192	30		1643—44	0	85	
1623—24	200	29		1644—45	—	—	
1625—26	90	41		1645—46 ²³⁾	—	—	
1626—27	92	43		1648—49	122	147	
1629—30	105	—		1649—50	110	117	49
1630—31	133	71		1650—51	106	122	37
1631—32	151	52		1651—52	72	90	20
1632—33	190	56		1652—53	53	93	22
1633—34	198	61		1653—54	152	112	36
1634—35	138	60		1654—55	119	133	33
1635—36	140	65		1655—56	140	158	
1636—37	122	71		1656—57	106	122	

²³⁾ Udlejning af ladegårdsmarken på grund af Torstenssonskrigens ødelæggelser.

Som det fremgår af ovenstående skema, har antallet af høveder, der er blevet græsset, ikke kunnet stå mål med antallet af staldfodrede øksne. Det er i virkeligheden et ret beskedent antal, der græsses i tiden indtil Torstenssonkrigen, og man må derfor gå ud fra, at hovedparten af engene og måske også den hvilende jord er blevet brugt til høbjergning. Først efter Torstenssonskrigen vokser antallet af kreaturer, som lensmanden havde i græsning. Han måtte af hvert høveds græsning betale 1 rigsart; for øksne, der skulde fedes, og som derfor skulde have særlig gode græsgange, måtte betales 2 rdlr. 12 sk. pr. stk., men denne sidste kategori træffes først i slutningen af perioden og i ret begrænset omfang.

Pasningen af kreaturerne var overladt til h y r d e r og r ø g t e r e. Kohyrden, der 1619 hed Niels Sørensen, får 6 rdlr. og 1 par sko til 12 sk. i løn. En anden hyrde, der vogter ungkreaturerne, får 1½ rdlr. 10 sk., en arbejdsvogterdreng får 5 rdlr., og tre karle, der røgter øksnene om vinteren, får hver 3 rdlr. for deres umage²⁴).

Bøndernes afgifter og ydelser samt de Bendix Rantzauske processer.

Fra den tid, der behandles her, er der for Møgeltønderhus' vedkommende kun bevaret enkelte fæstebreve¹), der er holdt i almindelige vendinger. Fæsteren overtager ejendommen med alle dens tilliggende at bruge og beholde for livstid, dog således at han ikke må bortleje eller forpante noget af gårdens tilliggende, og at han vil g i v e o g g ø r e deraf til Møgeltønderhus, hvad der fra arilds tid er blevet ydet af den ham fæstede gård.

Det fremgår altså af fæstebrevene, at der var l i v s f æ s t e for gårdene under Møgeltønderhus. Hertil må dog bemærkes, at bønderne selv ejede bygningerne, og at de herved fik en meget væsentlig indflydelse på, hvem der skulde overtage fæstet efter

²⁴) Rgsk. 1619-20.

¹) f. eks. Laurids Jacobsens fæstebrev på ½ gård ved Aaen 29/12 1636 i Møgeltønder Kogsarkiv, Landsarkivet i Aabenrå.

dem. I hovedsagen må forholdet siges at være det, at sønnen har overtaget gården efter faderen. I de tilfælde, hvor et ikke-familiedlem har overtaget gården, vil det sikkert ikke være korrekt uden videre at se indblanding fra lensmandens side. Gårdene på vestkysten og navnlig marskgårdene synes i højere grad end andetsteds at have været handelsvare, hvilket hænger sammen med, at landbruget her tidligt har haft et mere kapitalistisk anstrøg. Handelen med studene og studegræsningen har givet folk flere rede penge mellem hænderne og har opfordret til handel med gårdene. I en række tilfælde hedder det i indfæstningsregistrene²⁾, at N. N. oplod sin gård for N. N., hvilket med andre ord vil sige, at bygningerne er blevet solgt til en anden, og at lensmanden derefter har fæstet jorden til den nye ejer af bygningerne.

Fæstebrevets formular om, at bønderne skal give og gøre til Møgeltønderhus, må forstås således, at de skal yde den landgilde og det hoveri, som de efter gammel skik hidindtil har ydet. De ældste oplysninger om landgilden i Møgeltønder len stammer fra den tidligere nævnte Riberhus jordebog fra 1537, hvoraf det fremgår, at landgilden har været af forskellig størrelse for gårdene i Møgeltønder by, og man vil herudfra kunne slutte, at gårdenes størrelse på dette tidspunkt endnu ikke har været reguleret. Navnlig en af gårdene tiltrækker sig opmærksomheden ved, at der af den skal ydes den store landgilde på 11 td. havre, men mon der ikke her kan være tale om en fejlskrivning? I Møgeltønder skal iøvrigt 2 gårde hver betale 1 td. 5 skp. havre og 1 td. smør, 1 gård skal betale 1 td. 2 skp. havre, 4 gårde hver 1 td. havre, 4 hver 7 skp. havre, 1 6 skp. og 1 3 td. havre. Hvornår gårdenes størrelse og deres landgilde er blevet reguleret, kan ikke oplyses, men i jordebogen 1603 er alle helgårdene i Møgeltønder by lige store og betaler samme landgilde, nemlig 1 fjerding smør, 2 ørte byg, 1 svin, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 snes æg samt 12 sk lb. I de andre byer i lenet var gårdenes

²⁾ i lensregnskaberne.

og dermed landgildens størrelse knap så nøje reguleret, men også her gælder det, at i hvert fald fra 1600 har landgilden været uforanderlig for den enkelte gård, og i Møgeltønder len som andetsteds i landet blev ethvert forsøg på at forhøje landgilden mødt med skarp modstand fra bøndernes side. Da Bendix Rantzau således i slutningen af 16. århundrede forhøjede landgilden, protesterede bønderne kraftigt, og ved kronens genovertagelse af lenet fandt en nedsættelse sted til den gamle takst³⁾. I ganske overvejende grad er landgilden blevet erlagt i naturalier, dog afløses efterhånden oldensvinet, saaledes at der herfor betales 1 rdlr., ligesom bønderne også i stedet for fødenød ser en fordel i at betale en afløsningssum.

Med hensyn til den anden ydelse, der nævnes i fæstebrevene: hoveriet, skulde bønderne ligeledes yde, hvad de fra gammel tid havde været vant til, men hvor stor denne arbejdsydelse har været, kan ikke oplyses med tørre tal som for landgildens vedkommende. Fra før 1600 tallet forekommer der ifølge Fussing⁴⁾ kun et enkelt tilfælde, hvor hoveriets omfang er nærmere specificeret, nemlig på den gamle bispegård Brinkgård i Ballum sogn. Hertil må dog bemærkes, at fra Trøjborg⁵⁾ er der ligeledes opbevaret en endog særdeles nøjagtig specifikation over hovbøndernes ydelser fra slutningen af det 16. århundrede. Da vi ingen eksakte Oplysninger har vedrørende hoveriets omfang på Møgeltønderhus, er det ikke uden interesse at vide, hvor meget bønderne på nabogodserne har skullet yde, idet man kan gaa ud fra, at hoveriet har haft et nogenlunde ensartet præg inden for samme egn. På Brinkgård klagede bønderne i 1540'erne over, at de foruden at yde hoveri til Brinkgård, der siden 1539 var forlenet (?) til Jørgen Hansen, tillige måtte arbejde til Riberhus, skønt deres følgebrev gik ud på, at de kun skulde gøre følgende hoveri af hver gård: 3 gangdage og 15¹/₂ spanddage. Sagen når frem til rettertinget, og dette giver bøn-

³⁾ Kanc. Brevb. 29/8 1603; jfr. senere under hoveri.

⁴⁾ Fussing: Herremand og Fæstebonde pag. 212 f.

⁵⁾ Trøjborg godsarkiv i Aabenrå landsarkiv. Hoverisager pk. 12.

derne medhold, idet det dømmes, at de kun skal yde det i følgebrevet nævnte hoveri⁶). For Trøjborgs vedkommende er oplysningerne mere omfattende, her oplyses nemlig ikke blot selve avlingshoveriets omfang, men også ægterne gives der besked om. Som første punkt i Trøjborgkontrakten fra slutningen af det 16. århundrede nævnes, at hvert bol i tjenestepenge årligt skal yde 8 daler, d.v.s. at hoveriet tidligere har haft et større omfang, men at en del af det er blevet afløst med en årlig sum på 8 rdlr. For det andet skal bønderne hvert år gøre en lang ægt til Flensborg eller andetsteds af samme afstand. Slipper de et år for turen, skal de i stedet betale 1 daler. For det tredje skal de gøre en kort ægt til Tønder eller Højer eller også betale 8 sk. For det fjerde skal hvert bol årligt levere 4 læs tørv eller betale 4 sk. for hvert læs. I de følgende punkter nævnes, at de årligt skal yde tag til vedligeholdelse af hovedgårdens bygninger samt holde deres løkker, veje og stier ved god magt. Herefter følger de vigtigste punkter. Bønderne skal årligt holde 2 demat i den søndre og nordre mark ved magt (bi macht holden), hvilket vel vil sige så meget, at de skal pløje, harve, så og høste dette areal. Endvidere skal de køre vintergødningen ud på de marker, der bliver dem anvist af herskabet. Tærskningen er bønderne sluppet for mod at betale tærskpenge. Ca. 1612 er der blevet truffet en ny overenskomst vedrørende hoveriet på Trøjborg, og så vidt det kan forstås, er det egentlige avlingshoveri allerede da forsvundet. Dette synes at fremgå af en hoverikontrakt, der er afsluttet 9/6 1627, og som skulde træde i kraft vor fruedag i førstkommende faste (25/3 1628), da en ældre ikke opbevaret 16-årig kontrakt udløber. Efter kontrakten af 1627 skal samtlige fæstebønder slå og rive 50 demat eng, medens Visbybønderne alene skal køre høet hjem. Da Daniel Rantzau 1650 ved fru Anne Rantzaus død overtager Trøjborg, genindfører han efter nogle års forløb (1656) avlingshoveri på Trøjborg, indtil bønderne i 1690'erne lejer hovedgårdsmarken⁷).

⁶) Fussing: Anf. sted.

⁷) Samtlige kontrakter i landsarkivet i Aabenrå. Det vil ligge

Som det vil ses, har hoveriet hverken på Brinkgård eller Trøjborg været særlig slemt for bønderne. På Brinkgård var det 3 gangdage og 15^{1/2} spanddage, og omregnes Trøjborgbøndernes ydelser, bliver det vel næppe mere⁸⁾. Stort set må hoveriet på Møgeltønderhus have haft et lignende omfang.

Første gang, vi hører om hoveri på Møgeltønder, er i en overenskomst sluttet 1233 mellem indbyggerne i sognene Tønder (Møgeltønder) og Andæflyth⁹⁾. Sidstnævnte sogn, der har ligget syd-sydvest for Møgeltønder, og hvorom navnet Vester-Anflod endnu minder, gik senere under i en stormflod. Det fremgår af denne overenskomst, at allerede i middelalderen har beboerne under den biskoppelige gård Møgeltønder måttet yde ægter og kørsler, samt en række tjenester, som de havde været vant til fra gammel tid, og her ind under må sikkert også medregnes arbejde til avlsgården. Nu var arbejdet til avlsgårdene i den ældre tid af betydeligt mindre omfang end senere. I middelalderen kendte man normalt ikke store samlede godser. Herregårdene var som regel ikke større end et par almindelige bøndergårde tilsammen. Det er først som følge af de stigende kornpriser i det 16. århundrede og tiden fremefter, at adelen og kronen ser sin fordel i en udvidelse af hovedgårdsarealet, og med denne udvidelse vokser også ganske naturligt kravet til bøndernes arbejdsydelser. Den gamle regel, at bønderne ikke skulde yde mere hoveri, end de fra arilds tid havde været vant til, blev nu kun en smuk formel uden reelt indhold. Bønderne må nu levere den arbejdskraft, der er nødvendig til dyrkning af hovedgårdens udvidede kornarealer og det uden hensyn til, om disse krav kommer til at gå ud over driften af deres egne gårde.

udenfor denne artikels rammer at komme nærmere ind paa disse meget interessante dokumenter. Forhåbentlig bliver der lejlighed hertil en anden gang.

⁸⁾ I Tønderhus amt har hoveriet heller ikke været særlig tyngende. Højerbønderne skal således siden 1589 yde 10 dages hoveri til Fokkebøl og Fresmark, og i begyndelsen af det 17. århundrede afløses alt avlingshoveriet til avlsgårdene under Tønderhus (Ludw. Andresen: *Gesch. d. St. T.* pag. 72 f.)

⁹⁾ Kinck: *Ribe Bys Historie* I, pag. 50, jfr. også pag. 67.

Helt uden modstand fra bøndernes side har denne udvikling imidlertid ikke fundet sted, og vi støder på Møgeltønderhus i denne tid på adskillige klager — dels fra bønderne over forøgede hoveribyrdter og dels fra lensmændene over, at bønderne ikke vil udføre det arbejde, der bliver dem pålagt. I 1567 udsteder kongen således befaling til bønderne om, at de skal gøre samme tjenester til slottet med pløjning, lyngægt og andet, som de fra arilds tid sædvanligt har ydet, hvilket lensmanden Claus Rantzau har klaget over, at mange vægrer sig ved. Kongen giver i den anledning lensmanden fuldmagt til at straffe forsømmelser¹⁰⁾. Kilderne tier om, hvilke midler Claus Rantzau har anvendt til at gennemtrumfe hoverikravene overfor bønderne, men pisk og hundehul har vel ikke været ukendte fænomener. I hvert fald er den robuste Bendix Rantzau ikke vejet tilbage for at anvende håndfaste metoder overfor »opsætsige« bønder. Der lyder da også bitre klager over ham fra bøndernes side. I 1583 nedsætter da kongen som følge heraf en kommission, bestående af nogle råder og gode mænd til at høre på bøndernes klager og Bendix Rantzaus erklæring herom. Besværingerne går ud på, at de nu må plages med mere ægt og arbejde end i Claus Ahlefeldts¹¹⁾ tid, specielt med at drive de to gårde, som tilhørte Bo Aagesen, men som nu er lagt under slottet. Kommissionens indberetning til kongen har åbenbart ikke været bønderne gunstigt stemt, idet kongen i sit svar på bøndernes klager ikke mener at kunne vise eftergivenhed med hensyn til det krævede hoveri. At de i Claus Ahlefeldts tid har været noget forskånede for ægt og arbejde, kan ikke hjemle dem ret til at nyde samme forskånsel nu, og henlæggelsen af de to gårdes ejendom under slottets avl har været nødvendig og er sket efter kongens egen ordre. I sit brev til bønderne pålægger kongen dem derefter at gøre samme ægt og arbejde til Møgeltønderhus, som der gøres til kronens andre slotte, og at drive de to gårdes ejendom og dige for den. Med hensyn til de andre klager — vi ved ikke hvilke —

¹⁰⁾ Kanc. Brevb. 1/2 1567.

¹¹⁾ må enten være Detlef Ahlefeldt eller Claus Rantzau.

Helt uden modstand fra bøndernes side har denne udvikling imidlertid ikke fundet sted, og vi støder på Møgeltønderhus i denne tid på adskillige klager — dels fra bønderne over forøgede hoveribyrdter og dels fra lensmændene over, at bønderne ikke vil udføre det arbejde, der bliver dem pålagt. I 1567 udsteder kongen således befaling til bønderne om, at de skal gøre samme tjenester til slottet med pløjning, lyngægt og andet, som de fra arilds tid sædvanligt har ydet, hvilket lensmanden Claus Rantzau har klaget over, at mange vægrer sig ved. Kongen giver i den anledning lensmanden fuldmagt til at straffe forsømmelser¹⁰⁾. Kilderne tier om, hvilke midler Claus Rantzau har anvendt til at gennemtrumfe hoverikravene overfor bønderne, men pisk og hundehul har vel ikke været ukendte fænomener. I hvert fald er den robuste Bendix Rantzau ikke vejet tilbage for at anvende håndfaste metoder overfor »opsætsige« bønder. Der lyder da også bitre klager over ham fra bøndernes side. I 1583 nedsætter da kongen som følge heraf en kommission, bestående af nogle råder og gode mænd til at høre på bøndernes klager og Bendix Rantzaus erklæring herom. Besværingerne går ud på, at de nu må plages med mere ægt og arbejde end i Claus Ahlefeldts¹¹⁾ tid, specielt med at drive de to gårde, som tilhørte Bo Aagesen, men som nu er lagt under slottet. Kommissionens indberetning til kongen har åbenbart ikke været bønderne gunstigt stemt, idet kongen i sit svar på bøndernes klager ikke mener at kunne vise eftergivenhed med hensyn til det krævede hoveri. At de i Claus Ahlefeldts tid har været noget forskånede for ægt og arbejde, kan ikke hjemle dem ret til at nyde samme forskånsel nu, og henlæggelsen af de to gårdes ejendom under slottets avl har været nødvendig og er sket efter kongens egen ordre. I sit brev til bønderne pålægger kongen dem derefter at gøre samme ægt og arbejde til Møgeltønderhus, som der gøres til kronens andre slotte, og at drive de to gårdes ejendom og dige for den. Med hensyn til de andre klager — vi ved ikke hvilke —

¹⁰⁾ Kanc. Brevb. 1/2 1567.

¹¹⁾ må enten være Detlef Ahlefeldt eller Claus Rantzau.

hævder kongen, at de har lidet på sig, og at de kun er løst angivet. Bændix Rantzau har lovet heri at rette sig efter ret og billighed, og herved lader kongen det bero. Det befales dem derfor at være lensmanden lydige og at yde ham den rettighed, som de skylder kronen; han har lovet ikke at forurette dem eller at besvære dem, ligesom han heller ikke måtte tage deres klage ilde op¹²⁾.

Bøndernes klager blev altså afvist, og det blev overladt til Bendix Rantzau at behandle bønderne efter ret og billighed; men det var det samme som at sætte ræve til at passe gæs. Og bedre bliver forholdene naturligvis ikke, efter at Bendix Rantzau 1583 har fået Møgeltønderhus tilskødet. Atter klager bønderne til kongen, og denne gang har de lettere ved at vinde ørenlyd. Christian IV. sender da 1597 brev til herren på Møgeltønder, hvori det hedder, at hans bønder har klaget over, at han har forhøjet deres skyld og landgilde udover det, som de fra arilds tid har svaret, og at han besværer dem med arbejde til 5 eller 6 avlsgårde, foruden at de har diger at holde i stand. Da de derved er kommet i stor armod og fordærv og ikke vil kunne blive ved deres næring og bjærgning, har de anmodet kongen om at tage sig af deres sag. Da det er Bendix Rantzaus egne bønder, formoder kongen, at han vil handle således med dem, som han kan forsvare for Gud og vil være det bekendt, men anmoder ham dog tillige, hvis han hidtil har besværet dem ubilligt, om at rette sig selv heri, for at kongen ikke skal forårsages til at hjælpe dem til deres ret, hvis de klager yderligere¹³⁾.

Bøndernes klagepunkt med hensyn til landgildens forøgelse løstes af sig selv ved kronens overtagelse af Møgeltønderhus i 1599, idet kongen 1601 befalede den ny lensmand Albert Friis, at han skulde lade bønderne i Møgeltønder birk blive ved deres sædvanlige landgilde og ikke besvære dem med det pålæg, som Bendix Rantzau havde pålagt dem, medens han havde dem i

¹²⁾ Kanc. Brevb. 22/6 1583.

¹³⁾ Kanc. Brevb. 7/12 1597.

værge ¹⁴⁾). Men endnu en årrække bliver bønderne dog plaget af Bendix Rantzau. Den landgilde, de ikke havde villet eller ikke kunnet betale ham, stævner han dem for ved Viborg landsting. Kongen støtter dog bønderne og anmoder landsdommerne om, at de vil dømme i sagerne uden forhaling eller opsættelse, for at bønderne ikke skal blive forarmede ved mange og lange ægter til og fra landstinget. Kongen tilføjer endda, at hvis det med billighed kan tilkendes Bendix Rantzau at give bønderne nogen kost og tæring, når sagen bliver pådømt, må dette på ingen måde forbigås¹⁵⁾. Endnu så sent som 1607 er Bendix Rantzau part i en proces med beboere i Møgeltønder. Et par kvinder har i årevis krævet ham for noget tilgodehavende, som de har rigtige breve og beviser på. Kongen tager parti imod Bendix Rantzau og anmoder landsdommerne i Viborg om, at de bør afsige dom snarest muligt, så parterne uden længere forhaling og bekostning kan blive adskilte¹⁶⁾. Den største proces, Bendix Rantzau var indblandet i, var dog den, han førte med ærkedegnen i Ribe, Erasmus Heidtmann. Genstanden, hvorom denne sag drejede sig, var en del kirkeland, der hovedsagelig blev drevet sammen med Møgeltønderhus stavne. Der skal ikke gås i enkeltheder i denne lange og ensformige trætte, der varede fra begyndelsen af 1580'erne til 1600; kun skal lige nævnes, at Bendix Rantzau havde tilegnet sig kirkelandet og opkrævede afgifterne deraf hvad der naturligt bevirkede indskriden fra kirkens side. Sagen blev omsider indstævnet for rettertinget, men blev ikke pådømt her, idet der blev indgået forlig gående ud på, at Bendix Rantzau skulde yde Erasmus Heidtmann som repræsentant for kapitlet i Ribe en erstatning på 1500 rdlr., hvad der var en meget betydelig sum på denne tid, samt give afkald på kirkejorden. Dog først med Bendix Rantzaus bortrejse fra Møgeltønder kommer der en endelig afslutning på disse stridigheder. Endnu i de første åringer efter 1600 står kirkejorderne opført i Møgel-

¹⁴⁾ 29/8 1603, Miss. til Breide Rantzau, Kanc. Brevb

¹⁵⁾ Kanc. Brevb. 22/2 1604.

¹⁶⁾ Kanc. Brevb. 10/9 1607.

tønder lens jordebøger, men landgilde og indfæstning er dog ikke blevet opkrævet deraf¹⁷⁾.

Det var jordhungeren, der drev Bendix Rantzau til disse endeløse stridigheder. Den jord, der var tale om i dette tilfælde, har det vel ikke været hans hensigt at inddrage under hovedgårdsdrift, dertil har den sikkert ligget for spredt. Men vi har en række andre oplysninger om, at han har inddraget bondejord og nedlagt fæstegårde. Allerede 1578 bevilliger kongen ved åbent brev, at den gård i Ringelsbølle, hvori den fredløs døgte Boe Aagesen boede, må nedbrydes og ejendommen bruges til Møgeltønder slot, og kongen bestemmer, at bønderne i Møgeltønder len skal dyrke ejendommen og holde dens anpart af di-gerne i stand¹⁸⁾. Fra 1599 har vi oplysning om, at ialt 5 gårde, alle beliggende ved Aaen, er inddraget af Bendix Rantzau og bruges under hovedgården¹⁹⁾. Efter kronens genovertagelse af Møgeltønderhus 1599 er en del af disse gårde igen blevet besat med fæstere, idet det fremgår af regnskaberne, at lensmanden på kongens vegne kun har betalt kogs- og digepenge for 2 gårde, der var lagt ind under ladegården. Selv om inddragningen af bondejord blev standset ved kronens genovertagelse af lenet, udvidedes alligevel det dyrkede areal betydeligt indtil 1643, og hermed voksede også ganske af sig selv kravet til bøndernes hovarbejde, uden at vi dog hører om uro eller stridigheder desangående.

Bønderne har skullet pløje, harve, så og høste agerlandet samt indbjærge høet til Møgeltønderhus. Regner vi med, at der er blevet ydet hoveri af ca. 85 bønder i Møgeltønder og Daler sogne, vil det altså med en udsæd i 1631 på 175 td. sige, at hver gård på dette tidspunkt har måttet levere arbejdskraft til godt og vel 2 td. land og i 1640 med en udsædsmængde på 280 td. til

¹⁷⁾ Kilderne til hele denne store og vidtløftige sag, hvori også Peter Rantzau på Trøjborg var indblandet, er Kanc. Brevb. 16/6 1586, 19/11 1587, 20/7 1589, 29/12 1590, 31/7 1598, 14/10 1600. D. Kanc. Indk. Breve 28/2 1591, 15/10 1594. Kongens Rettertings Stævningsbog 20/8 1599. Stævninger 1/5 1598.

¹⁸⁾ Kanc. Brevb. 10/8 1578.

¹⁹⁾ Johan Hvidtfeldt, S. Aarb. 1937 pag. 83.

noget over 3 td. land. Her foruden har de måttet indbjærge den relativt store høavl.

Tærskningen havde Møgeltønderbønderne ikke noget med at gøre, idet der hertil hvert år lejedes et par karle, der havde arbejdet i akkord. For rug og byg fik de 1 sk. pr. tærsket tønde og lidt mindre for havre. Herforuden plejede de hvert år at få en drikkeskilling, og det kan tilføjes som kuriosum, at et år, da kornet havde været særlig drøjt at tærske, og tærskerne havde beklaget sig deraf, havde lensmanden ynkedes over dem og givet dem en ekstra drikkeskilling på 4 sk., i hvilken anledning rentekammeret føler sig foranlediget til at gøre en antegnelse til regnskabet over denne ødselhed²⁰).

Foruden det egentlige avlingshøveri måtte bønderne udføre en række ægter, d. v. s. kørsler med produkter til og fra Møgeltønderhus. Det normale for disse ægter er, at de går på omskift mellem bønderne, således at enhver er nogenlunde klar over, hvornår turen kommer til ham. På Trøjborg skulde hver helgård som nævnt gøre en lang og en kort ægt samt yde den nødvendige materialekørsel til hovedgårdsbygningernes vedligeholdelse. På Møgeltønderhus må kørslerne formodes at have haft et lignende omfang. Som kvittering for en udført kørsel havde man en i vore dages øjne ret ejendommelig fremgangsmåde, idet der, som det hedder i bestemmelserne for Trøjborg²¹), skulde holdes to stokke, hvori der hver gang, der var udført en ægt, blev skåret en streg. Den ene stok blev opbevaret af herskabet (ladefogden), den anden af bonden, og stregerne på den ene stok skulde altid svare til stregerne på den anden, når stokkene blev lagt sammen. Det var udelukket, at en mand ved denne fremgangsmåde kunde snyde sig fra en ægt, ligesom også bønderne herved sikrede sig kvittering for udført kørsel.

Men ikke nok med, at bønderne har skullet forrette kørsler til Møgeltønderhus. Ved særlige lejligheder har de også måttet

²⁰) Rigsks. 1655-56.

²¹) Hoverikontrakt 15/3 1656. Trøjborg godsarkiv pk. 12. Landsarkivet i Aabenraa.

køre materiale til Ribe eller køre for kongen, når han var på gennemrejse. I 1575 må Møgeltønder lens bønder sammen med en mængde andre bønder ikke blot hver køre 6 læs kampesten til Ribe bys befæstning, men de må også hver gøre 6 dages arbejde²²). 1655 var Frederik III på besøg i Sønderjylland og sender i marts brev til Møgeltønderbønderne om, at de skal holde sig klar med deres heste og vogne, når han om kort tid agter at begive sig fra Flensborg til Ribe sammen med sit følge og hof²³).

Også kådnerne måtte yde arbejde til slottet. De havde som regel ikke heste, og det var derfor kun med deres egen person, de måtte give møde. De havde et vist antal gangdage, hvor de måtte arbejde på slottet som håndlangere for bygningshåndværkerne eller rense grave og forrette havearbejde. Et forsøg på at udvide kådnernes hoveri til også at omfatte digearbejde på lige fod med bønderne blev på kongens foranledning bragt til standsning²⁴).

I modsætning til den årlige landgilde var i n d f æ s t n i n g e n eller stedsmålet en afgift, der betaltes een gang for alle ved fæsterskifte. Når bortses fra gårdene ved Aaen var indfæstningen for en helgård i Møgeltønder len ansat til 40 rdlr. Ved Aaen lå den betydeligt højere, idet afgiften for en gård her kunde komme op på henimod 200 rdlr.; 100—140 rdlr. var dog det almindeligste. Som regel har bønderne været i stand til at betale disse høje indfæstningssummer, selv om de til tider har måttet afdrage dem over en årrække. 1603 høres der dog om temmelig store restancer. I et missive til rentemestrene ankes der over, at der i afdøde Albert Friis' regnskab findes ført 1658 rdlr. til indtægt, hvoraf dog igen straks føres 703 rdlr. til udgift som uerholdelige. Gårdene har ifølge kongebrevet været for højt bortfæstede, og kongen eftergiver dem derfor den halve restance²⁵). Lensmændene var som regel økonomisk interesserede i

²²) Kanc. Brevvb. 10/7 og 25/8 1575.

²³) Jyske Tegnelser 10/3 1655.

²⁴) Kanc. Brevvb. 7/11 1579.

²⁵) Om indfæstningens størrelse se indfæstningsregistre i lensregnskaberne. Kanc. Brevvb. 2/7 1603.

indfæstningen, idet denne henregnedes til den uvisse indkomst, hvoraf lensmændene i hvert fald fra Albert Skeels tid havde ret til en tiendedel²⁶⁾).

Men foruden disse fornævnte ydelser, som man ved at bruge et fremmedord kunde betegne som dominiale afgifter, måtte bønderne yde en række ekstraskatter, der under indflydelse af det 17. århundredes krigsbegivenheder opkrævedes oftere og oftere. I hurtig rækkefølge udskreves pengeskatter, kornskatter og bådsmandsskatter for blot at nævne nogle af navnene på de mange afgifter, der opkrævedes i Christian IV.s og Frederik III.s tid, og som efterhaanden blev en ikke ringe byrde for befolkningen.

Af de kirkelige afgifter var tienden langt den vigtigste. I middelalderen var denne afgift delt i 3 dele: 1) bispetiende, 2) præstetiende og 3) kirketiende. Ved reformationen omdannedes bispetienden i kongeriget til kongetiende, medens forholdene i Sønderjylland formede sig noget forskelligt, og hvorledes forholdene har været i de vestslesvigske enklaveegne, er endnu ikke helt klart²⁷⁾).

I Møgeltønder opstod der i slutningen af 1550'erne stridigheder mellem præsten hr. Laurids Boesen og hans sognebørn vedrørende tiendeydelsen. Præsten klager gentagne gange over, at bønderne ikke vil give ham den tiende, han kan tilkomme. De vil således ikke give tiende af det til Møgeltønder sogn nyinddige land, og de vil heller ikke give ham tilbørlig kvægtiende. I et forlig 1558 var det blevet bestemt, at bønderne skulde tiende i neget af gestlandet, medens de af det nyinddige marskland skulde give 2 mark smør for hver ko samt give tilbørlig kvægtiende. Dette forlig har bønderne dog ikke overholdt, idet hr. Laurids Boesen 1560 igen klager til kongen over sine vrangvillige sognebørn. Kongen slaar da fast, at bønderne på gesten skal betale hver tiende kærve og hvert tiende høved, me-

²⁶⁾ Erslev: Danmark-Norges Len 1596-1660, pag. 39.

²⁷⁾ Meget værdifuldt stof er dog fremdraget af J. Hvidtfeldt i S. Aarb. 1941, pag. 91 ff.

dens marskbønderne skal give 2 pund smør i tiende for hver malkeko, og det hedder videre i kongebrevet, at tienderne siden skal skiftes i tre parter mellem præsten, kirken og kronen. Hermed var sagen dog ikke sluttet, idet der ved lensmanden Detlef Ahlefeldts mellemkomst sluttes et forlig mellem bønderne og sognepræsten gående ud på, at bønderne ikke skal yde højere tiende, end de hidtil har gjort, og i et brev til kongen, hvori Ahlefeldt anmoder om hans anerkendelse af forliget, fremhæves, at tienden i sognet og de omliggende sogne aldrig er blevet ydet med en tiendedel. Endnu 1573 er der dog ikke faldet ro om tiendespørgsmålet, idet kongen dette år udsteder befaling om, at bønderne i Møgeltønder skal svare tiende af alt korn, som sås — både i marskjord og andetsteds — yde den i god tid i negene og lade sig skrive for, hvor meget de leverer²⁸⁾. Det synes heraf at fremgå, at i hvert fald i det 16. århundrede er der blevet tiendet i kærven. Hvorlænge der er blevet tiendet på denne for bønderne ubehagelige måde, kan ikke siges med bestemthed, men 1663 er der såvel i Møgeltønder som Daler sogn blevet tiendet i skæppen²⁹⁾. Med hensyn til Daler kan bemærkes, at her har man ret tidligt gjort forsøg på at tiende i skæppen. Af et kongebrev til Detlef Ahlefeldt 1557 fremgår det, at bønderne på dette tidspunkt har sluttet overenskomst med sognepræsten om levering af tienden i rent korn, men kongen understreger ganske vist, at denne overenskomst kun har gyldighed i sognepræstens levetid og må ikke være efterfølgeren og kirken til skade³⁰⁾.

Som regel har bønderne været i stand til at betale deres afgifter. I normale år træffes så godt som ingen restancer i lensregnskaberne. Men i tiden efter 1625, da egnen ikke blot hjem søges af fremmede krigsfolk, men også af stormfloder, kan bønderne ikke opfylde deres forpligtelser. Der bliver dog ikke så meget tale om egentlige restancer, idet kronen under indtryk

²⁸⁾ Kanc. Brevb. 4/12 1558, 10/9 1560, 22/2 1561, 7/8 1573, Brev fra Detlef Ahlefeldt til kongen 19/6 1561, afskrift i Matthiesens saml. pk. 41, samt Joh. Hvidtfeldt i S. Aarb. 1941, pag. 92 f.

²⁹⁾ S. Aarb. 1942, pag. 79.

³⁰⁾ Inl. Reg. 5/7 1557.

af de ulykker, der rammer egnen, helt eller delvis eftergiver bønderne deres ydelser.

Hvem, der ikke vil dige, må vige!

Foruden de ovennævnte afgifter og ydelser havde bønderne i Vestslesvig en forpligtelse, som andre egne var fritaget for, nemlig digepligten, men der er det at bemærke ved omkostningerne ved digernes og slusernes vedligeholdelse, at her har bønderne været direkte interesseret, her har de kunnet se, at de har fået noget for deres penge og deres arbejdsindsats, medens de andre ydelser, set fra deres standpunkt, kun kom lensmanden, kongen eller kirken til gode. Det gamle frisiske ord: »Hvem, der ikke vil dige, må vige«, havde også sin gyldighed for bønderne i Møgeltønder len¹). Hver enkelt fik i forhold til sit marskareal udmålt sin andel af diget, som det var hans pligt at reparere, når storm og uvejr havde sønderbrudt det, og sker det, at han er modvillig eller ikke ser sig i stand til at udføre den ham tilkommende andel af digearbejdet, må han opgive sit land til fordel for andre, der bedre kan opfylde deres forpligtelser. Bestemmelserne var skrappe, men skulde ifølge forholdenes natur også være det, idet den enkeltes forsømmelighed kunde få næsten uoverskuelige følger for hele kogssamfundet.

De diger, der var blevet bygget under så store anstrængelser i 1550'erne, har ikke kunnet måle sig med vor tids diger. De almindelige forårs- og efterårsstorme har de været i stand til at klare, hvilket naturligvis i sig selv betød meget, men ved ekstraordinært høje stormfloder, har de måttet give efter for vandets pres. I det følgende skal nævnes en del tilfælde, hvor storm og vand har forøvet skade på Møgeltønderegnen i denne tid. 1579 må kongen sende brev til Bendix Rantzau om, at hans bønder sammen med Tønderhus' undersåtter skal deltage i reparatio-

¹) Den nordstrandske Spade-landret gjaldt også for Møgeltønder kog, fra 1634 suppleret med Chr. IV.s digeforordning af 22/5 s. å.; se indledningen til Møgeltønder kogs regnskabsprotokol 1731-59 i Landsarkivet i Aabenraa.

nen af digerne, der på adskillige steder mellem Højer og Rudhøl er blevet gennembrudt af stormfloden, ligesom også hertugen har måttet påminde sine bønder om at få deres digeparter bragt i orden²⁾. Kun et par år senere har det igen været galt med digerne. Onsdagen efter påske 1583 har bønderne i Tønder og Møgeltønder len i overværelse af deres respektive herrer Johan von der Wisch og Bendix Rantzau været forsamlede i anledning af, at der 1582 havde været mangfoldige store stormvinde, der havde forårsaget digebrud flere steder, og man så sig nødsaget til på enkelte punkter at flytte diget et stykke ind i landet³⁾.

Det forhold, at møgeltønderske og tønderske bønder var fælles om diget og reparationerne deraf, voldte mange vanskeligheder og bryderier. Snart er det kronens og snart er det hertugens bønder, der er uvillige til at udføre deres part af arbejdet, og det sker, at den ene part er så modvillig, at den anden part alene har påtaget sig arbejdet ganske vist mod at forbeholde sig retten til senere godtgørelse⁴⁾.

De storme, der har forvoldt størst skade på fæ og ejendom, er de, der hjemsøgte egnen i Slutningen af 1620'erne, samt »det store Gudsvejr« natten mellem 11. og 12. oktober 1634. Omkring 1628—29 har der været flere storme, hvis datering ikke er helt fast. 1630 bevilliger kongen nedsættelse i landgilden for de bønder på søsiden af Riberhus og Møgeltønder len, der har lidt skade på deres korn og hø forgangne sommer på grund af havets ind-

²⁾ Kanc. Brevb. 18/10 1579. Ludw. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern I pag. 96.

³⁾ Overenskomst mellem Møgeltønder og Tønder lens undersætter, dat. onsdagen efter påske 1533, findes gengivet i Møgeltønder kogs regnskabsprotokol 1731-59 i Aabenrå landsarkiv.

⁴⁾ Det vilde føre for vidt her at komme ind på de iøvrigt ret interessante stridigheder mellem hertugens og kongens bønder, dog kan nævnes, at hertugens bønder gennemgaaende synes at have været mere villige til at dige end kongens. Ang. disse stridigheder og kogsforhold i det hele taget se Kanc. Brevb. 3/4 1601, 13/2 1606, 25/5 1609, 15/6 1615. D. Kanc. Indk. Breve 13/5 1623. Jydske Tegnelser 24/3 1649 og 4/4 1650. Se endv. kongebrevet 20/3 1634, hvori nævnes, at der 12/5 1630 er blevet afsluttet overenskomst vedr. bygningen af et nyt dige fra Krevne (måske Emmerlev Klev) til Rickersbøl. Stormfloden 1634 har kuldkastet denne plan.

trængen⁵⁾, og af Møgeltønder lensregnskab fremgår det, at navnlig bønderne ved Aaen, i Møgeltønder og i Buntje og Rejsby i Ballum sogn har lidt stor skade. Meget slemt er det gået ud over Møgeltønder kirke, idet det høje tårn styrtede ned over skibet og næsten lagde kirken i ruiner⁶⁾. Menigheden har ikke været i stand til selv at genopbygge tårnet, og i den anledning anordner kongen, at nabosognene skal komme den nedfaldne kirke til hjælp efter bedste evne⁷⁾.

Næppe har man fået huse og gårde repareret, før stormen igen rejser havet i vældigt oprør. Hin frygtelige nat mellem 11. og 12. oktober, da der på Nordstrand druknede 6000 mennesker og 50,000 kreaturer, og da 1300 gårde sank i havet, blev også diget mellem Højer og Rudbøl brudt. I en række tingsvidner gives et levende billede af den skade, der er overgået Møgeltønder lens bønder⁸⁾. Selv om tabet af menneskeliv kun har været minimalt i sammenligning med Nordstrand, betød stormflodens ødelæggelser også her en nød og elendighed, som vi vel i vore dage inden for vore solide diger har svært ved at gøre os forestillinger om. Og dog kan vi, når vi læser i disse tingsvidner, ikke undgå at bemærke det næsten kyniske træk, når der mellem andre savnede og ødelagte ting i ganske tilfældig orden også registreres menneskeliv, der er gået tabt i de frådende bølger. Eschelt Thambzen i Møgeltønder mister således »sit ganske hus, hustru og børn samt alt sit gods og 2 køer« og Mattis Persen mister 2 køer, 1 svin, 47 gæs, væggene i huset samt stedfaderen Jens Ibsen og moderen. Det fremgår ikke af tingsvidnerne, om flere mennesker end de ovennævnte er omkommet i Møgeltønder og nærmeste omegn. Af andre ødelæggelser kan nævnes, at Lauritz Lauritzen i Møgeltønder mister 4 hopper og 1 føl, Nahmen Jensen sammesteds 2 fedekøer, 4 kvier, 3 stu-

⁵⁾ Kanc. Brevb. 22/12 1630. D. Kanc. Indk. Breve 8/9 1630.

⁶⁾ Se herom Carsten Petersen i Sønderj. Aarb. 1941 pag. 27 f.

⁷⁾ Kanc. Brevb. 30/7 1630, Kort tid efter ramte en ulykke af anden karakter Møgeltønder by, idet en ildsvåde lagde 4 gårde i aske, i hvilken anledning de skadelidte får tilstået lettelser i deres afgifter (rgsk. 1632-33).

⁸⁾ Tingsvidnerne er bilag til lensregnsk. 1634-35.

de og 1 kvie samtidig med, at alle væggene (ca. 29 fag) bliver slået væk. Hans hø og tørv fordærvedes, og meget af indboet drev bort med floden⁹⁾.

Slem nok har det altsaa kunnet se ud i Møgeltønder, men endnu uhyggeligere bliver billedet af de materielle ødelæggelser dog, når vi vender blikket mod gårdene ved Aaen. For dem alle gælder det, at værfterne har lidt stor skade, at tavlerne i bindingsværksbygningerne er blevet skyllet bort af floden, og at en del af stolperne endog har måttet give efter for vandets voldsomme pres. Lad os tage en enkelt gård og betragte den skade, »det store Guds vejr« forvoldte her. Anne Jenskone mistede 2 heste, 1 hoppe, 2 fede køer, 4 kvier, 6 øksne og 2 stude. Dertil kommer, at 15 fag lade med alt høet er drevet bort med undtagelse af nogle få stolper; 12 fag stald »neden bjælkerne« er bortdrevet, ligesom et lille »sønderhus« med adskilligt trætøj er fuldstændigt forsvundet. Hertil kommer endvidere, at tømmeret til en ny lade er drevet bort sammen med en mængde digepæle, og værftet har lidt stor skade. Lad dette ene eksempel på stormflodens ødelæggelser ved Aaen tale for alle de andre. I alt omkom ifølge tingsvidnerne på det til Møgeltønderhus hørende bøndergods 15 heste, 27 hopper, 5 føl, 1 plag, 30 køer, 39 stude, 9 øksne, 44 kvier, 37 kalve, 1 tyr, 73 får, 21 svin og 229 gæs¹⁰⁾.

Gennem tingsvidnerne får vi samtidig et lille indblik i, hvorledes bøndernes gårde var bygget. Det fremgår, at langt den overvejende part var bindingsværksbygninger, men der træffes dog også på dette tidspunkt grundmurede huse. De nye gårde og huse, der rejstes efter stormfloden, blev fortrinsvis grundmurede.

Udbedring af skaderne på bygningerne har krævet store summer og stor arbejdsindsats fra bøndernes side. Dertil kommer, at også digerne har måttet sættes i stand. Takket være det forhold, at der af Møgeltønderhus betaltes kogspenge for to ind-

⁹⁾ Om skaden på slotsbygningerne er andetsteds fortalt.

¹⁰⁾ Det sidste tal er forbausende stort i sammenligning med de andre, men skyldes, at gårdene ved Aaen havde stort gåsehold. På tre af gårdene var der således mellem 40 og 50 gæs.

dragne marskgårde, er vi så nogenlunde i stand til at se, hvor meget den enkelte bonde har måttet yde til digernes reparation, idet det dog må bemærkes, at bønderne sikkert for en meget stor del selv har udført reparationen af deres digeparter, da de ikke har haft råd til at betale andre derfor. 1634 måtte Møgeltønderhus for de to nævnte gårde betale 243 rdlr. 1 mk. til bygning af 146 alen dige, der skulde være 7 alen højt og 45 alen »flach«, og det følgende år må der for de samme to gårde til reparation af 57 $\frac{1}{2}$ alen dige betales 96 rdlr. 12 sk. En lille lettelse for egnens befolkning var det, at kronen som følge af de store ulykker eftergav landgilden og andre ydelser i indtil 3 år¹¹⁾.

De nye diger, der blev rejst, kunde imidlertid heller ikke modstå Vesterhavets pres. 1651 får bønderne ved Aaen eftergivelse for deres landgildeydelse på grund af skade af fersk og salt vand¹²⁾, men helt slemt bliver det dog først igen ved stormfloden 4. August 1655, da havdiget mellem Højer og Rudbøl på ny brydes og flere steder blev skyllet fuldstændig væk. Kongen skriver i den anledning til Otto Krag, der på dette tidspunkt var lensmand i Riberhus og Møgeltønder len, at han af hensyn til den kommende høst og vinter omgående skal drage omsorg for, at diger og sluser bliver reparerede. Kongen har endvidere tilskrevet hertugen, at han skal sørge for, at hans bønder ligeledes omgående skal tage fat på arbejdet med udbedring af skaderne¹³⁾, hvis omfang man yderligere får understreget derved, at kongen 1656 for en periode af 3 år fritager Møgeltønder og Daler sogne for udskrivning af mandskab til fæstningsarbejde i Rendsborg¹⁴⁾.

Fællesskabet.

Det træk, der satte sit dybeste præg på landsbysamfundenes hele opbygning og organisation i den her omtalte tid, var fællesskabet. Ved sine bestemmelser om hver enkelt bondes

¹¹⁾ Kanc. Brevb. 6/1 1635.

¹²⁾ Lensregnsk. 1651-52.

¹³⁾ Jyske Tegnelser 24/8 1655.

¹⁴⁾ Jyske Tegnelser 9/2 1656.

pligter og rettigheder satte det en grænse for den enkeltes initiativ og foretagsomhed, men på den anden side gav det snævre samarbejde en vis tryghedsfølelse i tilværelsen for den store flok. I Møgeltønder len har landsbyfællesskabet formet sig på lignende måde som andetsteds. Opbevarede landsbyvedtægter fra Daler ((1574), Toghale (1652) og Abild (1649) vidner herom¹). Bønderne har i hver landsby haft deres grande, d. v. s. bystævne, hvortil de indkaldtes, når en eller anden sag af vigtighed skulde drøftes. Indvarslingen til grandet foretoges af de årligt skiftende »embedsmænd«, hvis benævnelse var forskellig for næsten hver by. I Daler kaldes de markmænd, senere pantemænd, i Toghale tilsynsmænd, i Abild hegnsmænd, og i en landsbyvedtægt for Bønderby fra 1821 kaldes de for opsynsmænd²). Som regel var der to »embedsmænd« i hver by — en i hver ende af byen —, og det var en pligt at påtage sig embedshvervet, der gik på tur.

Når der skulde afholdes grande, lod den ældste af »embedsmændene« en såkaldt grandestok eller tingvoi sende rundt til bønderne. Stokken gik fra hus til hus, og når den havde nået sidste mand, medførte han den til grandestævnet og overgav den her igen i den ældste »embedsmand«s varetægt. Sker det, at en af bønderne undlader at sende grandestokken videre, må han erlægge en bøde til fællesskabets kasse og som regel endvidere også en mindre bøde til øvrigheden. I Abild er bøden for at standse grandestokken 4 sk. lb., medens man i Daler har måttet bøde 1 mk. til byen og 8 sk. til herskabet. Lignende bøder var fastsat for dem, der uden gyldig grund udeblev fra grandestævnet, og normalt skulde den udeblevne lade sig repræsentere ved en anden, idet beslutningerne skulde tages af samtlige bymænd. På grandet skulde der herske ro og orden, og øvede nogen kiv og trætte, idømtes han en bøde, der i Daler

¹) Landsbyvedtægten for Daler er trykt i Bjerge og Søgård: Vider og Vedtægter III, pag. 45 ff. Toghale og Abild grandevilkår findes i Schackenborg Godsarkiv, hvor der ligeledes opbevares en utrykt landsbyvedtægt fra Daler 1736. Om fællesskabet i Tønder amt se iøvrigt Zeitschrift 54, pag. 160.

²) I Bønderby grandeprotokol (endnu i brug).

bestod af en tønne øl til byen og 1 rdlr. til herskabet. Afstemningsmåden på grandestævnet var ikke gennemført demokratisk, idet der ikke stemtes efter hoveder, men efter gårde og således, at en helgårds stemme regnedes dobbelt i forhold til en halvgårds. Iøvrigt må bemærkes, at k a d n e r n e overhovedet ikke havde stemmeret på grandet. De kunde nok deltage i møderne, når der forhandlede sager, hvori de også var interesserede f. eks. deres græsningsret, og de kunde fremkomme med deres ønsker og forfægte deres synspunkter, men afgørelsen blev i alle tilfælde truffet af bønderne alene.

I Daler, Abild og Østerby landsbyvedtægter var der fastsat, hvor mange kreaturer hvert bol måtte have i græsning på fællesgræsgangene, der bestod af den hvilende vekseljord samt overdrevet (heden og Lindskov)³). I Daler har hvert bol ret til det overskydende antal hos dem, der ikke har kreaturer nok, og skal herfor betale 2 mk pr. høved; dog må disse kreaturer ikke være ældre end 2 eller 3 år. På Gaden kan hvert bol yderligere græsse 4 øg, 8 svin samt 4 gæs. I Østerby måtte hver gård 1592 græsse 16 høveder, 6 heste og 10 svin i Lindskov⁴), og i Abild måtte der af hvert halve bol ikke slås mere end 8 kreaturer i Koheden foruden 4 svin, 4 gæs og 1 gase.

I vedtægterne er der endvidere bestemmelser om, at tyre og hingste ikke må gå løse, og bøden herfor er ret stor. I Daler koster en løsgående hingst 1 rdlr. i bøde til fællesskabet og 1 rdlr. til øvrigheden.

Til pasning af de løsgående kreaturer var der ansat en byhyrde, der enten som betaling for sin tjeneste kunde få udlagt et stykke land til afbenyttelse (Møgeltønder)⁵) eller blive lønnet med en kontant pengesum af bønderne (f. eks. Daler).

³) I Toghale grandevilkår er antallet af kreaturer derimod ikke fastsat. Der siges blot her, at hver mand ikke må have flere kreaturer på fællesgræsgangen, end han selv kan opdrætte og holde ved foder om vinteren.

⁴) Denne artikel fra Østerby grandevilkår findes i et tingsvidne fra Tønder herredsting 1592 i Schackenborg Godsarkiv, pakke 41.

⁵) Landregister 1669, der findes mellem jordebøgerne i Schackenborg Godsarkiv.

Det er de skiftende »embedsmænd«s pligt at føre tilsyn med, at den enkelte bonde ikke anbringer flere kreaturer på de fælles græsgange, end det er hans ret ifølge landsbyvedtægten eller grandebeslutningen. Opdages det, at disse bestemmelser er blevet overtrådt, idømmes den formastelige en bøde, og i Daler konfiskeres det overskydende antal kreaturer endda af øvrigheden. De fleste steder var det tilladt at have et par køer tøjret enten i agre, der af den ene eller anden grund ikke var blevet tilsået, eller i fugtige pletter i marken, hvor kornet ikke kunde gro. Det indskærpes dog, at der skal føres nøje tilsyn med, at disse kreaturer ikke forøver skade på naboernes afgrøder. I Daler skal markmændene søn- og helligdage gå rundt og kontrollere køernes og hestenes tøjre, ligesom de iøvrigt skal føre tilsyn med, at hegn og led er i orden. Det indskærpes, at ingen må tøjre sine dyr således, at de kan nå ind på naboens kornmark, og der må heller ikke tøjres mellem kornhobene. Disse bestemmelser er dog sikkert ikke blevet bedre overholdt i landsbyerne under Møgeltønder len end andetsteds. Endnu langt op i det 18. århundrede høres der fra hele Sønderjylland klager over græsning af kreaturer i kornafgrøderne⁹⁾. Først når høsten var i hus, var det officielt tilladt at drive kreaturerne ind på agermarken. Så blev alle hegn og led fjernede, og det enkelte medlem af landsbyfællesskabet kunde — når bortses fra rugmarken — fra da af og indtil forårsarbejdets begyndelse ikke gøre krav på nogen enkelt del af marken. Først på dette tidspunkt fik han igen lov til at hegne for sine agre, og der vankede bøder, når indhegningen foretoges for tidligt. I Toghale måtte hegnet således tidligst sættes op 14 dage før Philippi Jacobi d. v. s. 15. April.

Til tækning af tagrygge og høstakke anvendtes i udstrakt grad græstørv, og det understreges meget skarpt i vedtægterne, at disse græstørv ikke må graves på veje og landsbygader samt på nærmere bestemte områder i nærheden af byerne. Man har

⁹⁾ Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, pag. 45 ff.

ikke ønsket de i forvejen yderst slette veje gjort endnu mere ufremkommelige ved gravning i dem. Ligeledes fastsættes der grænser for, hvor der måtte graves »flaver«⁷⁾ og tørv, og inden gravningen påbegyndes, skal aftales, hvor meget hver enkelt må grave.

Sker det, at »embedsmændene« er forsømmelige med deres tilsyn, er det de andre bymænds pligt at påtale dette og drage omsorg for, at de idømmes bøder. I Daler maa en markmand, der ikke passer sine embedsforretninger ordentligt, erlægge en bøde på en fjerding øl til byen. Men det kunde jo også hænde, at en af »embedsmændene« direkte overtrådte landsbyvedtægternes bestemmelser, og herom hedder det i Toghales vilkår, at han da må erlægge dobbelt bøde af, hvad andre bymænd må bøde for samme forseelse.

Bliver bøderne ikke betalt omgående, foretages der udpantning, og når pantet efter en nærmere fastsat frist ikke er blevet indløst, bliver det på auktion solgt til den højstbydende. I Daler må der i hvert fald i tidens løb være blevet foretaget en række udpantninger, eftersom markmændene i landsbyvedtægten 1736 har fået navneforandring til pantemænd. En meget stor del af bøderne, navnlig for de mindre forseelser, blev erlagt i øl, og det har været enorme kvanta øl, der er blevet drukket på de gilder, der regelmæssigt afholdtes et par gange om året i forbindelse med grandestævnerne. Endnu er det flere steder skik på vesteregnen, at det nu årlige grandestævne former sig som et muntert gilde for landsbyens gårdmænd, hvor dog de store kvanta øl har måttet vige pladsen for et solidt festmåltid.

Om selve driftsformen giver landsbyvedtægterne så godt som ingen oplysninger. Fra de store matrikelsarbejder i 1660'erne og 1680'erne kan imidlertid en række værdifulde oplysninger hentes, og i betragtning af den konservatisme, der har præget landbruget gennem århundreder, vil det være rimeligt at antage, at forholdene i tiden 1536—1660 ikke har for-

⁷⁾ Lyngtørv.

met sig stort anderledes end i den tid, hvor hartkornsmatriklen blev til⁸⁾).

Noget for sig selv er gårdene ved Aaen eller i Aabølling, som den gamle benævnelse for denne spredte bebyggelse i Møgeltøndermarsken er. Alle disse gårde havde deres jorder liggende samlet umiddelbart omkring bygningerne, og for deres vedkommende eksisterede der intet fællesskab. Hver mand rådede uindskrænket over den jord, han havde i fæstæ, og kunde græsse og pløje, ganske som han fandt det for godt. I særdrift var ligeledes Brink og Røj, der forøvrigt i jordebøgerne medregnes under gårdene ved Aaen, samt præstegården i Møgeltønder. For gårdene ved Aaen kunde der ikke være tale om dyrkning af vintersæd, idet indvandet ved vintertid oversvømmede de lave marskarealer, således som vi husker det fra før afvandingen i 1920'erne. Havreudsæden svingede mellem 3 og 7 td. pr. gård, medens kun 4 af 13 gårde såede 1—2 td. byg. Af hø avledes der derimod store mængder — pr. helgård fra 100—200 læs. Her har der altså været basis for stort kvæghold om vinteren; ligesom der om sommeren har kunnet indtjenes adskillige blanke dalere ved græsning. Men bortset fra disse gårde, der havde jorden i særdrift, var bønderne bundet af fællesskabets beslutninger vedrørende driften af jorden, og i Daler var det iflg. landsbyvedtægten udtrykkeligt forbudt at have særjord d. v. s. indhegnet jord udenfor fællesskabet.

Den bedste del af jorden dyrkedes som alsædejord d. v. s., at den pløjedes år ud og år ind uden hvileperiode, medens der på de ringere jorder anvendtes en art vekselbrug. I Møgeltønder by synes der før 1660 kun at have været alsædejord, medens der for de øvrige byers vedkommende alt rettende sig efter jordens bonitet har været et større eller mindre areal, der skiftevis pløjedes og græssedes. I Toghale f. eks. bestod jorden for hovedpartens vedkommende af fugtige engdrag og hede, og hver gård havde kun et par tønder alsædeland, og det

⁸⁾ Matriklen 1662, Riberhus Amt, samt modelbog 1743 og markbog 689 af Chr. V.s matrikel.

endda hovedsageligen beliggende på Møgeltønder og Bønderby marker. For veksellandets vedkommende var antallet af hvileår afhængig af jordens beskaffenhed. Var jorden god, kunde man nøjes med 1—2 års hviletid overfor en pløjeperiode paa 5—6 år. Var beskaffenheden derimod ringere, blev den kun oppløjet for et enkelt år eller to og blev derefter igen brugt til græsning over en længere årrække — i Daler f. eks. indtil 14 år. Hovedreglen for veksellandets vedkommende var dog, at hvile- og pløjeperioderne var lige lange (4 års pløjning og 4 års hvile).

Udsæden for en gård var set med vore øjne meget lille. I Møgeltønder såede en gård således i 1662 2 td. rug, 3 td. byg og 1 td. havre. I de andre byer har udsædsmængden været noget lignende, selv om fordelingen af kornsorterne har været noget anderledes. I de byer, hvor veksellandet var fremherskende, dyrkedes således forholdsvis mere havre⁹⁾. I betragtning af det lave foldudbytte, der i hvert fald ikke har været større for bondejordens vedkommende end for hovedgårdsjordens, vil det forstås, at bønderne ikke har kunnet ekstravagere på kornhøsten. Når kongen havde fået sin landgilde og præsten sin tiende, har der ikke været mere end til husbehov for mennesker og dyr.

Af særlig stor betydning var derfor også høavl, og gode engarealer var som oftest mere betydningsfulde for bøndernes økonomi end agerjorden¹⁰⁾. Når der ses bort fra gårdene ved Aaen med den ekstarordinært store høavl, udgjorde denne pr. gård i Møgeltønder len ca. 25 læs, og da høet gennemgående har været af god kvalitet, har man haft mulighed for at holde besætningen nogenlunde ved huld i løbet af vinteren. De bemærkninger m. h. t. kreaturerne kvalitet, der tidligere er blevet fremsat om ladegårdens besætning, gælder også for bønder-

⁹⁾ Ifølge Chr. V.s matrikel har der også været dyrket en del boghvede på egnen, selv om udsæden ikke har været så stor som længere nordpå. Hvornår boghveden har holdt sit indtog på Møgeltønder egnen kan ikke siges, men den træffes så tidligt som 1600 (Mgtl. lensgsk.). Om boghvededyrkingen i Sønderjylland se iøvrigt S. Aarb. 1902, pag. 30—35, 1901 pag. 88.

¹⁰⁾ Se Johanne Skovgård i Sønderjyll. Hist. II pag. 433 f.

nes kreaturer. Den nære forbindelse med de frisiske egne og Holland har haft til følge, at kreaturracen på denne egn har været bedre end andetsteds i landet.

Moral.

Den kilde, der i mange henseender giver det bedste indblik i vorre forfædres daglige liv og levned, er tingbøgerne. I tiden indtil 1660 er de dog for Møgeltønders vedkommende ikke opbevaret, men vi er da til gengæld så heldigt stillede, at der i lensregnskaberne findes de såkaldte sagefaldslisters, d. v. s. lister over bøder, der blev opkrævet af lensmanden eller hans foged. Ikke blot selve bødens størrelse er angivet, men man finder også oplysninger om, hvorfor den skal betales¹⁾.

Uden at der dog er forsøgt at lave en statistik, bliver hovedindtrykket ved læsning i sagefaldslisterne for Møgeltønder len det, at overtrædelserne af det 6. bud har været de hyppigste, og den ene samfundsklasse har ikke haft noget at lade den anden høre. Dette fremgår klart af bødelisterne derved, at de mere velstillede har måttet betale betydelig højere bøde for deres fornøjelse end kådnere og inderster. Bødens størrelse var endvidere afhængig af forbrydelsens art. Besvangring af en trolovet så myndighederne på med ret milde øjne. Her har man som regel kunnet slippe for videre tiltale mod at betale et par rigsdaler. Men var den ene af parterne derimod gift, eller var synderne nært beslægtede, vankede der meget klækkelige bøder. I regnskabet 1649—50 ses, at Broder Sonnichsen ved Aaen har betalt 120 rdlr. for lidt adspredelse i den ægteskabelige ensformighed, og i 1655 har to mænd fra Lindskov betalt 150 rdlr. for lejermål med personer, med hvem de var beslægtede i 2. og 3. led.

Selv præsten, som man vel i hvert fald på dette område havde rimelig grund til at formode vilde optræde som et godt

¹⁾ Ved betragtning af sagefaldslisterne bør man have i erindring, at lensmanden var økonomisk interesseret i, at enhver forseelse blev pådømt og helst afgjort ved bøde, idet han havde ret til $\frac{1}{10}$ af den uvisse indkomst, hvorunder også sagefald regnedes.

eksempel for sine sognebørn, har til tider følt kødets lyster større end moralens bud. Det vilde her være tilstrækkeligt at anføre Laurids Thomsens og hans families sørgelige skæbne. For en fuldstændigheds skyld skal dog også nævnes, at i 1655 er Møgeltønderpræsten Bagge Petersens hustru nedkommet 11 uger for tidligt, for hvilken grove forseelse han egentlig skulde have været straffet, men af synderlig gunst og nåde bestemmer kongen, at han må nøjes med at blive forflyttet til et andet embede, og året efter får præsten på sine sognebørns forbøn lov til at forblive i sit kald mod, at han til hospitalet i Ribe betaler 50 rdlr.²⁾

Laurids Thomsens forbrydelse var af langt alvorligere karakter. Herom hedder det i et kongebrev 1614 til Albert Skeel³⁾, at kongen har erfaret, at der til daglig i Møgeltønder præstegård føres et meget uskikkeligt levned med horeri og drukken-skab, og det formenes, at præsten har bedrevet hor med sin egen datter, der imidlertid har fundet udvej til at gøre sig usynlig, og man har ikke kunnet opspørge hende. For at sådanne grove laster og slig kættersk bedrift kan blive straffet til advarende eksempel for andre, pålægger kongen Albert Skeel med det allerførste at lade hr. Laurids eftertrægte, gøre sig flid for at få fat i ham og hans hustru, fængsle dem og give dem tilhold om at skaffe deres datter til stede. Lensmanden skal med flid lade anstille undersøgelser vedrørende deres grove forargelige gerninger og bedrifter, så at han, efter at sagen er klart belyst, kan lade dem tiltale og forfølge ved lovlige proces og rettergang. Ved sine undersøgelser må Albert Skeel have fundet meget vægtigt materiale mod præstefamilien, og ikke nok med at denne familie blev ramt af lovens hånd. Også andre, der rangerede meget højt i bondesamfundet, havde på det alvorligste forsyndet sig mod landets og velanstændighedens love. Det gælder således Lindskovmølleren Niels Andersen, om hvem det siges⁴⁾, at han af

²⁾ Jyske Tegnelser 15/12 1655 og 23/6 1656.

³⁾ Kanc. Brevb. 30/1 1614.

⁴⁾ Lensregnsk. 1614-15.

hr. Laurids' kone i Møgeltønder er blevet angivet også at have haft med hende at gøre, til trods for at han var gift. Da det ikke var første gang⁵⁾, han var blevet grebet i letsindig omgang med det 6. bud, blev han denne gang dømt til at have sit halve boslod forbrudt. Og ikke nok med, at Lindskovmølleren har været en kærkommen gæst i Møgeltønder præstegård. I lensregnskabet 1614—15 får vi tillige oplysning om, at Peder Ostfeldt, borger i Viborg, har måttet bøde 500 rdlr. for at have haft omgang med hr. Laurids' kone, medens han tjente på Møgeltønderhus. De 500 rdlr. kan dog efter lensmandens formening ikke tilkomme kongen, men bør gå i hans egen lomme, idet Peder Ostfeldt, da forbrydelsen fandt sted, var i hans tjeneste. Det var også en rar pengesum at få fat på. Lensmanden solgte dette år øksnene for 11 rdlr. 12 sk. pr. stk., og det vil altså sige, at den gode Peder Ostfeldt har måttet bøde ca. 45 øksne for sin letsindighed, en enorm bøde, men livet var i hvert fald reddet. Præstefamilien slap ikke så billigt. Efter at datteren var bragt tilveje, blev deres sag pådømt, og præsten måtte lade sit liv i bålets flammer, medens konen og datteren måtte strække hals for bøddelens økse⁶⁾.

Også præstesønners navne finder vi optegnede i sagefalds-listerne. Ifølge regnskabet 1616—17 har Hans Persen, hr. Peders⁷⁾ søn i Daler måttet betale en bøde på 30 rdlr., fordi han selvtrædie havde deltaget i grove optøjer i Anne Mourskones gård i Daler. Slagsmål og knivstikkeri var langt almindeligere end nu og hænger sammen med, at man oftere end godt var har taget sig en tår over tørsten. Voldshandlingerne har i flere tilfælde haft dødelig udgang til følge, og det er betegnende for tidens indstilling, at et drab kunde sønes med en bøde af samme

⁵⁾ I sagefaldslisten i regnskabet 1613-14 kan man læse, at Niels Møller har måttet bøde 80 rdlr. for at have »beligget« sin tjenestekvinde.

⁶⁾ Hondorph: *Calendarium sanctorum et historiarum*, pag. 177, Rigsarkivets bibliotek. Ludw. Andresen: *Geschichte d. St. Tondern I*, pag. 125. Om Dalerpræsten Hans Bruhns (1550?—1590) hekseri og trolddomskunster se sammesteds pag. 126 f.

⁷⁾ Peder Hansen er præst i Daler 1590-1634 (Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten I*, pag. 192.

størrelse som lejermålsbøderne. Hans Christensen i Rejsby-Bal-lum kan således nøjes med at betale 30 rdlr. for at have stukket en fiskerkarl på Rømø, så han døde⁸⁾).

På mange måder giver sagefaldslisterne os et frisk pust fra hin længst forsvundne tid. Vi kan læse om, at folk bliver idømt bøder for at have gravet tørv 3. pinsedag⁹⁾, at kromændene bli-ver idømt bøder for at have solgt brændevin og øl i kirketiden¹⁰⁾, samt at Laurids Christensen i Gerup må betale en rigsfort, fordi hans kone har været i slagsmål med en anden om »en liden stol i kirken«¹¹⁾. Man bør dog ved læsning i sagefaldslisterne ha-ve i erindring, at det billede, de giver os, iflg. sagens natur må blive noget enstonigt derved, at det næsten udelukkende viser os skyggesiderne af tilværelsen. Vi ved dog, at også i denne tid er der blevet udført et solidt arbejde i Vestslesvig. Har man ment det påkrævet i denne ulykkelige og sørgelige tid at måtte søge trøst hos brændevinsflasken noget oftere, end senere tiders moralister har ment det passende, så bør det erindres, at man dog kom igennem denne ulykkesvangre tid, og hverken fjenders hærgen, havets ødelæggelser eller herremandens pres formåede at knække den vestslesvigske bondes vilje eller forringe hans arbejdsindsats. Efter hvert slag, der blev tilføjet ham, rejste han sig igen, om muligt endnu rankere end før, parat til ny indsats til værn om den jord, der skulde give ham og hans efterkom-mere brødet.

Peter Kr. Iversen.

⁸⁾ Rgsk. 1623-24.

⁹⁾ Rgsk. 1618-19.

¹⁰⁾ Rgsk. 1615-16, 1623-24.

¹¹⁾ Rgsk. 1615-16.

Et sydslesvigsk præstehjem.

Af **N. A. Jensen.**

I. Indledning.

Blandt de bøger, der vandt min kærlighed allerede i unge dage og har bevaret den til nu, er »Tre af mine venner«. Forfatteren, »den gamle feltpræst« Høyer Møller, blev som helt ung mand udnævnt til feltpræst i 1850, men kom først efter Istedslaget ned til hæren, der længe vedblev at ligge med flere afdelinger langs Danevirke. Høyer Møller fik således lært Sydslesvig godt at kende, når han færdedes fra øst til vest og holdt gudstjeneste for soldaterne i hele 14 forskellige kirker. Siden, da soldaterne kunde føres tilbage fra denne vogterkæde, blev han fast garnisonspræst i Slesvig by med slotskirken på Gottorp som sin kirke. Siden blev han sognepræst i Nordborg (1861—64), derefter feltprovst i 64 og sluttelig præst i Kølstrup ved Kerteminde. Her fordybede den aldrende mand sig i sine ungdomsminder, og her skrev han da de bøger, der både ved deres skønne danske sprog og deres varme indhold vil bevare hans navn i et taknemligt folks minde.

Høyer Møller er både digter og historiker. Det forlener hans sprog med en egen fylde og skønhed; man læse blot forordet til »Tre af mine venner«: på en gang en hymne til fædrelandets pris og en magtfuld kalden på gamle og unge til dets værn. Han kan i så henseende minde om A. D. Jørgensen. Men følgen er så også, at vi må være forberedt på, at Dichtung er sammensmeltet med Wahrheit i hans skildringer. »Tre af mine venner« er et typisk eksempel på dette. — Den ene ven er oberst Helgesen, Frederiksstads tapre forsvarer i efteråret 1850. Af ham giver Høyer Møller en meget varm, men rent historisk skildring, hvorfor han da også nævner hans navn. Den anden ven er Frederiksstads kongetro og frygtløse borgmester, der vovede det yderste

mod byens Slesvigholstenere for at holde sin troskab til den danske konge. Men her mærkes en del fri digtning, bl. a. i borgmesterens taler, og forf. markerer dette ved ikke at nævne borgmesterens navn. Han er ellers historisk nok, hed Jan Jelles Schütt, som den Hollænder han var af herkomst, og hans grav findes endnu på Mennoniternes lille kirkegård, og hans prægtige, karakterfaste åsyn kan endnu ses i det lille præsteværelse, der hører til deres kirke. Frederiksstad var jo ligesom Fredericia givet til fristed for de refomerte. Schütt var forøvrigt også medlem af den slesvigske stænderforsamling.

Men den tredje skildring har igen nogle grader mere af digtningens karakter. Det er præstekonen, som »gjorde, hvad hun kunde«. Men Høyer Møller har rigtignok også gjort, hvad han kunde, for at vare sig imod, at den tages som fuld Wahrheit, idet han her fortier både hendes navn, bosted og dødsår, uagtet fortællingen slutter med hendes død og jordfæstelse, og han selv er til stede og holder en lille tale ved graven.

Det er denne tredje — eller i bogen første — skildring, der har grebet mig stærkest; og det er om hende og hendes hjem, her skal fortælles, navnlig om hendes mand, som i fortællingen indtager en meget lille og tilmed urigtig plads.

Jo kærere denne altopofrende kvindeskikkelse blev mig, des mere måtte jeg ønske at kende hendes navn og sted. Men Høyer Møller, som jeg kun havde truffet én gang — det år, jeg selv trådte ind i præstegerningen (1896), og han allerede var trådt ud — døde 1904, før jeg fik spurgt ham. Det blev da til en tyve-årig leden og spørgen, indtil jeg i februar 1922 fandt ud til hans datter, enkefru birkedommer Valeur i Hellerup. Fra en skuffe fremtog hun en omhyggelig indbunden pakke »Casualreden 1850—64«. Ja, i disse lejlighedstaler må det være, om nogetsteds! Mit hjerte bankede, mine fingre bladrede! Og midt i pakken lå: Rede über die Frau Pastorin Augustiny in Hollingstedt 22. april 1857. Alt på én gang! Hvilken glæde! Jeg fik lov at låne den og oversætte den til Højskolebladet (21. april 22).

Den lyder sådan:

Også jeg må bringe dig et afskedsord; jeg siger må, thi længe vilde jeg ikke, fordi jeg ikke er det sprog mægtigt, som var hendes. Og når jeg dog gør det, saa sker det ikke af nogen anden grund end den, at jeg må. Det gik mig som profeten Jeremias, når han siger: »Jeg tænkte: jeg vil ikke tale mere; men da blev det som en brændende ild i mit hjerte, så jeg trættes ved at holde den tilbage og formåede det ikke«. Det gik mig som St. Paul, når han siger: »Om jeg prædiker, tør jeg ikke rose mig deraf ,thi jeg må gøre det«. Således må jeg også tale her, jeg nødes dertil, og det ud af kærlighed, af taknemlighed.

Ja, du kære, trofaste moder! Hvad du har været for dine egne, det ved vi alle. Jeg kommer i flere's navn og siger dig tak for alt godt, du har gjort mod de fremmede. Vi har ikke forglempt, da dit hus var fuldt, men dit hjerte ikke [5: hun ønskede endnu flere i indkvartering]. Vi har ikke forglempt din møje og dit arbejde ved dag og ved nat. Forglemt! Oh hvorledes skal vi kunne forglemme det, vi, for hvis skyld du tålte så megen uro og besvær! — Ja, hvorledes kan vi forglemme, at du, som ikke kunde falde på slagmarken, dog fik den første begyndelse til denne sygdom i hine urolige dage. Jeg ved det vel, overfor Gud bliver du som vi alle ikke frikendt ved, hvad du øved, men uden fortjeneste af hans nåde ved den forløsning, som er sket ved Jesus Kristus. Men jeg kendte også din tro, véd, hvorledes alt dit værk kom af din tro og desårsag var Gud velbehageligt. Og for disse kærlighedsfulde gerninger mod os siger jeg dig i mit eget og alle mine venners navn vor tak.

Jeg takker dig, thi du var os moder og søster, da vi ikke havde dem hos os her. Jeg takker dig for hver gang, du stod i dit huses dør og bød os velkommen. Jeg siger dig tak for dit milde øje, for hvert hjerteligt ord, når vi skiltes fra dig. Ja. kære, trofaste frue, tak for alt det, som vi ikke kan gengælde dig! Den kære, barmhjertige Gud gengælde dig det! Amen! — — —

→ Så er fortællingen altså ikke digtning alene, der står en virkelig kvinde bag den som dens midtpunkt. Og her turde det så være på tide at give et kort rids af dens indhold: Som feltpræst kommer Høyer Møller til hendes by. En dansk major, indkvarteret hos hende, gør præsten opmærksom på hende som et næsten gådefuldt menneske, for så vidt hun opofrer sig for sin store indkvartering af både officerer og menige langt ud over, hvad hendes svage kræfter formår at holde til, og som dog ikke vil høre tale om at skåne sig, ja bliver helt ulykkelig, når majoren taler derom. Hendes kvindelige hjælpere er rendt af frygt for de fæle danske, hun er alene om huset, mand, 4

børn og de indkvarterede, og det synes dog, som om det vilde være hende en sjælelig ulykke, om dette toges fra hende.

Dette vækker præstens interesse, og han gør sig ærind i præstegården for at lære familien at kende. Om hendes mand fortælles kun lidt. Han viser sig at være en meget høflig og elskværdig mand, der gør sig umage med at tale dansk, spørger, om feltpræsten ønsker at »gå efter stuen eller sidde på min løve« (Laube, lysthus); ligesom han ved senere lejlighed, da H. M. ser en af hans drenge, udtaler håbet om, at han engang som dansk soldat kan blive »fløjelsmand« (fløjmand), stor som han er af sin alder.

Det er fru, vi hører så langt mere om. H. M. bliver som majoren betaget af hendes gådefulde trang til at opofre sig udover alle kræfters grænse, men aner tillige af en egen uro, der fylder hende, at der er en bestemt tung årsag dertil. Den skimtes, da hun en dag kommer til at røbe, at hun i religiøs henseende lever på den tanke, at man kan og skal opveje eller udslette, hvad man har gjort ilde, ved efterfølgende gode gerninger. Hun anfører bl. a. Zakkæus som et bibelsk eksempel derpå. Feltpræsten må sige hende alvorligt imod: »Det er denne vildfarelse om vor egen ævne til at gøre noget godt igen, der avler den store selvretfærdighed og letsindighed, som tilsidst ender med selv at tage æren for udslettelsen af vore synder i stedet for at lade ham, hvem den ene tilkommer, beholde den. Tro mig, det er alle disse falske veksler, som så mange daglig går og udsteder på sig selv, der forhindrer dem fra at komme til ham, der har udslettet hele vort gælds-brev«.

Denne imødegåelse piner den samvittighedsfulde kvinde, idet den rokker det grundlag, hun lever på, og dog ikke synes at kunne hjælpe hende over på et andet, føre hende fra det rationalistiske til det ægte kristensyn på vort livsvilkår. Ikke foreløbig da. Men sandheds tale, sået i et hjærte, som inderst inde er af sandheden, bryder sig dog altid vej og bærer en dag sin frugt.

Men hvad var så det, hun formentlig havde gjort ilde og nu

så dybt, men tillige så håbløst prøvede at gøre godt igen? Det fik H. M. først senere at vide. Han kom en dag for at holde altergang for soldaterne. Hun og hendes mand bad om lov at komme med, skønt de — i følge fortællingen — kun forstod meget lidt dansk. Selvfølgelig fik de lov. Og bagefter holdt hun så hjemme i dagligstuen skriftetalen, der bekendte hendes sinds — nu overvundne — dybe uro. Lad hendes egne ord, kort gengivne, fortælle det:

Jeg er datter af en loyal officer, hørte trods tysk sprog kun kongetro tale i mit hjem; blev forlovet 16 år, gift 18 år gl. og kom med min mand til en af de små Halliger, hvor vi levede fattigt, men lykkeligt, indtil en badegæst fra Før under besøg hos os fik medlidenhed med vor ensomhed og sendte os en mængde bøger, deriblandt desværre også skrifter af »slesvig-holstensk« art, der fyldte os med de giftige anskuelser, der siden skulde føre til oprøret. Da vi omsider flyttede her til, fik vi disse tanker på nært hold i vor ny menighed. Og da 1848 kom, og provsten sammenkaldte præsterne for at bede dem underskrive en erklæring om det umulige i længere at adlyde den danske øvrighed, skrev min mand under, og jeg tilskyndede ham dertil ud af en frygt, jeg ikke selv forstod, da jeg dog ellers ikke er bange, ja havde oplevet de voldsomste uvejr på den lille Hallig, hvor vandet fyldte vore stuer, så vi måtte søge op på loftet, men uden at jeg et øjeblik havde mistet freden og frimodigheden i mit hjerte. — Men siden denne dag, hvor vi gik ind paa den falske vej, frygtende mennesker mere end vor Gud og konge, forlod freden mig. Jeg havde gjort ilde, og så måtte jeg prøve at gøre det godt igen. Sådan havde jeg det, da De kom og viste mig det umulige deri; klarede for mig, hvad jeg i grunden dog godt havde vidst, at der kun var én, der havde gjort alting godt; og nu trængte jeg så usigelig til at komme til ham, ikke ad følelsens bedragelige, men ad sacramentets ubedragelige vej; og nu forstaar De, hvorfor det da blev mig så meget om at gøre at komme til Herrens bord. Jeg så, at hvad jeg havde gjort mod soldaterne, var ikke gjort af kærlighed, men af frygt som afbe-

taling af en gæld; men hvad der ikke øves af kærlighed, er jo uskikket dertil, ja er intet værd. Men nu, da det kan øves ud af det retvendte syn og sind, forstår De, at jeg ikke vil miste nogen lejlighed til fortsat at tjene min frelser og mit folk. De har hjulpet mig af med en vildfarelse, men De må ikke berøve mig min glæde; ti nu går jeg så let og frejdigt til det altsammen imod før.

— Hun fortsatte da også, så længe der var soldater i egnen. Men kræfterne var små, og i de følgende, roligere år ældedes hun meget og bukkede tilsidst under. Den sidste tjeneste, H. M. kunde gøre hende, var at formå hendes slesvigholstenske broder til at besøge hende og blive udsonet med hjemmet. Hun døde med hans og sin mands hænder i sine. — Fortællingen om denne kvinde, der havde villet bære mere, end et menneske kan bære, men også lært at lægge byrden på skuldrene af en, som er stærkere, slutter således:

»Majoren og jeg fulgtes ad fra graven; da han spurgte: Der-som vi sætter en sten på hendes grav, hvad skal der så stå på den? svarede jeg: Mener De ikke, vi bør sætte:

Hun gjorde, hvad hun kunde!

Sie hat gethan, was sie konnte!« —

Ja, sådan er billedet, kort gengivet. Og når vi så sammenholder det med ligtalen, jeg fandt 65 år efter, bliver 2 ting tydelige: Talen stemmer i sin sammenfattende korthed såre vel med billedet; men når H. M. kunde så lidt tysk, som han selv dær siger, må billedet dog også være en frihåndstegning; navnlig kan deres samtaler og især hendes lange »skriftetale« kun være meget fri gengivelse. Men derfor kan indholdet jo meget vel være rigtigt, hendes udvikling fra tysk påvirkning til klar dansk bekendelse og fra en urolig rationalisme til fredfyldt kristentro være ret opfattet og klart gengivet. Det er derom såvel som, og navnlig om hendes mand, nærværende afhandling vilde prøve at sige noget.

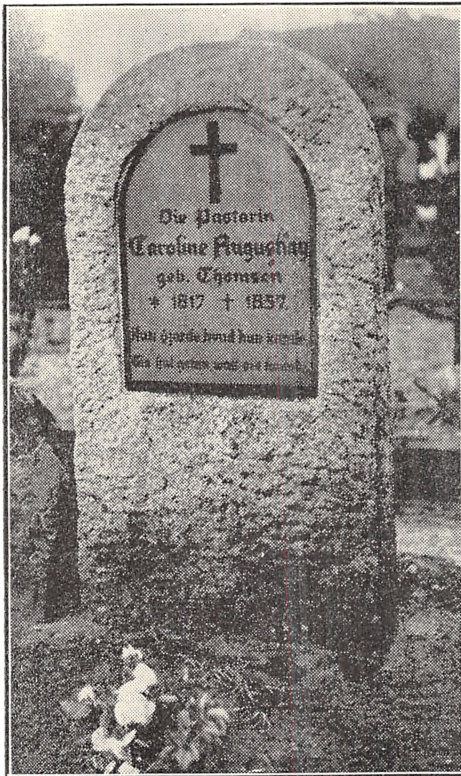
Samme forår, som jeg i februar havde fundet hendes navn

og sted, tiltrådte jeg præsteembedet i Møgeltønder; var altså ikke så langt fra Hollingsted, der nu ikke blot havde sin oldtidsinteresse som stedet, hvortil Bjovulfsdrapen har sagntilknytning (Hygelak, Hugleik, Holling), men også sin nutids-tiltrækning som stedet for hendes liv og strid. Jeg besøgte da også snart byen og fandt hendes grav, dækket af en flad sten med utydelig skrift; og rejste tilbage med tanken om at rejse sten på den med den indskrift. Høyer Møller slutter sin fortælling med at ønske.

Men så måtte jeg jo i forbindelse med familien. Det skete gennem Peter Lassen, Strukstrup, som ved et møde i Skærbæk kom til at fortælle, at hans daværende sognepræst hed Augustiny. Vi kom straks i venlig brevveksling.

Pastor Augustiny var søn af Hollingsted-præsten i 2. ægteskab. Han kendte godt Høyer Møllers fortælling, men mente ikke, skildringen af hendes udvikling var rigtig, men havde jo ganske vist ikke kendt hende; og han var — meget naturligt — utilfreds med de få og ikke særlig tiltalende streger, hvormed hans fader var tegnet. En ældre halvbroder til ham, altså hendes søn, nu pensioneret gymnasielærer i Gera (Reuss), var ret fortørnet over fortællingen, kunde præsten fortælle mig. Det gjorde mig jo ondt, men måtte vel i betragtning også af den nationale forskel ikke undre. Jeg indrømmede selvsagt også straks, at deres fader burde være tegnet med mere sympati, uden at jeg dengang vidste noget nærmere om ham. Des villigere nu, da jeg har fået hans levned fyldigt oplyst. Hvad moderen angår, må jeg tro, at den skildrede dobbeltbevægelse, national og kristelig, er rigtig, om end den kan være understreget, stærkere markeret, end virkeligheden kunde svare til; det er jo netop al diktningens kendemærke. Og da denne hendes udvikling foregik og var afklaret, mens hendes egne børn kun var små, og min korrespondent jo end ikke var født, måtte jeg mene, at Høyer Møllers kendskab til og forståelse af denne, en skøn sjæls bekendelser var dybere, end deres kunde være. Om et var der selvsagt

fuld enighed, at hun havde været af de såre sjældne og fortjente den skønne skildring og varme tak, han giver udtryk i sin lille tale ved graven.

Familien havde følgelig intet imod, at jeg rejste en sten på hendes grav, men kunde dog ikke selv delta-ge deri. Pengene samlede jeg så, dels ved foredrag om hende, dels hos den gamle feltpræsts familie og venner. En stenhugger i Husum besørgede stenen med den af Høyer Møller ønskede dobbelte indskrift. Den 22. april 1933 kørte vi, to familier fra Møgeltønder og pastor Holdt, Brede, derned. Det var altså hendes 76. jordfæstelsesdag. Jeg havde lånt H. M.s lille tale igen og læste den højt ved graven. Alt så stilfærdigt. Ingen andre tilstede. Men mindet holdt sin stær-

ke, tysk tale og gjorde timen til en højtidstund for os.

Danevirkes lave, vestlige afslutning ligger et par km øst for byen. Der spiste vi så vor medbragte frokost, mens lærkerne kvidrede over os i det smukke forårsvejr. Dronning Thyras værk i gamle dage og den trofaste præstekones stille kærlighedsvirke i nye tider smæltede sammen i vort sind og vakte både takfyldte tanker og vemodige minder om det ved egne for-sømmelser og misgreb tabte land. Minder, som binder. — —

— — Augustiny-sønnernes let forståelige uvilje mod Høyer Møllers streifbillede af deres fader satte en lille brod i min sam-

vittighed. Ti ved at finde og fremdrage hans hustrus og dermed også hans navn blev jeg jo skyld i, at alle fremtidige læsere af »Tre af mine venner« kunde smile ad navnkendt mand. Høyer Møller er sagesløs, han har fortiet navnene; jeg er den eneste skyldige.

Det har derfor været mig kært at få lejlighed til, rigtignok først nu flere år efter, at studere hele Augustiny-slægten nøjere og tegne et andet og fyldigere billede af præsten i Hollingsted. Er det, som H. M. lærte præstekonen, umuligt at gøre godt igen, hvad man gjorde ilde, så kan man jo ialt fald — ifølge ordet, der gav navn til fortællingen om hende, — gøre, hvad man kan. Og gøres det som en samvittighedspligt og hjertesag, tør man vel tro, det heller ikke er gjort forgæves.

Skildringen i det følgende, der da midtsamler sig om præsten, er bygget væsentlig på skrifter af ham selv og hans søn, gymnasielæreren i Gera.

II. Præsten Johan Rhode Friedrich Augustiny.

Han tilhører en stærk, sønderjydsk slægt. Gennem 400 år har den bl. a. fostret mange præster. Og de blev ofte gamle. En sad i 61 år i samme embede († 1621), dog hjulpet tilsidst af en søn, der blev hans efterfølger. En anden kaldtes med rette »den stærke Friedrich«; nær de 3 snese bar han en dag en 500 pd.s ambolt ud af en smedie! I hans annex Fahrensted stod en del af Istedslaget (Stolk). Han døde 1852.

Dette og meget mere finder vi bl. a. i tidsskriftet »Die Heimat« for 1927 og 1930. Men vi vil her væsentlig nøjes med at følge en enkelt linje i slægten.

1. Bertram Augustini, født i Tønder, teol. student i København, vælges 1704 til kantor og rektor i Åbenrå. Formanden viste sig ofte beruset i skolen, ja påskedag 1703 endog så fuld i kirken, at provst Ahrenkiel end ikke ved sin vinken fra altret kunde dæmpe hans råbende sang. Så måtte han afsættes. Derefter valgtes Bertram A. Han passede bægge embeder omhygge-

ligt, blev en både anset og velstående mand, der kunde bygge sit eget hus på kirkepladsen. Her var siden dansk realskole (1854—57) og præstegård. I 1890erne afløstes den af den nuværende tyske præstegård.

2. Barthold Augustini, hans søn, blev hans, ligeledes dygtige, efterfølger i bægge embeder. Tilsammen virkede de i 85 år og søgte at faa det bedst mulige ud af datidens latinskole, hvor latin og religion efter Melanchtons anordning var omtrent de eneste fag.¹⁾ (I forbigående nævner vi en af Bartholds mange sønner: Thomas. Efter en fin eksamen i København blev han præst og nåede de 81 år, før han døde i Brodersby ved Slien juleaften 1823. Frederik 6. hædrede den flittige præst med konsistorialrådstitlen. Han er fader til ovennævnte »stærke« Friedrich i Ølsby-Fahrensted).

3. Friedrich Augustini, anden søn af Barthold, fortsætter linjen. Efter nogle år i latinskole, hvor han i alt fald lærer så meget, at han siden kan skrive latinske breve til sin far, kom han i købmandslære i Flensborg. År 1800 overtog han forpagtningen af den kgl. færgekro i Mysunde. Medens byen af det navn ligger syd for Slien og hører til Kosel sogn, ligger kroen på den nordlige side og hører til Brodersby. Han kom således til at bo i sin broder Thomas' sogn. Her blev han da også året efter viet til Anna Krabbe, provstedatter fra Sønderborg. Senere er han købmand forskellige steder i Gottorp amt; dør da også dær 1839 i sit virkested: Bøglund, der ligger i den stærke brodersøns pastorat og er naboby til Schleppegrells Øvre Stolk. Hans enke oplevede 3årskrigen hos sin søn i Hollingsted og døde dær 9. decbr. 1850. Vi noterer os dette, fordi det bidrager til indblik i, hvad svigerdatteren har haft at bære omsorg for.

Det er nu denne søn og svigerdatter, der skulde være hovedpersonerne i nærværende afhandling.

4. J o h a n R h o d e F r i e d r i c h A. (navnet skrives fra nu

¹⁾ Jvfr. den slesv. holst. kirkeordinans af 1542 (lig den danske af 1539): In allen steden und flecken schal eine schole syn[sein], darin man latin lere, unde geschickede scholmeisters hebben, der ein zuweilker [somme tider] twe edder dre tho hülpe hebbe.

af med y) er født 6. april 1803 i Mysunde og døbt i Brodersby af farbror Thomas. Student fra Slesvig domskole 1821. Huslærer. Kandidat fra Gottorp 1828. Derefter huslærer i 9 år hos godsejer Henningsen på Schønhagen i Svans (Karby).

Allerede ved hans afgang fra latinskolen får vi et lille indblik i, hvad der rørte sig i den unge mand. Han havde en kær ven i skolekammeraten Hinrich Nissen. I dennes stambog skrev han ved deres fælles bortrejse nogle hjertelige ord, og dertil ude i randen: Rugbrød og frihed! Lidet tænkte de to venner, at den enes (A.s) datter skulde blive gift med den andens søn, og denne som præst i Arnæs, ganske vist 8 år før dette bryllup, holde ligtalen over sin tilkommende svigerfar. En søn af ham igen, stabslæge Karl Nissen i Berlin, er hovedkilde til det hidtil om Augustini-slægten anførte (se Die Heimat 1930).

Augustiny optræder tidligt som forfatter. Allerede i Schønhagen sysler han med »kirkeåret« og får »Die heiligen Zeiten der christlichen Kirche« trykt i Slesvig 1838. Det er en række kristelige digte med et kort tillæg om tilblivelsen og betydningen af søn- og helligdagene, helligdagenses *l a t i n s k e n a v n e*; bestemt til husandagt.

Samme år kaldes han til præst, degn og lærer på Oland, en af de små Halliger, og får nu god brug for, hvad han har sanket sig af viden og øvelse i de mange ungdomsår. Men den lille ø var et såre ensomt sted. Godt da, at han allerede 28. februar 1838 kunde holde bryllup med den unge pige, som de mange år efter gennem Høyer Møllers skildring skulde få så stor en plads i mange danskes, især kristne danskes hjerter.

Caroline Catarina Christine Thomsen var født 18. februar 1817 som datter af godsejer Jensenius Thomsen og Henriette v. Barner på gården Brunsholm i Eskris, sydøstlig i Flensborg amt. Hendes far var fra gården Dyttebøl i Gelting; hendes mor dansk majordatter fra København. Faderen dør i datterens fødselsår, og moderen gifter sig 2. gang med løjtnant v. John-Marteville på Snarup i Tumby sogn, så Caroline Thomsens unge år tilhører helt Angel, hvor den jævne befolkning

endnu kunde dansk, medens de højere klasser næppe har villet bruge det. Skønt hendes mor naturligtvis har kunnet dansk, og hendes stedfar vel har været loyal officer, i alt fald i hendes opvækst, så hun fik og bevarede dansk sindelag ligesom sin mand, lærte hun alligevel ikke at tale dansk. Men det er jo kun, hvad er så velkendt: at man både den gang og senere kunde være tysk af sprog og dog dansk, loyal dansk af sind. Hendes mand synes — efter hans bøger at dømme — at have kunnet det bedre. Studierne kan have ført det med sig. Hun har haft så lidt lejlighed til at høre det, idet moderen ikke synes at have talt det med sine børn. I følge Høyer Møllers fremstilling har hun dog kendt så meget til det, at hun holdt af dets bløde melodi, mer det kan jo høre til fortællingens »Dichtung«, ligesom når han for at øge den tragiske spænding i hendes levned lader hende blive gift som 18 årig og føde 4 sønner på Oland uden jordemoder-hjælp, skønt »Wahrheit« er, at hun var 21, da hun blev gift, og fødte sin førstefødte, inden hun kom over til den lille fjærne ø. Reden skulde vel lunes, før han hentede hende.

— — — Halliger kaldes de småøer, der ligger som trinbrætter mellem Føhr og Amrum i nordvest, Pelworm og Nordstrand i syd. Der er 16, men kun 8 er beboede, og kun 4 har kirker: Oland, Langenæs, Hooge og Gröde. Havet slider dem stadig mindre. På opkastede værfter må husene bygges, og så kan stormfloden endda sætte ind, så man må søge tilflugt på lofter og tage.

Oland havde før stormfloden i 1825 et 2 timers omfang. I 1838, da Augustiny kom derover, kunde man gå den rundt på 1 time. Den var på 35 ha. Tidligere lå på dens 3 værfter: 40 huse på det ene; 20 på det andet; præstegård, kirke og skole på det tredje. Nu var der kun 21, 2, 2 (skolen borte), og i de 23 huse boede der 76 mennesker. Så kunde en stue i præstegården jo nok slå til som skolestue. Senere er tallet endda sunket til 13 huse med 43 sjæle.

Mændene lever på søen, farer helt til Grønland. Kvinderne bjærger hø fra de frodige enge, 25—30 pd. kan de bære på deres ranke hoveder; passer de få køer, klipper fårene og spinder, spin-

der næsten året rundt, alt til deres behov. Og så har beboerne én indtægtskilde til: strandingsgods. Man nøjedes endda ikke med at sanke og dele det, med præsten som selvfølgelig lodtager, men det hørte med i søndagens kirkebøn fra prædikestolen at bede om stranding(!). Denne stygge uskik afskaffede Augustiny, straks han kom derover. Og han synes ikke at have mødt indsigelse derimod. Han var i dette som i andet udtryk for »den stille magt«, der går sin gang gennem tiden og vinder sine stille sejre.

Præstefolkene faldt i det hele udmærket til i denne lille fjærne verden. Præsten var ikke blot præst og degn og lærer, men endog apoteker, for så vidt altså også læge. Lidt landbrug havde de da også som de andre »bønder; og dertil deres fåreflok. Ugens eller dagens afbrydelse i ensformigheden, for så vidt man kan tale om ensformighed, hvor man er omgivet af det altid skiftende hav med storm og stille, sol og sky, var budet, der kom ovre fra fastlandets store verden, Jens Post, med en smule avis og breve fra de søfarende mænd. Jens Løber kaldtes han ellers og havde som sin særlige passion at tygge tobakskrads, så mundvigene mørknedes derved. Det faldt ikke i præstekonens smag eller sans for renlighed; men værre blev det, da hun opdagede, at pigen Marie nærede samme tilbøjelighed! Til modsat side måtte det blive hende en glædelig overraskelse, at øens yngre kvinder ikke var ukendt med læsning; hun fandt både Goethe og Schiller på deres små hylder til tidkort i de lange aftener, medens drengene nærede deres fantasi med Hoffmanns æventyr som forberedelse til selv at komme ud og opleve de lange rejsers spænding.

En lykkelig tid kalder fru Augustiny de 6 år her; ti vel var de både afsondrede og fattige og altid udsat for stormflodens fare, men her var fred i det lille samfund, navnlig fred for den politiske strid, der siden skulde gøre dem livet i Hollingsted tungere.

Og her kunde også opleves festlige dage. Kong Kristian 8. gjorde sine årlige baderejser til det nære Føhr; og så hændte det, han også gæstede Oland.

Ved et sådant besøg skrev præsten en sang til landsfaderens ære, fulgte ham rundt til de gamle og syge, hørte med glæde, hvordan kongen talte plattysk med dem, og modtog senere gaver fra ham til uddeling iblandt dem.

Et år var dronning Karoline Amalie med, og flere fornemme personer, bl. a. prinsen af Noer. Også H. C. Andersen var efter majestæternes venlige indbydelse kommen derover. I »Mit Livs Æventyr« giver han en malende skildring af »disse Græsruner i Havet, der melde om et sjunket Land«:

»Oland, som vi besøgte, har en lille By; Husene staae tæt op til hinanden, som ville ogsaa disse i Nøden slutte sig sammen; de ere alle rejste på et Bjelkelag og have smaa Vinduer som Skibskahytter; her i den panelede, lille Stue sidder halvaarsvis eensomt ved deres Spinderok Koner og Døttre; her er altid en lille Bogsamling, jeg fandt danske, tyske og frisiske Bøger.... I Stormfloden 1825 bortskylledes Huse og Mennesker, halvnøgne sad de i Nætter og Dage paa Tagene, til disse sank; ingen fra Føhr eller Fastlandet kunde bringe Hjælp; Kirkegaarden er halv bortskyllet, Kister og Liig stikke nu i Brændingen, det er et rystende Syn....

Med de kongelige Herskaber besøgte jeg Øen Iil ikke, see Dem ret omkring, sagde Kongen venligt, lad Baaden kun vente! see den gamle Kirkegaard og gaae ind i Huset der og see en smuk, ung Kone! Foran Kirken havde de rejst en Æresport af Blomster, hentede fra Føhr.... Øens eneste Træ, en Rosenhæk, havde de skaaret af for at lægge den over et sumpet Sted, hvor Dronningen skulde gaae; det rørte den gode Dronning dybt. — Smukke ere Pigerne og halv orientalsk klædte; de regne sig ogsaa i Slægtlinie fra Grækerne. Ansigterne ere næsten halvt tilhyllede, og under Linet bære de en rød, græsk Fesz, om hvilken Haaret er lagt i Fletning.

Vor Sejlads tilbage gik mellem et Archipelagus af Øer; ved den dejlige Solnedgang blev Skibsdækket ihast indrettet til Dandsesal. Gamle og Unge dandsede; Lakajer bød Forfriskninger, Matroser loddede Vandet og raabte Dybderne. Maanen gik

op, saa rund og stor, Sandklitterne paa Amrom syntes at løfte sig som en sneebedækt Alperække.« —

Men der kom også besøg af anden art, farlig art. Fru Augustiny nævner i sin førnævnte skildring til Høyer Møller to. Hun giver en gribende skildring af en stormflod: Havet stiger, vandet oversvømmer alt, umuligt at komme fra det ene hus til det andet, solen synker blodrød, høje, hvide skumkamme styrter ind mod vort hjem, alt blir mørkt. Min mand stængede døren, satte skodderne for vinduerne, vi var i nød og vidste, der var 5 timer, til vandet kunde falde. Vi tændte lys, talte kun lidt, ti næsten umuligt at raabe hinanden op. Vandet steg, buldrede mod døren, trådte ind til os, løftede en pind fra gulvet, ja en træskammel. . . . Vi satte vuggen op på loftet, jeg satte mig ved siden af, min mand stod på trappen og lyttede mod stormsiden. . . . — Men hun kan også så herligt føje til: Jeg kendte dog ikke til frygt; jeg befalede mig og mine i Herrens hånd, og der var den hele nat en fred i mit hjerte, som Han gav, der kan sige til stormen: Ti og vær stille!

Dette er jo nu igen Høyer Møllers gengivelse. Men den stemmer godt nok med en fra hendes egen ældste søn, som i sine livs-erindringer atter og atter røber en ualmindelig sikker hukommelse. Det er fra en anden stormflod, i begyndelsen af 44. Han er da godt 5 år og mindes, hvorledes hans far lagde sandsække foran yderdøren, hvorefter forældrene satte sig stille hen med børnene klyngende sig til dem og ventede således på den gryende dag, der viste dem et frygteligt syn af strandingsgods rundt om.

Samme søn, hvis udmærkede bog »Feuerabenderzählungen eines Siebzigjährigen« har været kilde til en del af det foregaaende og vil blive det delvis til det følgende, fortæller også om det andet farlige besøg: Boghandler Brockhaus fra Leipzig kommer, som badegæst på Føhr, over til Oland på besøg, ser præstefolkernes små kår, navnlig så få bøger, og sender dem efter sin hjemkomst en stor kasse fuld som ren gave, både skønlitteratur og teologiske bøger. Men hos Høyer Møller føjer fru en rigtignok til,

at der også var en slange i det bogparadis: slesvig-holstenske pjecer, der kastede uro i deres sind, især da de i aug. 44 kom over til deres ny menighed og så disse tanker i kød og blod. —

Med et smukt besøg på Føhr for at takke Kristian 8. for forflyttelsen og med en vemodig-glad afsked fra den lille, taknemlige menighed sluttede de deres gærning på Oland og drog til Hollingsted.

Endnu skal kun tilføjes, at pastor Augustiny også markerede dette afsnit af sit liv med en lille bog: Vier Predigten (Jul, nytår, 4. s. e. h3k., 17. s. e. trin.) Husum 1842. Vi mærker os, at teksten til 4. s. e. h3k. er »Jesus stiller stormen på søen«. 17. s. e. trin. handler om selvophøjelse og ydmyghed. —

Hollingsted ligger, hvor det tørre højland i øst går over til det våde lavland i vest, så Danevirke-volden ikke behøvede at fortsættes længere, i alt fald ikke i hine fjærne tider, da det våde var mere vådt end siden hen.

Præstegården, hvortil familien nu flyttede, havde historie. Så fornemme personer som tsar Peter og kong Frederik 4. har boet der en tid i februar 1713. Og i decbr. 1813 tog Russergeneralen v. Tettenborn kvarter i præstegården tillige med en kosakritmester v. Bismarck og den kendte digter Varnhagen von Ense som Tettenborns adjutant.

Nu var det et par fattige og fredelskende præstefolk, der flyttede ind med deres 4 smådrenge, der her kunde få en nok så stor tumleplads som på den lille ø. Bl. a. drev præsten i de første år selv avlingen og havde således både heste og køer, der jo gjerne er raske drenges glæde.

Sognets folk var rent plattysk talende uden dansk accent eller indblanding. Præstens fik også inden længe at mærke, at de tillige var slesvig-holstensk sindede. Husene var i den nedersachsiske stil, for halvdelens vedkommende endnu uden skorsten (32 af 67). I den af 3 gader bestående lille by brugte man natvægter. Han gik sin runde Kl. 10, 12 og 2 og måtte ved enden af gaderne banke på visse ruder for at godtgøre, at han havde gået sin tur. Befolkningen var naturligvis fuldkommen

fremmed for alt det, der i hine år vågnede og rørte sig så kraftigt i Nordslesvig. Men var de udenfor den med opvågningen og kamp altid følgende uro, skulde de alligevel få mer end nok af forvirring; ti den, der ikke vil det rette, nødes ind i det urette. Ikke blot al fortumlingen af de slesvigholstenske tanker kom over dem, men også skuffelserne med de skiftende tilhørsforhold, som fulgte deraf. Det afspejler sig f. ex. i deres mønt. I løbet af 19 år (1854—73) havde de 4 mønssystemer: dansk til 64, slesvig-holstensk til 67, prøjsisk til 73, derefter alm. tysk. Det er farligt for så lille en landsdel at ville være noget for sig; man ruller let frem og tilbage som stenen i strandkanten, blot med den forskel, at stenen bliver rund, mennesket kantet. Og hernede mere end i Nordslesvig vilde man netop være noget for sig. Lærde folk havde givet det udtryk i et latinsk distichon (vers): Slesvicum et Jutland dirimit Scotburgicus amnis.

Eydora Teutonicum terminat imperium.

(Skodborg å skiller Slesvig fra Jylland, Ejder er grænse mod Tyskland).

Hvordan så skoleforhold ud dernede? Selvfølgelig var sproget udelukkende tysk både i kirke og skole, som det måtte være. Og ellers var selve udviklingstrinnet noget ud over almindelige landsbyforhold, da Hollingsted var så stor, som den var. I fordums tid havde man været nøjsom nok! Også med hvad man kunde bruge som degne. I 1683 havde bønderne f. ex. valgt en håndværkssvend, fordi han havde sunget så smukt henne i værtshuset! I det 19. årh. var man nået til at have både en god degn og en seminarieuddannet lærer ved byens skole, og de kunde undervise ikke blot i de almindelige færdigheder, men i geografi (alle Danmarks byer!), historie, zoologi, ja endog lidt astronomi. Men til biskolerne om vinteren ude i sognets mindre byer kunde man endnu bruge halvvoxsne knøse, der havde været hyrder om sommeren. Skoler havde man ikke til dem, man hjalp sig med at låne pidselen (stortuen) i en bondegård.

Og nu præstefolkene i deres ny gærning? De gik efter alt

at dømme op i den med samme flid og samvittighedsfuldhed som på Oland, levede sig hurtigt sammen med befolkningen (trods forskelligt politisk syn), hvad to betydelige bøger, vi senere skal omtale, bærer vidne om, idet præsten her netop skildrer sognets historie og egnens sprog med kærlighedens forståelse. Versuch einer Chronik des Kirchspiels Hollingstedt (1852), hedder den ene, mens den anden bærer den plattyske titel: Achtern Åben oder Platdütsches Vålksbok för Kinner un ole Lüd (1857). (Achtern Åben 5: bag ovnen, ved arnen). Ligesom han paa Oland havde afskaffet en uskik, således også her en. Folk, der af en eller anden lyssky årsag ikke ønskede at vies af deres hjemegns præst, plejede for gode ord og betaling at kunne få en anden til det; det skete så endog stundom om natten. Augustiny sagde bestemt og strax nej til dette.

At han har haft et virkeligt evangelisk bud at bringe, bærer hans skrifter vidnesbyrd om. En af de vanskelige opgaver i en præsts gærning — ligtaler — løste han ved at give dem afgjort bibelsk indhold og derved undgå at dvæle for meget ved det personlige.

Fra krigens tid er opbevaret, i sønnens bog, en interessant oplevelse. Efter Istedsejren blev egnen besat af soldater, og dette i Hollingsted sogn sådan, at danske forposter besætter hovedbyen, tyske de små sydlige byer. En dag ønsker en syg i det sydlige at modtage nadveren. Den danske oberst Bentzen, indkvarteret i præstegården, ledsager beredvilligt præsten, begge til hest, et stykke af vejen. Men da nogle opkastede skanser skal passeres, må præsten have bind for øjnene, og en soldat føre hans hest. Ligeså på tilbagevejen. Alt forløber tilfredsstillende.

Men nu det ulmende og siden brændende nationale spørgsmål? Bægge præstens forældre var jo opvoxede i Nordslesvig (Åbenrå og Sønderborg), har følgelig kunnet tale sønderjysk, men har måske ikke brugt det nede ved Slien. At sønnen dog har hørt en del Angel-dansk i sin opvæxt dernede og lært det med barnets hurtighed, er der ingen tvivl om; en af hans bøger

viser det. Derimod har han næppe haft lejlighed til at tale rigsdansk, men har tilegnet sig både det og svensk ad læsningens Vej (han har f. ex. oversat digte fra svensk til plattysk), men synes ikke at være bleven helt sikker i at tale det, om end meget bedre, end vi af Høyer Møllers strejfbemærkninger får indtryk af. Viljen var der i alt fald, hvad en udtalelse af ham godt nok røber. Det er Hølger Hjelholt, der i sin doktordisputats om den danske sprogordning har opbevaret den (s. 211). Augustiny, på det tidspunkt vicar i Treja, skriver: »Er først hjemgangen det nuværende Slægt, så vil det nok blive bedre i denne Hensigt, at de frafaldne og bortgangne Børn ville vende tilbage til deres gamle Moder og føle med en sød Vemodighed, hvad Modersmaalet er for en deilig Lyd«.

Har han virkelig tænkt sig disse sydlige egne blive dansk-talende og øjensynlig ønsket det, er dermed jo også givet, at hans sindelag var dansk. At han og hans hustru så har haft svage øjeblikke i oprørets forvirring, sådan som Høyer Møller så gribende lader fruén skildre det, er sikkert nok.²⁾ Givet er dog, at deres hu vendte mod nord, selv om deres sprog var tysk; de to ting følges som bekendt ikke altid ad hernede. Der er vidnesbyrd nok, særlig i en af hans bøger, om dette sindelag.

Der var et ejendommeligt forhold, hvor han kom til at vise sympati for både tysk og dansk mod engelsk eller vel rettere sagt antipati mod noget, der med rette syntes ham upraktisk. En Englænder, Sir Morten Peto havde fået cession på anlæg af jærnbaner i Sønderjylland. Så vakte det præstens og naturligtvis mange andre praktiske menneskers undrende uvilje, at han lod dem gå udenom Frederiksstad og Slesvig, fordi de var tyske, og udenom Åbenrå og Haderslev, fordi det var billigere at føre dem op ad det jævne højdedrag vest for dem. (Den-

²⁾ Den provis. regerings ændring i maj 1848 af kirkebønnen fra »konge« til det uklare »fyrste« gik han med til. Ligeledes underskrev han erklæringerne af 22. aug. 1849 og 15. oktbr. s. a. mod den kgl. regeringskommission (Tillisch m. fl.) Se provst N. Nielsen: Materialen.... S. 38 og 42.

ne nord-linje påbegyndtes først i 1862). Og end mere, at billetterne lige til 64 blev ved at have engelsk tryk, ligesom personalet brugte engelske færdselsudtryk: Stop! Go on!

At præstens straks ved krigens udbrud fra dansk side blev slået i hartkorn med de mange afgjort oprørske embedsmænd, kan ikke undre. Sikre, men lavmælede standpunkter overhøres i krigslarm. Således kom der to dage efter slaget ved Bov to danske dragoner til præstegården, ledende efter nogle oprørssoldater. Præsten som den eneste, der forstod dansk, fik et par pistoler for brystet, uden at der dog kom noget synderligt ud af brystet af den grund. Derimod bragte fru en mælk og brød til de sultne krigskarle, hvis menneskekundskab dog ikke var større, end at de kunde tiltænke dette ansigt og denne hånd at blande gift i maden, hvorfor hun til deres beroligelse spiste lidt af maden først!

Påskedagsslaget 14 dage efter kunde naturligvis høres og gjorde stærkt indtryk. Ligeså Egernførde-affæren 5. april året efter. Det var jo skærtorsdag, og tordenen hørtes stærkt allerede før kirketid. En urolig morgen: Pigen græder, for hun har nok en ven med på den ene side; fru en trøster hende, skønt hun har sit hjerte på den anden side; præsten er optaget af den større skærtorsdagskamp, han skal tale om i kirken; og den ældste søn, nu 11 år, hælder noget til samme side som pigen og det store sogneflertal, hvis ungdom i stort tal var med; i alt fald taler han i sine livserindringer om kampen mellem »danskerne og vore«. Men det er måske et ubevidst farvet erindringsbillede, ti andensteds kalder han det en ulykke, at en sl. holst. kugle skød det tov over, hvormed Gefion skulde været slæbt ud af kampen.

Efter sejren ved Isted året efter kunde den danske hær spredes langs Danevirke og helt vest ud. Der kom da fast indkvartering for lang tid i de urolige sogne. Til Hollingsted kom der sidst i august $\frac{1}{2}$ batteri og en deling Ålborg-dragoner. Fra den tid er det da, Høyer Møllers gærning begynder; i år og dag fær-

dedes han uafbrudt fra øst til vest og holdt tjenester i hele 14 sydslesvigske kirker.

Et træk fra den tid viser os, hvorledes pastor Augustiny kunde sætte det personlige højere end det politiske, og hvilken tillid han nød også blandt modstandere. En højere embedsmand i Slesvig, udpræget Slesvigholstener, Kirchner hed han, blev strax efter Isted eftersporet fra dansk side og flygtede derfor bort i forklædning. Nær kending af præsten, som han var fra tidligere tider, ilede han til Hollingsted og bad om hjælp til videre flugt. »Jeg ved, vi ser modsat på tingene, men vover alligevel at bede Dem om hjælp«. Fruen bad den forkomne mand spise til middag med dem, syede derefter et par guldstykker ind i hans vest, hvorefter præsten fulgte ham et stykke på vej og gav ham besked om videre vej sydpå. — En ung pige fra Slesvig, også tysksindet, var i præstegården for at lære husholdning hos den dygtige husmoder; hun kendte og genkendte flygtningen og kom til at holde end mere af præstefolkene, uden i mindste måde at få sin tro på deres danske sindelag svækket. Mange år efter erfarede præsten, hvor meget dette havde betydet rent personligt for hr. Kirchner.

Under og efter Frederiksstads forsvar lærte præstens den tapre oberst Helgesen at kende. Det blev i årenes løb til et nært kendskab, ikke mindst i det års tid 56—57, da Helgesen boede i Hollingsted. Han kom da jævnlig i præstegården, og sønnerne dær gik ofte bud til ham og så med undren de tamme fiskeodde-re i hans bolig. Da han døde i 58, deltog pastor Augustiny i begravelsen.

Da disse præstedrenge blev større og ikke kunde nøjes med hyskolens undervisning, fik de huslærere og altid danske. En ritmester fra Næstved blev efter krigen forsat til Slesvig. Han havde 2 sønner på alder med præstens tvillinger. Da de to tyskyndige drenge ikke ret kunde følge med i domskolens undervisning, der helt gik på tysk (mens den i Flensborg blev omtr. halvt af hver, og den i Haderslev blev indrettet helt dansk),

kom de ud til Hollingsted præstegård, medens omvendt den ældste derude nu kom ind i domskolen, af hvis 8 lærere de 4 nu var nord fra: Manicus, Blichert, Listow og Vilh. Johannsen, men altså måtte undervise på tysk.

Samme søns udviklingslinje er forøvrigt lærerig. Havde han haft en smule drenget lyst til at »holde med« oprørerne, sad det ikke dybere i ham, end at han delte forældrenes kærlighed til oberst Bentzen, der havde været så længe indkvarteret hos dem og fra 54—64 havde garnison i Slesvig, ligesom han ogsaa kun kom i danske familier i Flensborg, hvorhen han siden flyttedes. Især glædede han sig ved at komme hos den stilfærdige, milde danske biskop Boesen. Men liden tue kan om ikke vælte et læs, så dog få det til at skride. Således her. En dag var han hos en familie, hvor en af døtrene just fik syet en ny kjole af en kun tysktalende syerske. Under den danske samtale i dagligstuen råber datteren en besked på tysk ind til sypigen, hvorpaa fruén i vrede udbryder: Du ved da nok, at her i stuen taler vi ikke tysk, og ledsagede bemærkningen med en kraftig lussing. Det forargede ham. Da han var bleven student, modsatte han sig faderens ønske om at studere i København, gik til Kiel og blev så forøvrigt siden teol. kand. og dr. phil. og endte som en anset lærer ved gymnasiet i Gera, hvor han efter sin afgang i 1907 skrev sine Feuerabenderzählungen, ligesom han tidligere havde brugt sin pen til adskilligt. Han døde 87 år gl. i 1925. Han er vel drengen, der i Høyer M.'s fortælling blir årsag til Zakkæos-samtalen.

Et enkelt træk skal lige anføres fra hans tid i Slesvig domskole; atter betegnende for, hvad der gør indtryk på ungdom. Man havde hørt, at der i anledning af Krimkrigen lå en engelsk-fransk flåde i Kiel, og bad derfor om for de større disciple at få et par fridage til at se den. Tilladelsen blev givet, og den langé marchtur gennemførtes med højt humør trods øsende regn. De mægtige krigsskibe gjorde et overvældende indtryk på dem, og i tilsvarende grad fik et ensomt lille dansk krigsskib dem til at

tænke ringe om Danmark. Drengene tror lettere, at magt er ånd, end at ånd er magt.

Men at denne fru Augustinys førstefødte dog bevarede sansen for åndens verden, turde fremgå af de ord, hvormed han som 70 årig ser tilbage på sin livsgærning: »Vemod fylder min sjæl! En af de alvorligste, sværeste stunder i mit liv er nu kommen. Afskedsstunden. Det er den sidste. Så siger jeg da: Tak til Gud, til stedets fyrste [Reuss], til medlærere og elever. Gud den almægtige holde sin skærmende og velsignende hånd over min gamle skole, über alle die hier lehren; über alle die hier lernen! Amen!« —

Men tilbage til forældrene i Hollingsted. Svag havde fru Augustiny vist længe været. Det grødefulde forår med sin skarpe blæst ind imellem er altid farligst; det tog også hende. Den 17. april 1857 lukkede hun sine trætte øjne. — Hvad hendes mand talte ved hendes kiste, kendes ikke. Sønnen kalder hende den fødte præstekone, fuld af moderkærlig omhu for alle lidende. Hvad Høyer Møller talte, og åringer efter skrev,³⁾ er meddelt i Indledningen. —

Også sin moder havde pastor Augustiny måttet gemme på Hollingsted kirkegård. Hun havde jo som før nævnt været i præstegården på sine ældste dage og døde den 9. dechr. 1850, 77 år gl.

Godt et år efter ægter pastor Augustiny sin første hustru halvsøster, Gønna v. John fra Snarup i Tumbys sogn. Også dette ægteskab omtaler hans ældste søn som meget lykkeligt. Som i det første fødtes her 4 børn.

I 1862 forflyttedes pastor Augustiny til sit sidste embede, Ulsnæs der hjemme i barndomsegnen nord for Slien.

Et ord, hvormed han slutter den fortræffelige lille »Chronik« om Hollingsted, kan passende slutte også dette afsnit. Vel er det skrevet allerede 1852, men kunde vel også gælde 1862. Han taler her således til sin menighed:

³⁾ Bogen »Tre af mine venner« er fra 1879.

Vi har nu levet 8 år med hinanden og er gået gennem krig og fred, og du har i alle dine medlemmer givet mig mangt et bevis på din kærlighed, venlighed og tillid. Vel var der i dig og må vel endnu være dem, der ser på de sidste års tildragelser med andre øjne end jeg, dog har denne meningsforskel ingen afbrydelse forvoldt i vort forhold. Jeg bærer dig på mit hjerte og vil aldrig glemme dig, selv om en ydre adskillelse skulde finde sted. Engang skal jeg jo sammen med dig træde frem for Herrens domstol og af hans mund høre dette spørgsmål: Hvor og hvorledes har du græsset disse får og lam? På evangeliets stedsegrønne enge eller i den forgængelige verdens tørre ørker? Har du ført dem til det levende vands kilde eller til de sprukne brønde, som ikke giver vand? Hollingsted kan jeg ikke glemme, hverken de levende eller de døde. Også blandt dem har jeg en, som blev mig dyrebar fremfor alle, en moder, om hvem jeg kan sige, som Claudius sagde om sin moder: Som hun elskede mig, således elsker ingen mig mere på jord! — Guds rige formere sig da i dig, kære menighed, og nå derhen, hvor det endnu ikke er kommen. Guds velsignelse blive hos dig og hvile over dine børn efter dig! Guds fred bevare alle hjerter, som hører dig til, i Kristus Jesus vor Herre. Amen! —

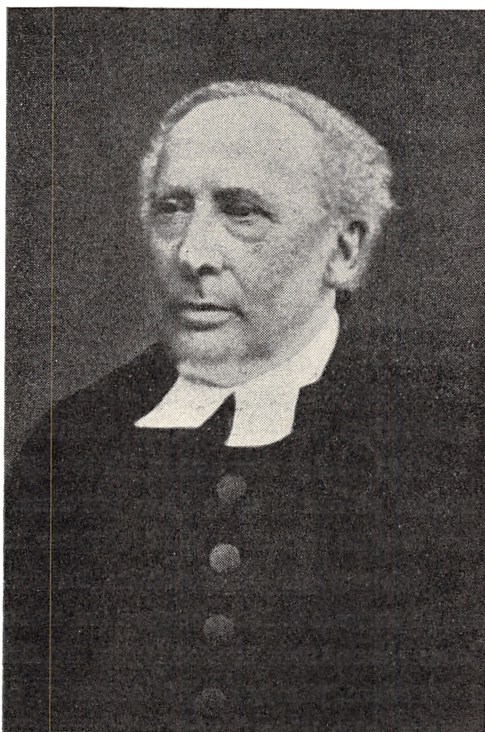
Den præst, der kan skrive sådan, efter at en krig har bragt dybt skel ind mellem dem, han er så vist ingen hverdags-mand; tvertimod. — — —

— Og så skulde han få lejlighed til at vise sin åndelige kraft og sikre personlighed i dens stille styrke én gang til! Ti også i Ulsnæs kom en krig og skabte sin uro og satte sine skel. Og denne gang blev det ham, der stod på nederlagets side.

I septbr. 62 flytter de til Ulsnæs. Og allerede 8. novbr. bliver præsten bedt til middag med kong Frederik 7. hos herredsfoged Buchwald i Kappel. Kongen befandt sig jo altid så vel i Sønderjylland borte fra hovedstadens ceremoniel og — måske — borte fra Ejderpolitikens mænd. Dagen efter vilde han sejle med den lille rutedamper til Slesvig. Adjudanten meddelte bekymret, at kahytsdørene var for smalle! Så er dækket vel da

bredt nok! lo kongen. Men kun et år efter døde det sidste smil på den folkekære konges kind, og ulykkerne brød ind over vort land.

Den 18. januar 64 får præstens oftnævnte ældste søn, på den tid lærer i Hamborg, ordre til at melde sig i Fredericia som militærarbejder! Faderen tilråder: Adlyder du ikke, kan vi måske heller aldrig ses mere her i hjemmet. Den gamle troede ikke på krig, allermindst på uheldigt udfald; den unge lige modsat. Betegnende for 2 slægtled. Dette faderens kaldende brev er det sidste, han kan sende frankeret med et dansk 4 skillingsmærke. Vandene skilles!

Pastor Augustiny, 1803—1880

(efter „Die Heimat“ 1930)

Den skæbnesvangre februar oprinder. Den 1. går Wrangel over Ejder. Den 2. forsøger Friedrich Carl at gå over Sli ved Mysunde; det mislykkes. Den 6. lykkes det ved Kappel og Arnæs. Mellem de to steder ligger Ulsnæs. Trange dage i præstehjemmet! Så meget mere, som sognets folk var sindede som i Hollingsted; ikke så lidt skarpere. Og hæren havde forladt Danevirke d. 5. Alt slog sammen! Et par dage efter hed det sig, at de dansksindede embedsmænd, også de i Sønderjylland fødte, skulde udjages. Rygtet når ned til sønnen, der af uro for sin far søger orlov fra sin skole, iler hjem og finder alt roligt. Hans far

havde trods den korte tid allerede vundet sognets tillid og respekt. Til yderligere sikkerhed henvender sønnen sig til Hansen-Grumby, kendt slesvig-holstensk stænderdeputeret. Denne lover at sikre hans far mod afsættelse. Men d. 26. i den samme begivenhedssvangre måned melder sønnen sig til hertug »Friedrich 8.«s tjeneste! Vandene skilles endog i hjemmet! Han kom dog ikke til at kæmpe, ti hertugens armé nåede aldrig anerkendelse af det tyske forbund. Ingen blev vel dybere skuffet end han. »De kyllinger, vi selv har udklækket, kan vi ogsaa selv vride halsen om på«, som Bismarck sagde. Dat mött wi hebben — og derved blev det.

Skuffelsen voxede i 66 ved Østerrigs nederlag. D. 24. jan. 67 indlemmedes Slesvig-Holsten som provins i Prøjsen. 101 kanonskud! Koral fra kirketårn: Nun danket alle Gott! Det var ikke blot i Nordslesvig, de toner fremkaldte sorg og tårer; de gik også tungt til et fader- og præstehjerte i Ulsnæs ved Slien.

Men pastor Augustiny fik lov til at blive; og han blev! Blev trofast på sin post og i sin gærning, til kræfterne svandt, og to trætte øjne lukkedes d. 12. oktober 1880. Han gik da i sit 78. år.

Schleswiger Nachrichten kalder jordfæstelsen en sjælden smuk sørgefest. Mange, også fra nabosognene, var med. Han var jo en egnens søn. Pastor Eyler fra Brodersby kalder ham trofast i tjenesten, ydmyg og udholdende i sjælehyrdens gærning. Endvidere talte både pastor Paulsen, Gelting og pastor Nissen, Arnæs; den ene var en slægtning, den anden blev det, som før nævnt, senere som svigersøn. Yderligere var 5 præster deltagende i afskedsfesten, der længe mindedes som båret af ærlig sorg og hjærtelig tak.

Flensb. Avis giver den afdøde flg. smukke eftermæle: »Pastor Augustiny i Ulsnæs afgik i tirsdags ved døden i en alder af rigelig 77 år. Den afdøde var en ædel karakter, en nidkær sjælesørger og en trofast ven, hvorfor han også havde vundet mange hjerter for sig. (Så nævnes hans 3 embeder). Endskønt han i oprørsårene lod sig forlede til at gøre et ubesindigt skridt sammen med de fleste andre præster i Sydslesvig, så var han alli-

gevel af hjertet en dansk mand, der gjerne vilde være sin konge og sin rette øvrighed lydige. Han var en ven af skolen og tog i yngre år levende del i alt, hvad der skete til fremme for skolen og lærerens stilling. Den beskedne og venlige præst måtte absolut vinde enhver retsindigs hjerte; i hans trofaste, smukke øje spejlede sig hans ædle tænke måde, og hans hjertelige sprog drog de fleste med sig. Hans minde vil leve længe blandt alle dem, der har haft lejlighed til at træde i nærmere berørelse med ham. Medens han var sognepræst i Hollingsted, udgav han nogle historiske efterretninger om Hollingsted sogn.

Endelig finder vi i bladet Dannevirke for 8. marts 1851 en udtalelse, som er desmere værdifuld, fordi den stammer fra tiden lige efter den krig, hvor pastor Augustiny havde haft sit svage øjeblik. Det er en dansk soldat, der i en længere artikel om Hollingsted skriver: »Velstand synes omtr. hvermands øje i denne by, hvis hæderlige præst Augustiny — såvelsom skolelæreren Johannsen i det $\frac{1}{2}$ mil nordligere liggende Silbersted — med deres hustruer hører til de ligefremme, vennesele, oplyste folk, som vi danske desværre træffe altfor få af her i Sydslesvig; men med des større trofasthed og taknemlighed vil hine undtagelser ihukømmes af mangan dansk soldat: fra den højeste officer til den menige mand«. — (Johannsen var Gustav J. far).

III. Pastor Augustiny som forfatter.

Som nævnt hedder hans første bog »De hellige tider i den kristne kirke«. Skønt kun 68 små sider er den indholdsrig. Første del er 17 digte af forf. selv: Morgen-, aften-, jule-, påske- osv.-sange, endende med en sang til reformationsfesten. Kønne sange med klar evangelisk tone, enkelte kunde vel endog godt optages i salmebogen; på én gang historisk-skildrende de hellige tildragelser og trohjærtig-ydmyge i deres af tak bårne tone; dertil formsikre, lydefri i verset. — Anden del er en prosa-gennemgang af kirkeårets helligdage med redegørelse for deres gamle latinske navne og årsagerne til disse, meget oplysende —

med skam og tak at sige — selv for en gammel præst.⁴⁾ — Og denne bog er skrevet af en 34årig huslærer nede i Svans! Der kan altså komme noget godt også fra det Nazareth.

Hans næste bog er, som også før nævnt, »Fire prædikener« fra Olandstiden (1842), udgivne for at skaffe lidt penge til »Einfriedigung des Olander Kirchhofes«. Vi har jo hørt, hvordan stormfloder kunde ødelægge alt derovre. — Det er atter ægte evangelisk tale, hvor frelserens gerning kommer til sin fulde ret og ære. Ingen rationalistisk afsvækkelse. Dertil klar disposition og inddeling af temaets tanker; af de prædikener, der er lette at huske. Også prægede af, at forf. er godt hjemme i sin Bibel; han har ikke, som ofte nu, glemmt den gamle bog over de mange ny, der nu tager vor tid.

For at give en prøve på hans poetiske ævne aftrykkes her det første vers af det digt (til Oland-menighed), hvormed han indleder den lille bog:

Nimm deines Hirten kleine Gabe,
Die Liebe weiht sie, Oland, dir;
Ich gebe was und wie ich's habe
Zum freudlichen Gedenken hier,
Wenn nicht in Deinem Kirchlein mehr
Ich rufe: kommt zu Jesu her!

— — —

Derefter følger i 1852 »Forsøg til en Chronik over Hollingsted«. Den viser for det første et ganske afgjort dansk syn på Sønderjyllands historie, idet forfatteren aftrykker hele 7 vidnesbyrd til gunst for hertugdømmets danske tilhørsforhold, statsretligt, til kongeriget. Det 6. er Allens Danmarkshistories, og det 7. selve kong Frederik 7.'s afvisende svar til den slesvigholst. deputation i marts 1848.

Løvrigt indeholder bogen en mængde oplysninger om sognets historie, både dets sagnprægede og dets sikre efterretninger i form af forrige præsters dagbogsoptegnelser. Endvidere kir-

⁴⁾ F. eks. fastesøndagens: Invocavit i følge salme 91,15. Reminiscere efter salme 25,6. Cantate efter Zak. 2,10. Judica efter salme 43,1. Og påsketiden: Quasimodogeniti 1. Peter 2,2. Misericordia Salme 89,2. Jubilate Salme 66,2. osv.

ke- og skoleforhold, geografiske og økonomiske tilstande, præsterækken siden reformationen, og egne oplevelser i 3 årskrigen, hvor også feltprovst Hammerich og feltpræsterne Høyer Møller og Blume nævnes; men intet om, at han har været presset til, endsige givet efter for oprørernes krav om underskrift på et ulydigheds-dokument imod regeringen.

Endelig er der som en art overgang til hans næste bog prøver på hans kendskab og kærlighed til plattysk, bl. a. en lille samtale mellem Rasmus og Carsten angående oprøret, hvor Rasmus repræsenterer Angler-plat [Augustinys eget barndomsprog] og Carsten Hollingsted-plat, som præsten altså hurtigt har tilegnet sig. Sprogforskellen hindrer ikke de to mænd af det jævne folk i at se ens på oprøret : de ser bægge som forfatteren selv. —

Denne næste bog — og sidste, her skal omtales — er på plattysk helt igennem og af meget broget indhold; har jo som nævnt den hyggelige titel »Achtern Äben«. Pastor Augustiny har holdt af dette jævne, grammatikfri sprog. Han roser det som et rigt tungemål med mangfoldighed i udtrykkene, især for jævne menneskers oplevelser og livserfaringer; det er levende på den måde netop, at det er vidnesbyrdet om og aflejringen af dagliglivets mangehånde, store og små iagttagelser og resultater. Tillige fuld af billeder og fri for indblandinger fra andre sprog. Altså ganske det samme, som vi siger om det jydsk, der har et årtusind eller to bag sig, mens vort skriftsprog jo egentlig kun er 4—5 hundrede år gammelt. Følgelig gælder det om dem bægge, at, vil vi kende den jævne mand, skal vi bede ham holde sig til dette modersmål og lytte til, hvad han har at sige os i det.

Pastor Augustiny har brugt det som barn, lyttet til det som voksen og brugt det for ligesom yderligere at give den jævne mand lejlighed til at finde sig selv og give sig selv, træde beskedent og dog klogt frem i disse ham så passende hjemlige klæder. Augustiny er da en folkelig mand som sin ældre samtidige deroppe på den jydsk hede, Steen Steensen Blicher.

Hvad indhold har han da støbt ind i eller fundet fuldfærdigt i denne form? Såre meget, men intet, som vilde passe dårligt til formen. Ikke højere poesi og ikke dybere filosofi, men desmere af det på det jævne.

Der er små kristelige digte, enfoldige morgen- og aftenbøner, og fromme tanker som disse:

Uns Herrgât hädd uns all so lew,
 Dat he sin Sæhn vom Himmel gew.
 De ut Erbarmen, fri sien Blod
 För unse Schuld un Sünn vergot,
 En Stä bereitet hädd för all.

Tum jüngsten Dag siet Adams Fall,
 kåmt man to me, ick will ju geben,
 Seggt uns' Herrchrist, en ewig Leben,
 un jeder schall mien Herrlichkeit
 Denn seh'n, de an mí globen deiht.

Der er moraliserende digte med godslig snært til de selvfølende og pralende. Han kan her minde om både den nordslesvigske Nicolaj Andersen og især om Vejlemanden Anton Berntsen. Han har f. ex. oversat Gellerts om »Hans, der rejste udenlands«. Eller fortalt om hertugen og Hollingstedbonden Johann Jöns, der bringer et læs hø til hertugen, indbydes af denne til overdådig middag med fine vine, taffelmusik og sæde på kostbare stole, men får samtidig at vide, at sådant gæstebud kan naturligvis en bonde ikke møde op med. Johann indbyder dog dristigt hertugen og lader de fine gæster sidde på solidt fyldte kornsække, spise den fedeste steg og skylle den ned med masser af godtøl, samt lader alle gårdens køer, heste, får og geder slippe ud i gården, hvor de leverer øredøvende musik! Hertugen er overvældet og forsikrer: De Bur is de glücklichste Mensch in de Welt.

Eller historien om faderen, der lover en kostbar ring til den af hans 3 sønner, der øver den bedste gerning. Den ene får betroet en mands penge og gods uden bevis for modtagelse. Han leverer det dog alt uskadt tilbage. »Du var ærlig, men heller ikke mer«. Den anden redder et barn fra at drukne. »Det var

din pligt«. Den tredje redder sin fjende, der er falden i søvn på randen af en stejl strandbred. »Godt! Man skal gøre vel imod sin fjende«.

Der er også som nævnt digte oversat fra svensk, så Augustiny har øjensynlig været ret vel hjemme i læsning af vore nordiske mål. — Og han er så sund i sit syn på ungdom, så han kan digte en helt munter sang til de unge at danse efter.

Så laver han gåder, sagtens adskilligt, han har hørt i mindre heldig form, og nu giver bedre iklædning både på vers og i prosa:

Da kommt en Mann ut Ægypten,
He hädd en Räck an von hunnert Flecken;
He hädd en knækern Angesich,
He hädd en Kamm un kämm sich nich.

De Prester un sin Dægter, de Kæster un sin Fru
gong'n spazeren un foun'n en Vagelness.
mit veer Eier in. Jehwerrer von se nehm een,
un een Ei blew in't Ness. — Wosüeck gong dat an?

Men navnlig har han et utal af ordsprog. Han kan her minde om præsten Feilberg, der på samme tid og få mil nordligere gik og samlede folkelig visdom og gamle skikke, uden at de sagtens har kendt noget til hinanden. Nogen har vi helt tilsvarende; andre fornøjer os som helt ny: Wenn't regent op de Prester, so dröpt et op de Kæster. Wenn de Müss satt büsst, is dat Mehl bidder. Wenn de Brannwien is in de Mann, is de Verstand in de Kann. Wi häm nog en Hähn mit én anner to plækken. Dat regent bi Sonnenschien, da kommt en Snieder in de Himmel. Man mutt de Tehren na de Nähren stellen. Ost un West tohus is best. Vål Geschrei awer wenig Woll, sä de Düwel, da schraper he en Swien. Lawen is ehrlich, awen holen is beswerlich. —

Men kan det more os sådan at se vore egne vindeverrer, er det dog nok så interessant at møde noget nyt: He hädd studert bet an de Hals, awer in de Kopp is nix herin kamen. He is in Rom wess un hädd de Pap nich sehn. He sprickt vom groten Christoffer un hädd de lüdje noch nich sehn. Binnen krank un

butten blank. Häst du Geld, büss du lew, du magst wesen krumm oder schew. Gottesdeenst geiht vær Herrendeenst. He geiht lewer to Mark as to Kark. —

Lad så de to sidste gælde den mand, vi har lært at kende, men i en ændret mening: Pastor Augustiny gik både til mark og kark, ☩: både til sit folk og sin Gud; tjente tro både sin jordiske herre og sin himmelske Gud.

Aabenraa, den 25. Januar 1943.

N. A. J e n s e n.

Dansk og tysk paa Gram herredsting i 1667

Af **Troels Fink.**

I det 17. aarhundrede var folkesprogene i Sønderjylland i alle offentlige anliggender vigende for det højtyske sprog; det gælder baade plattysk, frisisk og dansk. I kirke og retssale og inden for administrationen fortrængtes dansk og plattysk systematisk. De akademisk uddannede embedsmænd og præster, der kom fra de tyske universiteter, følte det højtyske sprog som det naturligeste sprog for dem, og havde ingen forstaaelse for, at dansk og plattysk kunde rumme nogen værdi ved siden af. Et skrækkeligt sprogligt snobberi var raadende dengang og langt ned i tiden. Den kongelige generalsuperintendent Stephan Klotz, en vestfaler, gjorde hvad han kunde for at fortrænge plattysk og dansk fra kirken. (I embede 1686—68).

Paa retslivets omraade var advokaterne de drivende kræfter i kampen mod folkesproget. Retsgrundlaget i Sønderjylland var blevet mere og mere forvirret efterhaanden som Jydske Lov blev forældet og maatte suppleres med forskellige fremmede retskilder, og jo mere udviklede retsforholdene blev, des mere nødvendige var sagførerne; og intetsteds har de haft saa gode betingelser for at trives som netop i Sønderjylland; det var et sandt advokat-eldorado.

I »Det danske sprogs historie i hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« har historikeren Allen skildret, hvorledes advokaterne vandt terræn, efterhaanden som retsplejen blev mindre folkelig, og hvorledes den voksende anvendelse af sagførere fremmede brugen af det tyske sprog. Indtil 1740 kun i begrænset omfang; men da advokaterne i dette aar fik eneret til at føre sager og til at skrive andragender og besværinger, anvendes tysk i stigende omfang. Fra ca. 1740 fortrængtes dansk fra herredstingene i Haderslev amt og enkelte andre nordslesvigske egne, hvor det hidtil havde holdt sig; og i 1833 var det helt for-

svundet. Denne udvikling fremskyndedes ved den forandring, der blev foretaget med besættelsen af herredsfogedeembeder; tidligere havde den været betroet ansete bønder; nu anvendte man i stadig højere grad akademisk uddannede personer.

I sin fremstilling understreger Allen, at det er vanskeligt at finde vidnesbyrd om, hvorledes befolkningen tog sprogskiftet, der jo under alle omstændigheder maatte betyde en stærk begrænsning i muligheden for at kontrollere retsudøvelsen. Allen nævner nogle enkelte tilfælde paa protest mod anvendelsen af det tyske sprog fra aarene 1707—37. Til supplerung skal her meddeles en efterretning om et sammenstød paa Gram herreds ting i 1667 mellem den tyske advokat Johan Ernst Arnholdt fra Haderslev og nogle bønder, han havde stævnet for en klient. Advokaten blev meget vred, kan man forstaa, da der ikke blev taget hensyn til hans tyske indlæg.

Meget fortælles der ikke om sagen i tingbogen, men den er et vidnesbyrd om vor landsdels sproglige udvikling og kaster lys over et spørgsmaal, som enhver der arbejder med Sønderjyllands nationale historie gerne vilde have nøjere rede paa. Her skal gengives, hvad der staar i Gram herreds tingbog d. 9. Februar 1667: (ortografi og tegnsætning er tillempet lidt).

»Haffuer idag Hans Diderichsen i Sønderballie og Thomas Jepsen i Hopterup, som beklagde aff Johan Keyser i Hopterup paa deris egne och med-consorters wegne, dennem erkleret imod hannem, at de icke forstaa den Tydsk S[ag], Johan Keysers fuldmægtige proponerer imod d[ennem], icke heller de 8te Mænd, Mens erbyder dennem, d[er] hand forschaffer sig en Danske forsvar[ere] [og] stiller dennem Borgen till Sagsens..... wille de gierne sware hannem.

Johan Ernst Arnholdt en gienpart.

Eftersom Johan Ernst Arnholdt, Johan Keysers advokat siger for Retten, at hand aldrig haffde veret for nogen Rett, som hand var saa uhöflig bemöt af dennem, som der paa Tinget. Huorpaa Herritzfougden swarde, at huemb som sagde, at hand

haffuer giort Urett eller imod Louw och Rett, dend schulle sige dett som en Schelm. Dette widner de 8 Mend med deris Ed«.

Det har desværre ikke været muligt at følge sagen videre, men der er ingen tvivl om, at Arnholdt har mødt en kold skulder paa tinget. Herredsfoged var paa det tidspunkt Jep Andersen, gaardmand i Bæk, død i 1670. Han hører altsaa til den gamle type af herredsfogder; havde det været en af den nye type, havde piben nok faaet en anden lyd. Det meddelte eksempel vidner om, at helt uden gnidninger er det tyske sprog ikke trængt frem; men man maa erkende, at der i det 17. århundrede ikke var kræfter i bondestanden, der kunde have iværksat en virkelig kamp mod det fremmedes indtrængen.

Troels Fink.

.

Fra Tyrstrups herreds rettersted 1700.

Af **Johan Hvidtfeldt.**

Retsusikkerheden var i fortiden forholdsvis stor paa grund af den ringe udvikling, politikvæsenet havde. Straffene skulde derfor i højere grad end nu virke afskrækkende og var følgelig meget haarde, efter nutidens opfattelse ofte grusomme og meningsløse. Selv smaa forseelser maatte sones med døden — som regel hængning.

Alligevel kendes der kun forholdsvis faa henrettelser i Nord-slesvig, og vi ved ret lidt om, hvordan det i enkeltheder gik til, naar misdæderen maatte lade livet for bøddelens haand. Den følgende optegnelse, der er hentet fra Tyrstrup og Hjerndrup kirkebog, fortæller lidt derom og giver ogsaa nærmere oplysning om, hvor herredets tingsted fandtes i aaret 1700¹⁾.

Ved Straarup nævnes en tinghøj, men da dette navn ikke er overleveret i de ældre kilder²⁾, er det maaske en nyere »poetisk« betegnelse. I saa tilfælde maa Tyrstrup herreds første kendte tingsted siges at have været paa »Tingskovhede« paa Aastorp mark (Taps sogn), hvilket sted endnu i 1780 betegnedes ved en stensætning. I 1562 tog hertug Hans den ældre »de gamle tingstokke fra deres tidligere sted og satte dem ved Aller kirke som det bekvemmeste sted for undersaatterne i Tyrstrup herred og for fremmede med hensyn til postgangen, fordi Aller laa ved den almindelige hærvej«. Flytningen blev flere gange bekræftet af de danske konger og senere blev der her bygget et tinghus³⁾.

Stednavnet Tinghusmark fortæller endnu derom, og navnet Galgebjerg (1788: Gallenberg haue⁴⁾), en bakke mellem Aller og Koppersted, fortæller om retterstedets nøjagtige plads, netop

¹⁾ Se ogsaa Carsten Petersen: Slesvigske Præster 279.

²⁾ Sønderjyske Stednavne I. 92.

³⁾ Vejle Amts Aarbøger 1927. 149 f. 1907 91 f.

⁴⁾ Sønderjyske Stednavne I. 118, 121.

det sted, hvor den i optegnelsen nævnte Hans Jensen Bødker maatte lade sit liv.

Anno 1700 den 30. Junij døde Kiersten Hansis i Hjerndrup, som var en Barselquinde, blev bestediget d. 4. Julij, som var Dominica 4. post Trinitatis (4. juli), og satt udi aaben Graff: formedelst der sagdis, at hendis Mand Hans Bödicker skulde hende udi Barsel-Potten, en Forgift hafve tilberedt d. 22. Junij, hvorefter hun heftig: (»salva venia«⁵⁾): evomerita⁶⁾ og dend ganske Nat sig ilde befunden, følgendis den 23. Junij, blev hun af mig i samme svaghed berettet. Og i hvor vel hun for mig negtede: (der ieg inqvirerede om dette) at hendis Mand hafde tilberedt forgiften: og hun hannem derfor paa det beste undskylte, dissiligeste at hun icke hafde at klage og ancke paa Manden, jeg tilspurde og de tilstæde værende Koner af Naboskabet, om de viste noget aff denne sags beskaffenhed, hvilke samptlige svarede nej, paa den 9. dag derefter, som var den 30. Junij, døde denne Barsel-Kone; Men der Sagen blev ret undersøgt og for Rætten Examineret, blev det Manden icke allecniste ofverbevist; Mens hand og det self for Øfrighedes bekiendte, at hand gierningen disvær bedrefven og giordt hafde, hvor for og Hans Bödicker blev den 3. Aug: for Rætten dømbt fra Livet, og blev hand den 17. dito lefvendis stejlet paa Tyrstrup-Herridz-Rættersted mellem Aller og Brabeck.

Den 17. Aug: som var en Tisdag, døde dend Misdædere Hans Jensen Bödicker af Hiendrup en forsmædelig død; thi hand blev (ofvenfra) lefvendis stejlet:/ paa Tyrstrup Herritz Rættersted mellem Aller og Brabeck paa Kaabersted Mark, hvor Gallien staar, og efter at hand var stejlet, blev Kroppen lagt paa Stejlen, og hofvedet blev tilnaglet paa Pælen ofver Kroppen paa samme Stejle/: formedelst hand sin Hustru Kiersten Hansis

⁵⁾ Med forlov.

⁶⁾ Kastede op.

hafde med forgift ombragt, i hendis Barselsæng, og des foruden ilde taget af sted med hende. Jeg paa Embedets Vegne, betiente hannem, som til forn i fængselet 2de gange med den H(ellige) Communion, og der ofte, ja 2de gange hver Uge besøgte hannem, for at formane, trøste og Undervise hannem til Salighed, saa og her til Rætterstedet følgede og beglejdede hannem tillige med min Naboe Hr. Rasmus Christophersen i Fjelstrup, og gik Synderen mellem os begge: og vi saa begge Vexels-vis med Guds ord, Psalmer og Bønner, dend ganske Veij igiennem, fra Ting-Huset, ved Aller, til Rætterstedet, trøstede og undervisede hannem om en god Beredelse til dend forestaaende Død og Lidelse. Vi var med Fangen udi en Qvadrangulo af Herritz Bønderne indsluttede, og omringede, hvilcke med deris Skaarpe og ladte Gevær, fulte og følgede os op til Rætterstedet: hvor denne Synder (der ieg til sist mit Embede med og hos hannem forrættet) først kom i Bødelens Hænder, og blef ieg hos Synderen saa længe bestandig, til hand ganske var henrettet. Mig blef af Øfrigheden for min hafte Umag med denne Misdæder og Synder tillagt 16 Mark lybsk.

Johan Hvidtfeldt.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« III. Række, og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. Amtslæge, Dr. med. Lausten-Thomsen, Tønder (Formand), Arkivar Joh. Hvidtfeldt, Aabenraa (Sekretær), Museumsinspektør Neumann, Haderslev (Kasserer), Seminarie-lærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Pastor Hejselbjerg Paulsen, Skrydstrup, Museumsdirektør Dr. phil. Mackeprang, København, Pastor H. F. Petersen, Flensborg, Overlæge, Dr. med. Max Schmidt, Augustenborg, og som Æresmedlemmer Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, og Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for »Sønderjydske Aarbøger« bestaar af Lausten-Thomsen, Hans Lund og Johan Hvidtfeldt.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Lausten-Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Historisk Samfunds Aarsmøde afholdes i Tinglev paa Tinglev Realskole Søndag den 30. Maj Klokker 14. Lektor, Dr. phil. Troels Fink, Aarhus, taler.

INDHOLD:

Jens Holdt: Kostskolerne i Christiansfeld	Side	1— 49
Peter Kr. Iversen: Møgeltønder len 1536—1660 ..	»	50—110
N. A. Jensen: Et sydslesvigsk præstehjem	»	111—142
Troels Fink: Dansk og tysk paa Gram herredsting i 1667	»	143—145
Johan Hvidtfeldt: Fra Tyrstrup herreds rettersted 1700	»	146—148

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag**, København, for Danmark, Norge og Sverige.